lucida intervalla

ČASOPIS ZA KLASIČNE NAUKE
A JOURNAL OF CLASSICAL STUDIES

42 (2013)

FILOZOFSKI FAKULTET
BEOGRAD

lucida intervalla – Časopis za klasične nauke / A Journal of Classical Studies
Periodično izdanje Filozofskog fakulteta u Beogradu
ISSN 1450-6645
Izlazi jednom godišnje

Uredništvo
Aleksandar Loma (Beograd), Boris Pendelj (Beograd), Vojin Nedeljković, gl. i odg. urednik (Beograd), Daniel Marković (Cincinnati), Dejan Matić (Leiden), Sandra Šćepanović, sekretar uredništva (Beograd), Dragana Dimitrijević (Beograd)

Adresa
Čika-Ljubina 18–20, 11000 Beograd, Srbija
telefon +381112639628
e-mail lucida.intervalla@f.bg.ac.rs
www.f.bg.ac.rs/lucidaintervalla

Žiro-račun
840-1614666-19, s pozivom na broj 0302

Na osnovu mišljenja Ministarstva nauke (413-00-1080/2002-01)
ova publikacija oslobođena je plaćanja opšteg poreza na promet,
shodno čl. 11 st. 7 Zakona o porezu na promet.

Od novog Urednika

Posle petnaest godina postojanja (a jedanaest godina izlaženja u sveskama poput ove koju predajemo čitaocima), *Lucida intervalla* se prvi put pojavljuju neuređena tvoračkom rukom i upornim trudom Marjance Pakiž, koja ih je osnovala.

Mi smo zbog toga setni, kao uvek kad vidimo da život teče u nepovrat, ali i potaknuti na razmišljanje o svemu što treba da traje uprkos vremenu. Hteli bismo da opstane i da se umnoži sve dobro što se u ovom časopisu dosad steklo, kako se jednog dana ni sami ne bismo postideli ostavljajući ga drugome na staranje.

To pogotovu dugujemo doskorašnjoj Urednici, jer valja da i među nama ostane istinita ona reč drevnog pesnika: za plemenitim vinom miris traje još zadugo pošto je amfora razbijena.

UDK 821.14'02.08-1 Пиндар ; 811.14'02'367.622:81'37 ID 205119244

Sandra Šćepanović
Department of Classics, Faculty of Philosophy, Belgrade
sscepano@f.bg.ac.rs

A commentary on αἰών in Pindar

Abstract. This article discusses Pindar's usages of the semantically complex noun αἰών. On the basis of a detailed analysis of the contexts in which the word appears, the author offers a classification of the key semantic motivations characteristic of Pindar's imaginative uses of αἰών. The results of this semantic analysis are also discussed in diachronic context and compared primarily with early epic and Presocratic uses of the word. In the light of this comparison, the article also touches upon the question of possible background of Plato's innovative philosophical usage of αἰών in *Timaeus* (37D-38C).

Key Words: Αἰών, Pindar, Word Meaning, Context.

From its earliest recorded usages in the Homeric poems, the noun αἰών exhibits curious semantic complexity, which was noted already by ancient scholiasts and lexicographers.[1] The curiosity of the noun's meaning in the Homeric poems consists in the fact that it unites two apparently inconsistent semantic categories, which inspired modern scholars to look for their common semantic ground. On the one hand, Homeric αἰών has a 'concrete' meaning and denotes an entity within the human body described as "leaving" a dying body (Ε 685, Π 453, η 224) or as "being taken away" from it (ι 523, Χ 58f., Τ 27),[2] and in the *Odyssey* also as being "wasted away" or as "flowing away" from a mourning person, without a fatal outcome (ε 152f., ε 160f., σ 203f.).[3] These instances point to the meaning "vitality", "vital force" of the Homeric αἰών, which

[1] See especially schol. ad Τ 27: (A) ὅτι **τῆς ψυχῆς** ἀπολιπούσης τὸ σῶμα εὐχερῶς αἱ μυῖαι λυμαίνονται τοῖς νεκροῖς σώμασι. (Τ) **ὁ βίος καὶ ἡ ζωὴ** πεφόνευται καὶ παρήιρηται. (D) ἤτοι ἀνήιρηται ὁ βίος, ὅ ἐστι ζωῆς ἐστέρηται. ἢ ὡς οἱ Γλωσσογράφοι, αἰὼν ἔφθαρται, ὅ ἐστιν **ὁ νωτιαῖος μυελός**. See Hesych. and Erot. s.v. αἰών.

[2] In these instances αἰών is comparable to and classifiable with Homeric ψυχή, θυμός and μένος (Λ 334, φ 153f., 170f., Ε 296, Θ 123 and 315, Δ 470, Π 410, Μ 386, γ 455, μ 414, Γ 294, Ζ 27). See Janko 1992, 377.

is confirmed by Vedic parallels (*áyu-* n. "vital force" and adjective *āyú-* "mobile, vital").[4] On the other hand, in a couple of Homeric examples immediate contexts suggest a 'durational' meaning for αἰών, for the noun appears combined with adjectives or adverbial expressions indicating duration of life, "lifetime" (Δ 478 = P 302 μινυνθάδιος δέ οἱ αἰὼν ἔπλεθ᾽ "his αἰών was short-lived", I 415f. ἐπὶ δηρὸν δέ μοι αἰὼν ἔσσεται "my αἰών will last long"). Although the 'durational' meaning of αἰών in these instances can be explained as a secondary development, the noun's etymology, that is its connection with Homeric adverb α(ἰ)εί/αἰέν ("always, ever") and the words in other IE languages that indicate duration,[5] strongly suggests that the notion of "duration of vitality" also belongs to the semantic core of the common IE root **h*$_2$*ei-u-*.[6] Scholarly dispute over the order of priority between these two senses[7] was aptly settled by Degani in the following way: "La forza vitale, all'esperienza, non si rivela che nella durata: e l'una e l'altra erano la stessa cosa."[8]

Semantic applications of αἰών in post-Homeric literature paint a no less interesting picture, even though we do not come across the word in the extant evidence of early lyric poetry and we find only one (albeit

[3] On the basis of these instances, Onians 1951, 201f. suggests that αἰών in Homer denotes a life-giving liquid.

[4] See Grassmann 1955, s.vv. Benveniste 1937, 107 connects Gr. αἰόλος "quick-moving, changeful", αἰόλλειν "shift rapidly", Lat. *iuvenis*, Skt. *yúvan-* "young", etc. to the same word-family.

[5] The above mentioned Vedic noun also shows tendency towards assuming the meaning "lifetime" (e.g., *RV* i 89.8). See Grassmann 1955, s.v. Cf. Avestan *āyu* n. and *yuš* "duration of human existence" (Benveniste 1937, 106), Lat. *aevus* m, *aevum* n. and adjectives Gr. δηναιός, Skt. *dīrghấyu-*, Av. *darəγāyu-*, Lat. *longaevus* "long-lasting". For a comprehensive list of the words in various IE languages based on the same root, see Wodtko 2008, 277–278.

[6] In Hesiod αἰών also denotes "vital force" (*Sc*. 331) and "duration of life" (ἰσαίωνες in fr. 1.8; ἀπ᾽ αἰῶνος in *Th*. 608 is inconclusive, but could be a corruption of δι᾽ αἰῶνος).

[7] The most prominent advocate of the priority of the sense "vitality" is Benveniste 1937. See also Degani 1961, 36, n. 55. Degani (ibid.) ascribes to Fränkel the view about the priority of the durational sense.

[8] Degani 1961, 40.

very intriguing) instance of αἰών in the preserved fragments of the Ionian physicists (Heraclitus' B52 DK). In fifth century literature, however, the occurrences of αἰών are numerous and the noun most commonly assumes the general meaning "life", which encompasses both its quantitative and qualitative aspects (i.e., duration and content of individual existence). One of the two senses is usually emphasised by the linguistic context.[9] Among the authors of this period Pindar deserves special attention, not only because his various usages of αἰών bear witness to the poet's highly imaginative style, which often places the word in new and original contexts, but also because some of these contexts seem to provide αἰών with a generalised sense of "time" that is often compared to the roughly contemporary uses of the word in Presocratic cosmologies (Heraclit. B52 DK and Emp. B16 DK). These instances of cosmic αἰών and Plato's striking usage of the word to name the concept of the immovable "eternity" of the ideal being (as compared to χρόνος denoting the measurable "time" of the world in *Tim*. 37D) have inspired scholars to look for the non-philosophical sources of what became a recognisable meaning of the word.[10] However, the aim of this paper is not to try and account for the semantic transformation of αἰών from denoting "vitality" in Homer to "eternity" in Plato, although some of the scholarly attempts to do that will be discussed along the way. My goal is rather to explore all the contexts in which the noun appears in Pindar and thus get as close as possible to identifying particular semantic nuances that motivate Pindar's various uses of αἰών.

There are altogether eighteen instances of αἰών in Pindar, all in the singular, of which eleven are nominatives, four accusatives, and three genitives. The apparent semantic ambivalence between the senses "lifetime" and "vital force", recognisable in early epic usages of the word, is no longer found. As a matter of fact, neither of the two early epic meanings of αἰών comes across quite so clearly and directly in the poems of Pindar. The early epic meaning "vital force", "vitality"

[9] See, e.g., Pi. *O*. 2. 68, *P*. 3. 86, 4. 186, 5. 6, 8. 97, *N*. 9. 44 and 10. 58, Emp. B 17.11, A. *Ag*. 715, *OC* 1736, *El*. 1086, etc. for the meaning "quality of life". See, e.g., A. *Ag*. 553f., *Pers*. 262f., *Supp*. 581f., E. *Bacch*. 39, etc. for the meaning "duration of life".

[10] See Lackeit 1916, 32: "Die Bedeutung αἰών = Ewigkeit war seit Plato der griechischen Sprache geläufig."

gradually developed into a designation of a specific part of the body in which vitality resides. This sense is found in the Homeric hymns (*h. Merc*. 42 and 119), in the Hippocratic corpus (according to Hesych., s.v. αἰών), as well as in Pindar's fragment 111 (Erotian. *Gloss. Hippocr.* 20. 20 Nachmanson, s.v. αἰών· ὁ νωτιαῖος μυελός = P. Oxy. 2446 [26, 1961], l. 5):[11] **αἰὼν** δὲ δι᾽ ὀστέων ἐρραίσθη "and his **marrow** was shattered through his bones" (trans. Race).[12] In most other cases, however, Pindar's αἰών remains semantically classifiable as referring to "life" in its various senses, but in certain contexts particular components of its complex meaning prevail and apparently provide αἰών with new significations altogether. This intricacy of the word's semantic implications may perhaps be singled out as the key feature of Pindar's uses of αἰών. In the analysis that follows I offer a provisional classification of the word's meanings, which should help us follow different paths of the semantic history of αἰών.

i) Αἰών signifying course of life

In the second Nemean ode that celebrates the pancratium triumph achieved by Timodemus of Acharnae, Pindar observes that this victory should only be the beginning of the future winning streak for the offspring of the celebrated Timodemidae, for he is bound to enjoy numerous triumphs at the Isthmian and Pythian games (*N*. 2. 6ff.):

> πατρίαν / εἴπερ καθ᾽ ὁδόν νιν **εὐθυπομπός**
> **αἰὼν** ταῖς μεγάλαις δέδωκε κόσμον Ἀθάναις,
> "if the **life that guides him straight** on the road of his fathers
> has given him as an adornment to the mighty Athens."

The guiding capacity of αἰών, indicated by the epithet εὐθυπομπός here, results from the word's expressing the idea of "course of life", envisaged as a stream of events that unroll one after another. It may appear that in this context αἰών assumes the role of a godlike power, but its influence is only mediatory.[13] It is gods in general (θεοί, δαίμονες), or specifically some of them, that are named by Pindar responsible for that

[11] Cf. also B. 1. 153.

[12] Race 1997a.

[13] The same may be said of χρόνος in *P*. 1. 46. The word denotes *passage of time* which is expected to "guide" (**εὐθύνοι**) Hieron's wealth and happiness.

which befalls humans in the course of their unstable and temporary existence (see, e.g., *P.* 3. 81f., *P.* 12. 28ff., *P.* 5. 117ff., etc.). In *Isthmian* 5. 50 Zeus, "the lord of all", is said to "distribute" ills and blessings to the mortal kind (Ζεὺς τά τε καὶ τὰ νέμει) and in *O.* 13. 26ff. Pindar prays to Zeus to "direct" (**εὔθυνε**) the winds of Xenophon's fortune.[14] In addition to this, destiny itself is occasionally represented as a divine force that directs human lives (e.g., Μοῖρα in *O.* 2. 21 and 35ff., *N.* 7. 57ff., 11. 42f.; Πότμος in *P.* 3. 86, *P.* 5. 3f., *N.* 4. 42; Τύχα in *I.* 4. 31ff.). This divine Destiny is also said to "provide"[15] fortune and excellence (*P.* 5. 3 ὁ πλοῦτος εὐρυσθενής ... πότμου παραδόντος, *N.* 4. 41f. ἀρετὰν / ἔδωκε Πότμος ἄναξ)[16] and to "guide" human lives (*N.* 6. 6f. ἄμμε πότμος / ἄντιν᾽ ἔγραψε δραμεῖν ποτὶ στάθμαν, *O.* 2. 35ff. Μοῖρ᾽ ... θεόρτῳ σὺν ὄλβῳ / ἐπί τι καὶ πῆμ᾽ ἄγει). It is, therefore, not surprising that some modern scholars apply to (εὐθυπομπός) αἰών in *N.* 2. 6f. the sense "destiny" ,[17] but there is more to Timodemus' achievement than what fate granted him: Timodemus inherited athletic ability and a tradition of cultivating it from his father. The *circumstances of his life*, including both divine intervention and his own effort, *gradually* conducted the hero towards the goal of success.

That which gods intend for mortals remains, however, hidden from them (see, e.g., *I.* 4. 31 ἔστιν δ᾽ ἀφάνεια τύχας), and Pindar often reminds us of the fact that *in the course of life* people experience varying and unpredictable fortunes.[18] This recurring theme seems also to be communicated by the gnomic statement at the end of Pindar's *Isthmian* 3

[14] See also *P.* 3. 95, *P.* 5. 122f., etc.

[15] Note, however, that αἰών in *N.* 2. 8 is not said to *give to* Timodemus (which would be the role of Πότμος), but rather to *give him* as pride and honour to Athens.

[16] But Destiny's yoke is also said to "constrain" (*N.* 7. 6: εἴργει δὲ πότμῳ ζυγένθ᾽ ἕτερον ἕτερα).

[17] See, e.g., Fa.rnell 1930, 163: "the fair-speeding breeze of his destiny" as opposed to Bowra 1969, 36: "life which guides him straight". Cf. also Bury 1890, 33: "αἰών is not synonymous with μοῖρα and it is a mistake to render it fate (*fatum* Dissen), although the ideas are intimately connected. It is the time of life."

[18] See, e.g., *O.* 12. 10ff. πολλὰ δ᾽ ἀνθρώποις παρὰ γνώμην ἔπεσεν, / ἔμπαλιν μὲν τέρψιος, οἱ δ᾽ ἀνιαραῖς / ἀντικύρσαντες ζάλαις / ἐσλὸν βαθὺ πήματος / ἐν μικρῷ πεδάμειψαν χρόνῳ. The image of changing winds or storms is often used to depict changeability of human fate (cf. *P.* 4. 291, *I.* 4. 5f.).

(18–18b). The ode opens with the poet's observation that successful yet modest men deserve universal praise (1–3). He then names Zeus as the cause of mortals' great achievements and marks reverence as the means for extending people's prosperity (4–6). Melissus of Thebes, the poem's addressee, was blessed with twin victories, which made him a worthy successor of his family's glorious tradition (9–17b). He, therefore, presents a good example of what a noble man ought to do in the face of the vicissitudes which mortals cannot avoid or predict, for (18–18b):

> **αἰὼν δὲ κυλινδομέναις ἁμέραις** ἄλλ᾽ ἄλλοτ᾽ ἐξ
> ἄλλαξεν. ἄτρωτοί γε μὰν παῖδες θεῶν.
> "**Life with its rolling days** changes now this now that.
> Invulnerable are only the children of gods."

Αἰών is said here to consist of days, which semantically accentuates the temporal aspect of life.[19] The idea that human fortunes change as their lifetime progresses (literally, "daily") is illustrated by the metaphor of days rolling like waves (cf. Hom. Λ 307 τρόφι κῦμα κυλίνδεται, ι 147 κύματα μακρὰ κυλινδόμενα)[20] and Pindar resorts to similar imagery several times, including another context involving αἰών. The passage in question delivers a striking and elaborate poetic image, which, however, obscures the intended meaning of the noun. It comes in *Isthmian* 8 devoted to Cleander of Aegina, which opens with an indirect reference to the danger of Persian occupation that recently threatened Greece. The Persian invasion of 480 is metaphorically described as the rock of Tantalus, which a god had removed from above the heads of the Greeks (9–11).[21] Now that the threat is eliminated, Pindar advises to "look at that which is before one's foot" (12: τὸ πρὸ ποδὸς... βλέπειν), for (14f.):

> ... **δόλιος γὰρ αἰ-**
> **ὼν** ἐπ᾽ ἀνδράσι κρέμαται,
> ἐλίσσων βίου πόρον·

---

[19] Modern commentators render αἰών in this context either by "life(time)" (e.g., Thummer 1968, 171; Privitera 1982, 51) or by "time" (e.g., Dornseiff 1921, 60; Farnell 1930, 253).

[20] Cf. S. *Aj*. 131f.: ὡς ἡμέρα κλίνει τε κἀνάγει πάλιν / ἅπαντα τἀνθρώπεια. For the "ephemeral" human nature in Pindar (*P*. 8. 95, frr. 157 and 182), see Fränkel 1960 and Theunissen 2000, 45–58.

[21] See Bowra 1969, 55 for the explanation of Pindar's personal experience of these events.

"**Treacherous αἰών** hangs over people
as it unrolls the course of life."

The figure of "treacherous" αἰών "hanging over people" is clearly chosen with reference to the preceding metaphor of the Tantalean stone. It is followed by the image of the "pathway of life" (βίου πόρος)[22] which αἰών is now said to "roll along" (cf. schol. ad loc. c: κυλίων καὶ προϊών). This combination of poetic images effectively illustrates the recurring theme of the uncertainty of human existence, which is introduced by the immediately preceding advice that one should live each day as it comes.[23] Similar imagery, albeit communicating a different message, is found in *N*. 6. 55ff., where Pindar depicts the *present* occasion of his ode (Alcimidas' victory in boys' wrestling) as a wave rolling *nearest* to the ship and as such causing the most excitement (τὸ δὲ πὰρ ποδὶ ναὸς ἑλισσόμενον αἰεὶ κυμάτων / λέγεται παντὶ μάλιστα δονεῖν / θυμόν). He uses the image to compare his choice of the *contemporary* subject with the older poets' practice of celebrating Alcimidas' home island of Aegina by singing about the *past* exploits of the Aeacidae (vv. 45ff.). This passage helps us picture for *I*. 8. 12ff. and *I*. 3. 18 an image of lifetime as a series of successive waves,[24] with the one "before the foot" (πρὸ ποδός, πὰρ ποδί) corresponding to the present. The rolling course of life in both passages should therefore be understood as primarily implying temporal progression. However, I do not think that αἰών should be taken to refer to "time" in general here, as some scholars suggest,[25] since the contexts clearly have as their subject the changeability of human life.[26]

In his commentary on *Isthmian* 8. 15 Carey notes that the inter-

[22] For πόρος signifying the stream of rivers, see LSJ, s.v. i 3 (including Pi. *O*. 1. 92); metaphorically also "the path of song" (π. ὕμνων) in Emp. B35. 1. See also schol. c ad loc.: τὸν τοῦ βίου πόρον, τουτέστι τὴν ὁδὸν τοῦ βίου.

[23] See Carey 1981, 191 (ad loc.): "We must look to the present because life is uncertain (too uncertain to nurse yesterday's grief)."

[24] See Verdenius 1987, 93f.: "κυλίνδομαι does not refer to a vertical but to a horizontal movement, cf. *P*. 1. 24 κιλυνδομένα φλόξ (a lave stream), Ar. *Nub*. 375 κυλινδομέναι (clouds), Pl. *Phd*. 81d (ψυχὴ) περὶ τὰ μνήματά τε καὶ τοὺς τάφους κυλινδομένη, Thc. 172c οἱ ἐν τοῖς δικαστηρίοις κυλινδόμενοι."

[25] Degani 1961, 49f. Cf. West 1971, 158: "Life or Time as a changer of fortunes". See above n. 19.

[26] See Lackeit 1916, 83: "αἰών ist für Pindar Menschenleben, nichts weiter"

pretation offered by the ancient scholia, according to which ἑλίσσων implies "rolling along" of the stream of life,[27] "adds nothing. As we need an indication of the mutability of fortune, 'whirling, causing to eddy' would be better."[28] Although my understanding of the passage very much agrees with that of the scholia, I accept Carey's reasoning in principle, especially in view of the initially established parallel between αἰών and the Tantalean stone of the Persian invasion. We should, therefore, understand αἰών in this passage, as well as in the two passages discussed above, as implicitly associated with the idea of destiny, namely as "lifetime" in the course of which unpredictable blows of fate befall us.[29] The reference to "wavelike rolling" should be taken as an illustration of the *changes* people experience in the course of life[30] or rather of the *unsteadiness* of the stream of life. The connection between αἰών and the idea of destiny is aptly explained by Wilamowitz, who argues that αἰών essentially denotes "time relatively", that is the lifetime of an individual, which is as such in its length and content determined by Destiny.[31] The following instances of αἰών in Pindar accentuate this aspect of the word's meaning.

ii) Αἰών signifying destined life(time)

Having proclaimed, by way of a priamel, that he will honour Theron for the victory his four-horse chariot achieved at Olympia, Pindar begins the

[27] See schol. ad *I.* 8. 27b–c: δόλιος γὰρ αἰὼν ἐπ᾽ ἀνδράσι κρέμαται: b. ὁ δὲ νοῦς· ὁ γὰρ δὴ τῆς ζωῆς χρόνος ἐνήρτηται τοῖς ἀνθρώποις τὸν τοῦ βίου πόρον κυλίων καὶ προϊών. c. ἢ οὗτος· ὁ γὰρ χρόνος πολλὰς εὑρίσκει μεταβολλὰς ἑλίσσων τὸν τοῦ βίου πόρον, τουτέστι τὴν ὁδὸν τοῦ βίου.

[28] Carey 1981, 192. In support of this sense, Carey refers to Hom. Φ 11, Hes. *Th.* 791, E. *IT* 7, 1103. He notes, however, that the explanation that schol. 27c gives for πόρον = ὁδόν does not accord with ἑλίσσων thus interpreted (see Bowra 1969, 51: "It is always best to look at whatever lies before our feet;/ for treacherous Time hangs over men/ and twists awry the path of life").

[29] Cf. *O.* 2. 32–33: ῥοαὶ δ᾽ ἄλλοτ᾽ ἄλλαι/ εὐθυμιᾶν τε μέτα καὶ πόνων ἐς ἄνδρας ἔβαν.

[30] Cf. E. *HF* 671f.: ἀλλ᾽ εἱλισσόμενός τις αἰ/ὼν πλοῦτον μόνον αὔξει. See Bond 1981, 236 (ad 671): "εἱλισσόμενος ... αἰών 'the course of life', 'time like an ever-rolling stream'—but limited to the life-time of the individual concerned."

[31] Wilamowitz-Moellendorff 1914, 170, n. 3.

encomium in the second Olympian by remembering Theron's ancestors. "They were the eye of Sicily,[32] and their **destined life** came upon them adding wealth and joy to their inborn virtues" (10f. **αἰὼν** δ᾽ ἔφεπε **μόρσιμος**, πλοῦτόν τε καὶ χάριν ἄγων / γηνσίαις ἐπ᾽ ἀρεταῖς). Linguistically, the expression αἰὼν ἔφεπε μόρσιμος is an imaginative inversion of the common epic phrase πότμον/ θάνατον/ ὀλέθριον ἦμαρ/ αἶσιμον ἦμαρ ἐφέπειν "to meet one's death".[33] The ascription of the epithet μόρσιμος to αἰών reveals Destiny's influence on the life of Theron's ancestors and at the same time indicates life's apparent mediatory role[34] in bringing wealth and joy in addition to their inborn virtues.[35] The emphasis here, I believe, is not so much on life's progression – as in the previous three passages discussed – nor indeed on its apparent active value (though both semantic nuances are recognisable),[36] but rather on its content.[37] The sense of the passage is well rendered by Dornseiff's translation: "Die... hatten ein Leben, wie es das Schicksal gab, es brachte Reichtum und Glanz".[38]

Content of life is clearly what αἰών in *N*. 10. 59 refers to. The noun is used in the context of the famous story of the Dioscuri, twin brothers of whom one was mortal and other immortal. When Castor was killed in a battle, Polydeuces chose not to continue his immortal existence bereft of his brother, but rather to share in his brother's mortality (*N*. 10. 55ff.):

μεταμειβόμενοι δ᾽ ἐναλλὰξ
ἁμέραν τὰν μὲν παρὰ πατρὶ φίλῳ
Διὶ νέμονται, τὰν δ᾽ ὑπὸ κεύθεσι γαίας

[32] See Kirkwood 1982, 67: "to be the 'eye' of Sicily is to be its glory. Probably the metaphor is from the brightness of the eyes (...), as it is at P. 5.56 (ὄμμα φαεννότατον)."

[33] Hom. Z 412, ω 31, H 52, δ 562, T 294, Φ 100, etc.

[34] See Leeuwen 1964, 58.

[35] Cf. schol. ad *O*. 2. 19a: βούλεται δὲ λέγειν ὅτι ὁ βίος αὐτοῖς ἐπηκολούθησεν ἐκ πεπρωμένης τινὸς τὴν εὐδαιμονίαν αὐτοῖς καὶ τὴν χάριν ἐπιπέμπων ἐπὶ ταῖς γνησίαις αὐτῶν ἀρεταῖς.

[36] Cf. Degani 1961, 49: "qui αἰών è apportatore di gioia e di ricchezza ed ha anche in tale passo un valore attivo". Some scholars render the noun by "time" (e.g., Fennell 1879, 28 and Gildersleeve 1890, 144f.).

[37] Schol. 19d ἢ οὕτως· εὔμοιρος βίος ἐπηκολούθησεν αὐτοῖς ἐκ πεπρωμένης τινός.

[38] Dornseiff 1921, 77f.

ἐν γυάλοις Θεράπνας,
πότμον ἀμπιπλάντες ὁμοῖον· ἐπεί
τοῦτον, ἢ πάμπαν θεὸς ἔμμεναι οἰκεῖν τ᾽ οὐρανῷ,
εἵλετ᾽ **αἰῶνα** φθιμένου Πολυδεύκης
Κάστορος ἐν πολέμῳ.
"Changing in succession[39]
they spend a day with their dear father
Zeus, and the next in the depths of the earth,
in the hollows of Therapna,
fulfilling the same destiny.
For Polydeuces chose **this kind of life**,
instead of being wholly divine and living in heaven,
when Castor was killed in war."

Αἰών here signifies the "way of life" Polydeuces chose for himself and his twin brother after the latter's death. The preferred mode of existence is also described as their "destiny" (πότμος), which indicates that the common fate they were thus fulfilling was granted to them by the gods.[40] This passage also reveals Pindar's double application of πότμος (and this is the case with other destiny-terms as well): on the one hand it denotes a personified power and on the other its effects. This double application of "destiny" is also found in Pindar's address to Hieron in *Pythian* 3, which is again introduced with a warning about the vicissitudes of human existence (80ff.): "the immortals apportion to humans a pair of evils for every good." As for Hieron, his "share of happiness attends him" (τὶν δὲ μοῖρ᾽ εὐδαιμονίας ἕπεται), for "great Destiny" (ὁ μέγας Πότμος) looks with favour upon a tyrant (85f.). However, the poet reminds the ruler of Syracuse that even the most fortunate among mortals, Peleus and Cadmus, did not have an **untroubled life** (86ff. **αἰὼν δ᾽ ἀσφαλής** / οὐκ ἔγεντ᾽ οὔτ᾽ Αἰακίδᾳ παρὰ Πηλεῖ / οὔτε παρ᾽ ἀντιθέῳ Κάδμῳ).[41] Αἰών clearly refers to quality of

[39] See schol. ad *N*. 10. 103: μεταμειβόμενοι δ᾽ ἐναλλάξ· μεταβάλλοντες δ᾽ αὐτοὶ οἱ Διόσκουροι καὶ ἐκ διαδοχῆς ἐναλλάσσοντες τὰς ἡμέρας, μίαν διάγουσιν ἐν τῷ οὐρανῷ ὡς θεοί, μίαν δὲ ἐν τοῖς ὑπογείοις τῆς Θεράπνης, ὁμοίαν καὶ ἴσην ἐκπληροῦντες τύχην.

[40] Cf. schol. ad *N*. 10. 107: ... εἵλετο Πολυδεύκης ... αὐτὸς ἀθάνατος ὢν μᾶλλον παρ᾽ ἡμέραν ἄνθρωπος εἶναι ἅμα τῷ ἀδελφῷ, καὶ πάλιν θεὸς ἅμα τῷ ἀδελφῷ ἀπολουμένου αὐτοῦ· **καὶ οὕτως ἐποίησαν οἱ θεοί**.

[41] Cf. Emp. B17. 11: οὔ σφισιν ἔμπεδος αἰών (of the unstable life of the four roots).

human existence, as it is described as "free from slips, upsets" (see under iii below).

An interesting turn in semantic relation between πότμος and αἰών is reflected in their usages in *O*. 9. 60. There Pindar recounts the story of Zeus' impregnating the daughter of Opus of Elis and then giving her as a bride to the king of Locrians, "lest life(time) overpower him having fixed childlessness as his doom" (60f. μὴ καθέλοι νιν αἰὼν πότμον ἐφάψαις[42] / ὀρφανὸν γενεᾶς). It may seem, at first sight, that there has been an exchange of roles between "life" and "destiny" here, since αἰών is said to determine Opus' πότμος. In this context πότμος does indeed denote "that which is destined" (as in *N*. 10. 57 and μοῖρα in *P*. 3. 84), childlessness in particular, whereas αἰών, I believe, can be understood in the same way as εὐθυπομπὸς αἰών in *N*. 2. 7f. It denotes "progression of life",[43] along with all the consequences which that entails, in this case especially growing old.[44]

One final instance of explicit connection of αἰών with the notion of destiny is found in *Isthmian* 7. The theme of the passage in question is again the notorious changeability[45] and transience of human existence. In the beginning of the third antistrophe the poet recommends enjoying each day as it comes (40ff.):[46]

> ὅ τι τερπνὸν ἐφάμερον διώκων
> ἔκαλος ἔπειμι γῆρας **ἔς τε τὸν μόρσιμον**
> **αἰῶνα**· θνάσκομεν γὰρ ὁμῶς ἅπαντες.
> "By pursuing the pleasure that comes day by day
> I shall calmly approach old age and my **fated**
> **lifetim**e. For we all alike die." (trans. Race)[47]

[42] See Gerber 2002, 51 (ad 60): "ἐφάψαις: for the sense of 'fastening' in connection with πότμος cf. εἴργει δὲ πότμῳ ζυγένθ᾽ ἕτερον ἕτερα, etc."

[43] Cf. Pfeijffer 1999, 646f. and Gerber 2002, 51, who points to Gildersleeve's translation "time".

[44] Farnell 1930, 49, Bowra 1969, 154.

[45] The vicissitudes of life are expressed through the metaphor of storm (*I*. 7. 39). See above n. 18.

[46] See Willcock 1995, 68: "the poet is not speaking literally of himself; he is presenting a moral lesson in his own voice."

[47] Race 1997a.

The message of the passage is the same as the one expressed in *I*. 8. 12–14 ("take each day as it comes"),[48] but the meaning of αἰών is quite different. Here it denotes "lifespan",[49] defined as "allotted" by the attribute μόρσιμος.[50] The context suggests the idea of death, to which every mortal is getting closer as days go by, and we should understand the phrase as implying "(the completion of) my allotted timespan." [51]

The motto of attending to what is near, current, seems to be recognisable in another Pindaric context involving αἰών, for in a passage of *Nemean* 3 we read (74f.):

> ... ἐλᾷ δὲ καὶ τέσσαρας ἀρετάς
> <ὁ> **θνατὸς αἰών**, φρονεῖν δ᾽ ἐνέπει τὸ παρκείμενον.
> "**Mortal life** drives a four-in-hand of virtues,
> and it tells us to heed what is at hand."

Different interpretations have been offered regarding the meaning of the "four excellences". The prevailing view, which originates from Aristarchus and accords with the immediately preceding lines in *Nemean* 3 (70ff.), takes them to be three virtues characteristic of each stage of life, youth, maturity, and old age, plus φρονεῖν τὸ παρκείμενον, as the fourth virtue.[52] A number of modern scholars contest this view by suggesting that the four virtues refer to "those of the old popular morality inherited by Plato, courage, temperance, justice, wisdom", and insist that φρονεῖν τὸ παρκείμενον is just "a prudent maxim dear to the poet".[53] Without going into details of this discussion, I believe it is safe to suggest that in this context αἰών again refers to the "course of life" and this signification accords well with the first interpretation of the four

[48] Cf. *I*. 7. 43f.: τὰ μακρὰ δ᾽ εἴ τις / παπταίνει, βραχὺς ἐξικέσθαι χαλκόπεδον θεῶν / ἕδραν.

[49] Cf. Pi. fr. 165 (ἰσοδένδρου τέκμαρ αἰῶνος λαχοῖσα) about the lifespan of the Hamadryades.

[50] See schol. ad *I*. 7. 55b: εἰς τὸν μεμοιραμένον χρόνον. Cf. Farnell 1930, 276, Willcock 1995, 68, Pfeijffer 1999, 646. See also Simon. 542 PMG (= F260 Poltera), where the phrase μοῖρα αἰῶνος has the same meaning, "allotted span of life".

[51] Cf. Privitera 1982, 223: "spera di vivere fino alla vecchiaia e alla morte (il binomio anche in *Nem*. 10, 83) senza dover subire l'invidia perturbatrice degli dei, visto che non contravviene alla loro norma."

[52] See schol. ad *N*. 3. 129a. Cf. Bury 1890, 59 and, especially, Pfeijffer 1999, 388f.

[53] Farnell 1932, 261. Cf. Bowra 1969, 105 (ad 70–75).

virtues. As it progresses, αἰών 'provides' the first three ἀρεταί characteristic of specific periods of life,[54] and the fourth excellence, according to Pfeijffer, implies awareness of the limitations imposed upon a mortal man by his age (at each of these stages).[55]

iii) Αἰών as quality of existence

In a number of instances αἰών in Pindar's odes denotes *quality of existence*, which is referred to without the explicit connection with destiny.[56] In *Nemean* 9 Pindar draws attention to another of his recurrent themes, the need to excel in one's youth in order to be able to enjoy old age and secure lasting glory (*N*. 9. 44): ἐκ πόνων δ᾽, οἳ σὺν νεότατι γένωνται σύν τε δίκᾳ, τελέθει πρὸς γῆρας **αἰὼν ἡμέρα**, "from labours which arise in youth and with justice, **life becomes pleasant** towards old age". Ageing and, consequently, death represent the ultimate expressions of the limitations of human existence. Old age is usually described by Pindar as extremely unpleasant.[57] The accomplishments that result in acquiring wealth and glory should therefore be the main considerations of youth, for they bring consolation in old age and secure glory that survives individual death.[58] But apart from hard work and aspiration, men also need good fortune, or indeed divine inclination, to achieve happiness and success. Pindar repeatedly describes life in these terms, as a mixture of fortune and personal effort, and stresses now the one, now the other of the two factors. So, for example, at the end of *Pythian* 8 Pindar addresses the question of what makes temporary and uncertain

[54] See Pfeijffer 1999, 389: "the association of three of the four ἀρεταί with the three consecutive periods of life makes it understandable that the course of human life is presented as 'producing' them; moreover ἐλᾶι is a metaphor, borrowed from the terminology of driving chariots, suggesting that the four ἀρεταί are a four-in-hand."

[55] Pfeijffer 1999, 218f.

[56] A straightforward example is found in the poet's advice to Hieron, preserved as fr. 126, not to diminish enjoyment in life, for "pleasant existence" (τερπνὸς αἰών) is the best thing.

[57] See *O*. 1. 82–84, *P*. 10. 41, *N*. 10. 83, *Pae*. 1. 1.

[58] See Braswell 1998, 131. Cf. *O*. 8. 70–73, *I*. 6. 10–15 (where the role of good fortune is mentioned as well), *Pae*. 1. 1–4.

human existence meaningful and pleasant by pointing to divine contribution (95–97):

> ἐπάμεροι· τί δέ τις; τί δ᾽ οὔ τις; σκιᾶς ὄναρ
> ἄνθρωπος. ἀλλ᾽ ὅταν αἴγλα διόσδοτος ἔλθῃ,
> λαμπρὸν φέγγος ἔπεστιν ἀνδρῶν καὶ **μείλιχος αἰών**.
> "Men are creatures of a day. What is someone? What is he not?
> A man is a shadow's dream. But when the god-given brightness comes,
> glowing splendour is upon men and **life sweet as honey**."

The expression μείλιχος αἰών refers to the quality of life influenced by the radiance from the gods. Taken more precisely to indicate the life of a victor, this μείλιχος αἰών can be understood as alluding to "the external circumstances which make a winner's life sweet, such as celebrations and awards".[59]

Pindar's praise of life characterised by effort and achievement comes to mind when, in a mythical context in *Pythian* 4, we read an unfavourable description of a "life free from peril". The passage recounts Hera's inspiring the Argonauts to join the expedition by kindling in them "all-persuasive, sweet longing for the ship Argo, so that no one should be left behind to remain with mother and coddle[60] a **life free from peril**" (184ff. μή τινα λειπόμενον / τὰν **ἀκίνδυνον** παρὰ ματρὶ μένειν **αἰ/ῶνα** πέσσοντ᾽). This representation of an idle life is utterly unmanly: staying at home with mother and leading a harmless life[61] is not something a young man should be content with. The alternative to this inglorious eventless life is what Hera offers to the young heroes: the opportunity to gain "the most noble remedy for their manly worth" (187 φάρμακον κάλλιστον ἑᾶς ἀρετᾶς), namely undying fame, even at the price of death.

Another metaphorical expression to some extent obscures the meaning of αἰών in *Pythian* 5. 7, although its pairing with the adjective

---

[59] Gentili and Bernardini 1995, 586. See also Theunissen 2000, 220ff. for a discussion on the duration of this "sweetness of life" against the background of life's notorious changeability.

[60] Race's "coddling" for πέσσοντ' points to a cooking metaphor (Race 1997b, 291). See also Braswell 1988, 270. Alternatively, the participle could be taken to imply "brooding over" in negative sense (cf. Hom. Ω 617 and 636 with κήδεα; also Δ 513 and I 565 with χόλον).

[61] Cf. E. *Med*. 248f.

κλυτός points to the qualitative aspect of life. The ode is dedicated to Arcesilas, ruler of Cyrene, whose chariot was victorious in 462. It opens with a gnomic reference to wealth (πλοῦτος), which, when granted by Destiny and combined with virtue (ἀρετά), is a companion that brings many friends (1–4). The poet then addresses Arcesilas thus (5–9):

ὦ θεόμορ᾽ Ἀρκεσίλα,
σύ τοί νιν **κλυτᾶς**
αἰῶνος βαθμίδων ἄπο
σὺν εὐδοξίᾳ μετανίσεαι
ἕκατι χρυσαρμάτου Κάστορος
"O Arcesilas, blessed by the gods,
you have been pursuing it,
along with hounour
from the highest steps of your **glorious life**,
by the will of gold-charioted Castor."

The king of Cyrene, the poet tells us, goes after wealth and fame "from the top of the stairs of his life".[62] The metaphor refers to his privileged position: he is after all a king and, as such, already occupies the highest place and has inherited a life of fame.[63] It is from that lofty status that Arcesilas begins his search for wealth and glory, to add to those he inherited, for he should not fall short of his predecessors' achievements.[64] In doing this, he is favoured by Castor, the patron of chariot races.[65] Αἰών here, we may conclude, refers to the (illustrious) circumstances of Arcesilas' life (cf. above on *N.* 2. 6ff.).

[62] Fennell 1879, 213f. suggests that life is here imagined as a "journey" and Gildersleeve 1890, 307 sees it as a "flight of stairs". Degani 1961, 47 takes αἰών to have a temporal sense here.

[63] Cf. *O.* 1. 113f.: ἐπ᾽ ἄλλοισι ἄλλοι μεγάλοι. τὸ δ᾽ ἔσχατον / κορυφοῦται βασιλεῦσι.

[64] Cf. Fennell 1879, 213f. Another line of interpretation is based on the explanation given by scholia on the passage (ἀπ᾽ ἄκρων βαθμίδων τῆς αἰῶνος, τουτέστιν ἀπ᾽ ἀρχῆς τοῦ βίου) and suggests the meaning "from the beginning of life" for the αἰών-phrase (e.g., Gentili and Bernardini 1995, 513: "fin dall' inizio della vita"). This interpretation, however, renders the epithet κλυτᾶς redundant.

[65] See Gildersleeve 1890, 307: "Kastor plays the part of Πότμος, and the king goes after the wealth that he is to bring home as a πολύφιλον ἑπέταν."

iv) Αἰών and afterlife

There are, finally, two instances of αἰών mentioned in eschatological contexts. One of them belongs to the famous passage from *Olympian* 2, which describes posthumous destiny of "those who joyfully kept their oaths" (65–67):

... παρὰ μὲν τιμίοις
θεῶν οἵτινες ἔχαιρον εὐορκίαις
ἄδακρυν νέμονται
αἰῶνα...
"... besides the honoured gods[66]
those who joyfully kept their oaths
spend a **tearless existence**..."

The αἰών-phrase clearly refers to the quality of the afterlife envisaged for righteous men.[67] They are rewarded with a "life free from toil" (ἀπονέστερος βίοτος), in which there are no extremes of hot and cold to be suffered, for they enjoy permanent equinoxes (61f. ἴσαις δὲ νύκτεσσιν αἰεί,/ ἴσαις δ᾽ ἁμέραις ἅλιον ἔχοντες),[68] and no physical pain caused by excessive labour, for they do not have to do bodily work for their living (63f. οὐ χθόνα ταράσσοντες ἐν χερὸς ἀκμᾷ / οὐδὲ πόντιον ὕδωρ / κεινὰν παρὰ δίαιταν).

The second eschatological context in which αἰών is mentioned is rather unusual and striking. The word appears in the famous fragment 131b, which treats the theme of the survival of the soul in an unprecedented way (1–3):

σῶμα μὲν πάντων ἔπεται θανάτῳ περισθενεῖ,
ζωὸν δ᾽ ἔτι λείπεται **αἰῶνος εἴδω-**
λον· τὸ γάρ ἐστι μόνον
ἐκ θεῶν·
"The body of every man follows overpowering death,

[66] See Kirkwood 1982, 74 (ad 65–66): "παρὰ τιμίοις θεῶν: 'beside the honored gods', partitive gen., rather than 'those honored of the gods.'"

[67] See Willcock 1995, 156: "Honesty, keeping one's word, is the quality identified with the righteous."

[68] These words have been interpreted either as referring to continual equinox or to perpetual sunlight (fr. 129 says that the sun shines in Hades during night-time on earth). See Kirkwood 1982, 73 and Woodbury 1966 in favour of the first interpretation.

but there still survives the living **image of life**,
for it alone is from the gods;"

The expression αἰῶνος εἴδωλον corresponds to the Homeric ψυχή that denotes the shadow of the dead which survives the death of the body.[69] The Homeric ψυχή, used in this sense, is described as the "image of the dead" (ψυχαὶ εἴδωλα καμόντων in Ψ 72 and ω 14) and Pindar here points to the same entity by calling it the "image of life (i.e. of the living)" (cf. λ 475–76 νεκροὶ ... βροτῶν εἴδωλα καμόντων). However, the analogy with Homer ends there, for the claim that this surviving element that resembles the individual comes from the gods occurs here for the first time in extant Greek literature.[70] The rest of the fragment speaks about the role that this entity has in the living body (something that is not paralleled in the Homeric ψυχή) and describes it as being active in dreams. Since this view does not reflect any known traditional belief, West suggests that it expresses some contemporary esoteric speculation.[71]

v) Conclusion

Shifting between the 'concrete' meaning "vital force" and indications of the sense "lifetime", Homeric uses of αἰών do not quite foreshadow rich semantic complexity found in Pindaric applications of the word. While further concretisation of the noun's sense, preserved in Pindar's fr. 111, does not really take root after early epic, the generalised meaning "life" gradually takes over in fifth-century literature. Remaining within the realm of this general sense, αἰών in Pindar conveys some specific semantic nuances that are not always clearly distinguishable. The passages discussed in this paper point out that Pindar views individual life as a mixture of inherited status, divine influence and personal effort, and his usages of αἰών reflect this combination of ideas. In addition to this, Pindar's imaginative poetic contexts sometimes generate surprising and confusing semantic implications, which seemingly suggest for αἰών significations like "death" (*I.* 7. 41f.) or even "the dead" (fr. 131b). How-

[69] Ps.-Plu. *Consol. ad Apoll*. 35. 120c: λέγεται δ᾽ ὑπὸ μὲν τοῦ μελικοῦ Πινδάρου ταυτὶ περὶ τῶν εὐσεβῶν ἐν Ἅιδου.

[70] See Kirkwood 1982, 344.

[71] See West 1985, 56 and West 1971, 148f.

ever, I hope to have shown that in all the examples analysed Pindar's αἰών remains semantically definable as referring to "life", while a summary classification of main semantic motivations for its usage is nevertheless possible.

One type of semantic applications of αἰών exhibits a distinct 'dynamic' value, for it refers to temporal "progression of life". This signification appears in two types of contexts: on the one hand, it refers to the unsteady and unpredictable course of human life in general (*I*. 3. 18–18b and *I*. 8. 14f.)[72] and on the other, to evolving circumstances of an individual existence (*N*. 2. 6ff., *N*. 3. 74, *O*. 9. 60).[73] In both kinds of contexts, as we have seen, αἰών may assume guiding capacities, partly due to its 'dynamic' character[74] and partly owing to its more or less explicit association with the idea of destiny (e.g., *O*. 2. 10f.). Although the latter aspect of Pindar's applications of αἰών is rather prominent (see ii above), this still does not allow for an identification of the complex concept of αἰών with the complex concept of μοῖρα, which is what Degani suggests.[75] He argues that the idea of 'totality', which he believes to be contained in the semantic root of αἰών,[76] helped the process of generalisation of the word's meaning and enabled it to assume a role

[72] I believe that αἰών in Heraclitus B52 DK can be explained in this way too (see my forthcoming article in *Proceedings of the Fifth Symposium Praesocraticum*, Cambridge 2012).

[73] Cf. Simonides PMG 541.12: ὥσ]τε μὴ δι᾽ αἰῶνος ὁσίαν [δύνασθαι] θεῖν κέλευθον "so that it is not possible to run a holy course throughout one's life". See Henry 1998.

[74] Cf. S. *Tr*. 34f. τοιοῦτος αἰὼν εἰς δόμους τε κἀκ δόμων / ἀεὶ τὸν ἄνδρ᾽ ἔπεμπε λατρεύοντά τωι "such was his life ever sending him to and from home in service to some master".

[75] Degani 1961, 49ff.

[76] According to Degani 1961, 42, Homeric adverb αἰεί / αἰέν and the expression δι᾽ αἰῶνος, both meaning "always", point to the notion of "totality (of life)". However, Benveniste 1937, 109 argues that αἰεί / αἰέν originally implies repetition (as in A 52, Θ 342, Ψ 5, etc.). Moreover, the phrase δι᾽ αἰῶνος does not always imply duration "from one end of life to the other", as Degani explains it, but rather permanence, especially in view of the changeability of human fortune (see, e.g., A. *Pers*. 1008, *Eu*. 563ff., S. *El*. 1024, Emp. B110.3, E. *Alc*. 475, etc.). The ultimate expression of the notion of permanence is found in Aeschylus' *Supplices*, where the phrase is attributed to the rule of Zeus "throughout his unstoppable life" (574 δι᾽ αἰῶνος ... ἀπαύστου).

equivalent to that of μοῖρα: "né ζωή né βίος poterono infatti assumere queste sfumature fatalistiche, appunto perché solo αἰών aveva il pregnante valore di ὅλος ὁ βίος".[77] I hope to have shown in the discussion above that the main difference between the two notions in Pindar consists in the fact that, in its 'active' sense, αἰών can have a mediatory role of delivering to people that which Destiny or gods provide. The same kind of role can be ascribed to χρόνος denoting "passage of time" (see, e.g., *P*. 1. 46, *N*. 4. 43,[78] *P*. 12. 30, etc.). The relationship between the three notions may be conveniently illustrated by the following passage in Euripides' *Heraclidae* (899f.): πολλὰ γὰρ τίκτει Μοῖρα τελεσσιδώτειρ᾽ Αἰών τε Χρόνου παῖς "Destiny that gives completion and Life, the child of Time, bring about many things."

The dynamic sense of αἰών, I believe, can also be recognised in early Presocratic uses of the word, such as Heraclitus' fr. B52 and Empedocles' fr. B16 DK, in which αἰών has a cosmic application (ἄσπετος αἰών = "ceaseless life" of the universe). Ultimately, this may be the sense behind Aristotle's philosophical argumentation in *De caelo*, which tries to account for the fact that αἰών has apparently rather different 'human' and 'cosmic' applications (*Cael.* 279a22–28):

> Καὶ γὰρ τοῦτο τοὔνομα θείως ἔφθεγκται παρὰ τῶν ἀρχαίων. τὸ γὰρ τέλος τὸ περιέχον τὸν τῆς ἑκάστου ζωῆς χρόνον, οὗ μηθὲν ἔξω κατὰ φύσιν, αἰὼν ἑκάστου κέκληται. κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ λόγον καὶ τὸ τοῦ παντὸς οὐρανοῦ τέλος καὶ τὸ τὸν πάντα χρόνον καὶ τὴν ἀπειρίαν περιέχον τέλος αἰών ἐστιν, ἀπὸ τοῦ αἰεὶ εἶναι τὴν ἐπωνυμίαν εἰληφώς, ἀθάνατος καὶ θεῖος.
>
> "As a matter of fact this word (sc. αἰών) possessed a divine significance for the ancients; for the fulfilment which includes the period of life of any creature, outside of which no natural development can fall, has been called its *lifetime* (αἰών). On the same principle the fulfilment of the whole heaven, the fulfilment which includes all time and infinity, is *eternity* (αἰών) – a name based upon the fact that it is always (αἰεὶ ὤν) – being immortal and divine." (after Barnes)[79]

It seems to me that, as Barnes' translation suggests, τὸ τέλος τὸ περιέχον should be taken to imply an active sense and refer to an *ongoing*

[77] Degani 1961, 50f. Cf. Keizer 2010. See Theunissen 2000, 221: "Es scheint sogar, als folge die Ausrichtung auf Totalität einer im Wort selbst liegenden Tendenz."

[78] ἐμοὶ δ᾽ ὁποίαν ἀρετάν / ἔδωκε Πότμος ἄναξ / εὖ οἶδ᾽ ὅτι χρόνος ἕρπων πεπρωμέναν τελέσει.

[79] Barnes 1984, 463. Barnes renders every instance of αἰών in this passage by "duration".

rather than *completed* duration. Besides, Aristotle offers a very probable explanation of the motivation for Plato's ascription of the sense "eternity" to αἰών, namely its connection with the expression αἰεὶ ὤν "being always". This rather convincing ancient explanation may be taken as an additional reason to question the validity of the aforementioned modern view that points to supposed semantic tendency of αἰών to refer to 'totality'.

References

Barnes, J. (1984), *The complete works of Aristotle*, vol. 1 (Princeton: Princeton University Press).

Benveniste, É. (1937), 'Expression indo-européenne de l''éternité', *BSL* 38, 103–12.

Bond, G. W. (1981), *Euripides. Heracles* (Oxford: Clarendon Press).

Bowra, C. M. (1969), *The odes of Pindar* (Harmondsworth: Penguin).

Braswell, B. K. (1988), *A commentary on the fourth Pythian ode of Pindar* (Berlin: Walter de Gruyter).

Braswell, B. K. (1998), *A commentary on Pindar Nemean nine* (Berlin: Walter de Gruyter).

Bury, J. B. (1890), *The Nemean odes of Pindar* (London: Macmillan).

Carey, C. (1981), *A commentary on five odes of Pindar : Pythian 2, Pythian 9, Nemean 1, Nemean 7, Isthmian 8* (Salem, N.H.: Ayer).

Degani, E. (1961), *Aἰών da Omero ad Aristotele* (Padova: CEDAM).

Dornseiff, F. (1921), *Pindar* (Leipzig: Insel-Verlag).

Farnell, L. R. (1930), *The works of Pindar. Translation*, vol. 1 (London: Macmillan).

Farnell, L. R. (1932), *The works of Pindar. Critical commentary*, vol. 2 (London: Macmillan).

Fennell, C. A. M. (1879), *The Olympian and Pythian odes* (Cambridge: Cambridge University Press).

Fränkel, H. (1960), 'ΕΦΗΜΕΡΟΣ als Kennwort für die menschliche Natur', in F. Tietze (ed.), *Wege und Formen frühgriechischen Denkens* (München: C. H. Beck), 23–39.

Gentili, B. and Bernardini, P. (1995), *Pindaro. Le Pitiche* (Milano: A. Mondadori).

Gerber, D. E. (2002), *A commentary on Pindar Olympian nine* (Stuttgart: Steiner).

Gildersleeve, B. L. (1890), *Pindar: The Olympian and Pythian odes* (New York: Harper & Brothers).

Grassmann, H. (1955), *Wörterbuch zum Rig-Veda* (Wiesbaden: Harrassowitz).

Henry, W. B. (1998), 'Simonides, PMG 541', *ZPE* 121, 303–304.

Janko, R. (1992), *The Iliad: a commentary. Books 13–16*, vol. 4 (Cambridge: Cambridge University Press).

Keizer, H. M. (2010) *Life, time, entirety: a study of aiōn in Greek literature and philosophy* [online text].

Kirkwood, G. M. (1982), *Selections from Pindar* (Chico: Scholars Press).

Lackeit, C. D. E. (1916), *Aion: Zeit und Ewigkeit in Sprache und Religion der Griechen* (Königsberg: Hartung).

Leeuwen, J. v. (1964), *Pindarus' tweede Olympische ode*, vol. 1 (Assen: Van Gorcum).

Onians, R. B. (1951), *The origins of European thought about the body, the mind, the soul, the world, time and fate: new interpretations of Greek, Roman and kindred evidence, also of some basic Jewish and Christian beliefs* (Cambridge: University Press).

Pfeijffer, I. L. (1999), *Three Aeginetan odes of Pindar: a commentary on Nemean V, Nemean III & Pythian VIII* (Leiden: Brill).

Privitera, F. (1982), *Le istmiche* (Milano: A. Mondadori).

Race, W. H. (1997a), *Pindar. Nemean odes, Isthmian odes, fragments*, vol. 2 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press).

Race, W. H. (1997b), *Pindar. Olympian odes, Pythian odes*, vol. 1 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press).

Theunissen, M. (2000), *Pindar. Menschenlos und Wende der Zeit* (München: C. H. Beck).

Thummer, E. (1968), *Die Isthmischen Gedichte. Analyse der pindarischen Epinikion; Text und Übersetzung*, vol. 1 (Heidelberg: Winter).

Verdenius, W. J. (1987), *Commentaries on Pindar (O. 3, 7, 12, 14)*, vol. 1 (Leiden: Brill).

West, M. L. (1971), *Early Greek philosophy and the Orient* (Oxford: Clarendon Press).

West, M. L. (1985), 'Jan Bremmer: The early Greek concept of the soul', *CR* 35 (1), 56–58.

Wilamowitz-Moellendorff, U. v. (1914), *Aischylos: Interpretationen* (Berlin: Weidmann).

Willcock, M. M. (1995), *Victory odes: Olympians 2, 7 and 11; Nemean 4; Isthmians 3, 4 and 7* (Cambridge: Cambridge University Press).

Wodtko, D. S., Irslinger, B., Schneider, C. (2008), *Nomina im Indogermanischen Lexicon* (Heidelberg: Winter).

Woodbury, L. (1966), 'Equinox at Acragas: Pindar, Ol. 2. 61–62', *APA* 97, 597–616.

Lucida intervalla 42 (2013)

Сандра Шћепановић
Одељење за класичне науке, Филозофски факултет, Београд

Коментар о αἰών код Пиндара

Апстракт

У овом чланку разматрају се Пиндарове употребе значењски сложене именице αἰών. На основу детаљне анализе контекста у којима се реч јавља, аутор предлаже могућу класификацију кључних семантичких мотивација карактеристичних за употребу именице αἰών код Пиндара. Резултати ове семантичке анализе смештају се у дијахронијски контекст и упоређују пре свега са хомерским и предсократовским употребама и значењима исте речи, а разматра се и могућа веза са Платоновом оригиналном филозофском употребом именице αἰών у *Тимају* (37D-38C).

Кључне речи: αἰών, Пиндар, значење речи, контекст.

UDK 821.124'02.09-2 Плаут Т. М. ; 821.124'02.08-2 Плаут Т. М. ID 205122572

Jelena Todorović
Odeljenje za klasične nauke, Filozofski fakultet, Beograd
jekutic@gmail.com

Mulieribus apta sunt blandimenta – umiljavanja u govoru ženskih likova u Plautovim komedijama *Amfitrion*, *Bahide* i *Menehmi*

Apstrakt. Već su stari Rimljani uočili razliku u jezičkim registrima onoga što bi se moglo nazvati »muškim« i »ženskim« idiomom, ograničavajući potonji najvećma na umiljato podilaženje i neprekidno samosažaljivanje. Ovakva polna diskriminacija jezika više nego drugde, očigledna je u rimskoj dramskoj književnosti i delima njenog najreprezentativnijeg predstavnika. Cilj ovog rada je da u tri Plautove drame ustanovi i analizira ona specifična svojstva ženskog govora koja ga čine mekim, podilazećim i laskavim, i utvrdi da li su ta svojstva zajednička svim ženskim likovima ili postoji još finije jezičko raslojavanje među različitim tipskim likovima, odnosno da li unutar ženskog idioma postoji specifična društvena stratifikacija ili ne.

Ključne reči: Plaut, ženski govor, pol, ulagivanje, tipski lik.

Polazište celokupne sociolingvističke nauke jeste da se kroz jezik pojedinca očituje njegov identitet u svim svojim sastavnim delovima. Jezik svakog govornika obeležen je otuda njegovom starosnom dobi, polom, društvenim poreklom, obrazovanjem i slično. Kako književnost podražava stvarnost, svaka od ovih »identifikacionih« odlika govora prenosi se sa stvarnih govornika na književne likove. Više nego kod drugih rodova, jezički identitet značajan je za dramsko stvaralaštvo, koje je podražavalačko po prevashodstvu. Uz ostala dramska sredstva, pisci svoje likove grade darujući im jezik koji će njihovoj publici biti jasno čitljiv i zahvaljujući kome će publika moći da dati lik, bio on tipski ili ne, prepozna i kategorizuje. Budući da je jedna od ključnih kategorija našeg identiteta kategorija pola, jezik dramskih likova različitog pola nosiće različita obeležja.

Specifična jezička svojstva pokazuju, dakle, i Plautove *dramatis personae* različitog pola. *Ženski govor* i njegovi mnogobrojni pojavni oblici ne daju se, međutim, jasno razaznati i razdovijti od drugih jezičkih

obeležja pojedinih tipskih likova, i to iz vrlo jasnih razloga. Prenošenje informacija o identitetu govornika samo je jedna od tolikih funkcija jezika a sam polni identitet opet je tek jedan u nizu različitih identiteta koji se očituju kroz jezik. Tako nas ni svaka replika koju izgovori neka Plautova junakinja ne upućuje samo na to da je ona žena, već i na to da je ta žena mlada ili stara, slobodna građanka ili robinja, oveštala gospođa ili mlada devica, beskrupulozna kurva ili čestita supruga. Sadržina izgovorenog, kao i različita sredstva kojima je ono uobličeno, menjaće se u zavisnosti od toga kom tipskom liku pripada. S druge strane, kako rimska palijata nije komedija karaktera, već situacije, isti likovi smešteni u različite situacije govoriće posve različitim jezikom. Mladi Pistokler koji u I sceni I čina *Bliznakinja* odgovara svim zahtevima lika zaljubljenog mladića, već u sledećoj sceni prilikom susreta sa svojim starim učiteljem menja ćud, a sa njom i govor, i više liči na goropadnog, nabusitog oca nego na bezglavog zacopanka. Ljubinkina (*Erotium*) maska devojke koja bezrezervno voli pada i njeno pravo lice otkriva se u svoj svojoj gramzivosti kada u III sceni IV čina *Blizanaca* ustanovi da joj vrebani plen izmiče.

Analizu ženskog govora kod Plauta, baš kao i istraživanja ma kog drugog segmenta rimske palijate, dodatno komplikuje njeno grčko poreklo. Odgovor na pitanje koliko Plautove prostituke, supruge i devojke govore kao *meretrices, matronae* i *virgines* a koliko iz njihovih replika odzvanjaju glasovi grčkih žena delimično je dat u brojnim studijama o originalnosti Plautovog stila. Uopšte uzev, u onoj meri u kojoj su Plautovi likovi originalna rimska tvorevina i njihov jezik se može tretirati kao originalno »rimski«. Govor Plautovih žena je tako i po svojoj sadržini i po svojim formalnim obeležjima često bez presedana u novoatičkoj komediografskoj tradiciji. Uzmimo primer Alkmene u *Amfitrionu*, u čija usta, na opšte čuđenje prisutnih gledalaca, pisac stavlja rimsku brakorazvodnu formulu:

AL. Ego istaec feci verba virtute inrita;
nunc, quando factis me impudicis abstini,
ab impudicis dictis avorti volo.
Valeas, ***tibi habeas res tuas, reddas meas****.*
AL. Ja sam suštom vrlinom[1] opovrgla svaku od tih optužbi;

[1] Ovo je jedini posvedočeni primer u pretklasičnoj književnosti da je *virtus*, tradicionalno muški prerogativ, pripisana ženi. Ovakvom nesvakidašnjom upotrebom

I kad sam se već celog života čuvala bezobrazluka,
Odbijam da mi sad obraz ukaljaju bezobrazne laži.
Ostaj zdravo, zadrži si svoje, a meni vrati moje stvari. (*Amph*. 925–928)

Bez obzira na to da li i koliko ovakvi primeri odražavaju stvarnu sliku položaja žena u Plautovo doba ili ga samo kranje smelo parodiraju,[2] neosporno je da je reč o autentično rimskom mestu.

Osim u onim opštim crtama koje odlikuju govor žena ma na kom jeziku govorile, govor ženskih likova u Plautovim komedijama nije tek kopija grčkih predložaka već je prevashodno autentično rimski.

Uprkos svim navedenim teškoćama, naučnici su ipak dokazali da se u delima ranih rimskih komediografa može govoriti o svojevrsnom ženskom idiomu. Odlike ovog specifičnog jezika postaju predmetom naučnih istraživanja tek u dvadesetom veku. Paralelno sa razvojem sociolingvistike koja je, izrastavši iz okvira etno-antroplologije, u drugoj polovini prošlog veka iznedrila neke od najvažnijih studija, pitanje postojanja i identiteta ženskog jezika zaokuplja pažnju i grecista i latinista. Prvi savremeniji pristup ovom problemu dao je već 1926. Hofman u svom kapitalnom delu o latinskom svakodnevnom jeziku.[3] Ipak, ženski govor u latinskom dospeva u žižu tek poslednjih nekoliko decenija, zahvaljujući radu Džejmza Adamsa, koji je, baveći se odlikama vulgarnog latinskog jezika, objavio revolucionarni članak o fenomenu ženskog govora u rimskoj komediji. Taj članak se odmah izdvojio kao polazište za sva potonja istraživanja ovog pitanja. Među Adamsovim sledbenicima u poslednjih trideset godina najviše se ističe rad kanadske naučnice Dorote Duč, koja je u svojoj doktorskoj disertaciji[4] prikazala prve rezultate svojih istraživanja specifičnih svojstava ženskog govora u rimskoj komediji. Svoja stanovišta, kao i dostignuća sad već brojnih drugih autora, Dučova je izvrsno sažela i nadgradila u svojoj potonjoj monografiji.[5] Od njenih nalaza i zaključaka polazi i ovaj rad.

Plaut je domišljato upotpunio komički trik zamene polova (McDonnell 2006, 162).

[2] Na osnovu sličnih primera pojedini naučnici zastupaju stanovišta o vanrednim pravima rimskih žena, među kojima je i pravo na pokretanje razvoda braka (upor. McDonnell 1983, 53–80).

[3] Hofmann / Ricottilli 1980.

[4] Dutsch 2000.

[5] Dutsch 2008.

Istražujući posebnosti u jeziku tipskih likova palijate, Adams, a za njim i ostali, smatra da se specifične odlike jezičkog manirizma ženskih dramskih likova poklapaju sa odlikama jednog univerzalnog ženskog metajezika.[6] Ova svojstva pre svega se ogledaju u načinu na koji se ženski, odnosno muški govornici projektuju u svom govoru i odnosu koji grade sa sagovornicima. Nesvesna tendencija žena je da uspostavljaju intimne odnose putem govora koji je daleko ličniji, afektivniji i interaktivniji od muškog, koga karakteriše bezličan, instrumentalni stil okrenut pre svega informaciji koju prenosi.[7] Iz ovoga nisu izuzete ni Plautove junakinje koje se, dakle, služe jednim prisnim, učtivim i kudikamo konzervativnim jezikom.[8] Više od ma kog drugog, prisni govor je umiljati, laskavi govor koji stvara osećaj bliskosti sa sagovornikom i njemu podilazi. Taj laskavi jezik i sredstva kojima on raspolaže predmet su istraživanja ovog rada.

U pokušaju da nađem potvrde za tvrdnje koje je glede ženskog umiljavanja iznela Dorota Duč,[9] izdvojiću u govoru ženskih likova tri Plautove drame (*Amfitrion, Bliznakinje* i *Blizanci*) ona svojstva za koja se zaključuje da ga najviše karakterišu kao *lingua blanda*. U prvom odeljku pokušaću da objasnim zašto su se baš uz ženski idiom najvećma vezivala *blandimenta* i šta je pod ovim terminom podrazumevao Plaut. U narednim odeljcima baviću se rečima i izrazima sa kojima se najčešće susrećemo u govoru ženskih likova koje je, s jedne strane, sam Plaut označio kao *blandimenta* dok su, s druge, na njih ukazali i njima se podrobno bavili Adams i Dučova u pomenutim i drugim svojim studijama. Na izdvojenim primerima analiziraću upotrebu prisvojne zamenice za 1. lice jednine u vokativu, kao i izraze molbe *amabo*, *obsecro* i

[6] Adams 1984, 68–77.

[7] Holmes 1998, 110.

[8] Dutsch 2008, 11.

[9] Posebna svojstva ženskog govora Dučova je obradila u četiri poglavlja narečene monografije (Dutsch 2008), od kojih se prva dva, »Plautus' Pharmacy« i »Of Pain and Laughter«, odnose na formalne karakteristike jezika, dok se u druga dva, »(Wo)men of Bacchus« i »Father Tongue, Mother Tongue«, više bavi pitanjem ženskog idioma u kontekstu rimskog društva u doba Republike. Moj rad se oslanja pre svega na zaključke iznete u prvom poglavlju ove knjige, u kome Dučova, polazeći od Adamsovih stanovišta, objašnjava upotrebu pojedinih reči i izraza koje je još Elije Donat označio kao manir ženskog govora.

quaeso. Konačno, u poslednjem odeljku pokušaću da na pojednim primerima pokažem da li postoji razlika između umiljatog govora žena iz različitih društvenih slojeva ili ne.

Predmet ovog rada sveden je na ona leksička obeležja ženskog idioma koja ga karakterišu kao podilazeći, ulizički govor. Ostala mnogobrojna svojstva po kojima se ženski jezik razlikuje od muškog ovde su izostavljena, a biće deo jednog opsežnijeg istraživanja. S istih razloga, ovaj rad ne zalazi u dublju analizu muškog jezika, i ne ide mimo prostog kontraponiranja pojedinih muških i ženskih replika.

* * *

Da su žene sklonije nežnom govoru koji povlađuje i laska sagovorniku uočili su još antički pisci. Elije Donat je u svojim komentarima uz Terencijeve komedije tumačeći jednu Sostratinu repliku u *Braći*[10] primetio: *proprium est mulierum cum loquuntur aut aliis blandiri aut se commiserari* (ženama je svojstveno, kada govore, da se ili ulaguju drugima ili da sebe žale, *Ad Ad*. 291.4). Vladajuće uverenje bilo je da je »slabiji« pol upravo zbog slabosti i nepostojanosti sopstvene duše nesposoban za doslednost i iskrenost reči. Ciceron u spisu *O prijateljstvu* kaže da razlog koji nagoni ljude čija je priroda slaba, a ovamo idu žene i drugi slabi ili zlosretni, da traže i žele prijatelje jeste da bi dobili zaštitu od njih.[11] Budući, dakle, da ne stupaju ravnopravno u prijateljski odnos, kako je jedino moguće kada je reč o istinskom prijateljstvu, već da su u podređenom položaju, oni svoju podređenost u odnosu na sagovornika ističu umanjujući sopstvenu a laskajući njegovoj ličnosti.[12]

Mišljenje da ženama ne treba verovati jer su neiskrene i po prirodi nesposobne za najvrliju među rimskim vrlinama – *fides*, zdušno je zastupao i Plaut. Gotovo svaki redak u njegovim delima podseća na nestalnost i varljivost *fides muliebris*.[13] Tvrda zaklinjanja Amfitrionove

[10] Ter. *Ad*. 291 *heu me miseram! habeo neminem, solae sumus: Geta autem hic non adest* (O jadna li sam! Nemam nigde nikoga! Eto, ni Geta nije tu, same smo!).

[11] Setimo se i Aristotelovog učenja (u *Nikomahovoj etici* 8.3.1) o tri vrste prijateljstva, koje je doslovce preuzeo naš Dučić u *Blagu cara Radovana*: prijateljstvo iz koristoljublja, prijateljstvo iz druželjublja i prijateljstvo iz dobroljublja, od kojih je samo poslednje pravo.

[12] Cic. *Lael*. 46–47, 54, 91, 98–99.

[13] Dutsch 2000, 99.

supruge koja bi bila više nego dovoljna da ga uvere u istinitost ma čijih reči, padaju u vodu samo zato što je Alkmena žena:

AL. vera dico, sed nequiquam, quoniam non vis credere.
AM. mulier es, audacter iuras.

AL. Džaba ja govorim istinu kad ti nećeš da mi veruješ.
AM. Lako je tebi da se zakuneš, ti si žena. (*Amph*. 834–835)

Prevrtljiva priroda i neiskren govor centralne su osobine skoro svih ženskih likova i jedno od glavnih polazišta za mnoge Plautove dosetke. Kako su junakinje njegovih komedija uglavnom osuđene na *blandimenta*, valja videti šta sam Plaut podrazumeva pod ovim terminom.

Blandimenta

Etimologija prideva *blandus* i od njega izvedenih reči nije izvesna. Veza sa lat. *mollis* i grčkim μαλακός »slab, mekan«, koju nude pojedini etimolozi, čini se manje ubedljivijom od pretpostavke da bi u osnovi ove reči mogao biti isti koren kao i u lat. *blatio, -ire* »govoriti uprazno, mlatiti praznu slamu«[14] i srpskom *blebetati* i *blejati*. Onaj koji je *blandiloquens* ne samo što govori mekanim, umljatim, odnosno podilazećim govorom, već baš zato što je takav, njegov je govor praznoslovan i stoga čak podseća na nemušti jezik životinja.

Na osnovu mesta na kojima Plaut upotrebljava pridev *blandus* i druge reči iz te porodice jasno je da on pod ovim terminima podrazumeva govor (ili govornika) koji je neprirodno nežan i uglađen, odnosno licemeran i ulizički. Ove reči se najčešće sreću u svojevrsnoj metatekstualnoj upotrebi, bilo kao neposredna najava replike koja će usledeti ili komentar prethodne.[15]

ER. Superas facile, ut superior sis mihi quam quisquam qui impetrant.
PEN. Meretrix tantisper blanditur, dum illud quod rapiat videt;
LJUB. Ah, kraj tog tvog šarma, ovi šarlatani oko mene gube svaku šansu.
BRI. Vidi droce što je mazna kad uvreba šta valjano da mazne! (*Men*. 192)

[14] Vaan, 2008, 73.

[15] U komedijama koje su predmet ovog rada pridev *blandus* pojavljuje se na jednom mestu, *Men.* 262; pridev *blandiloquus* i prilog *blande* takođe samo po jedanput, *Bacch*. 1173, *Amph*. 507, dok na glagol *blandiri* nailazimo šest puta: u *Bliznakinjama* 517, 518, 876, 967, i *Blizancima* 193 i 626.

MEN. Dic, mea uxor, quid tibi aegre est? PEN. Bellus blanditur tibi.
NEB. I kaži mi, ženičice, šta te jedi? BRI. Pazi ga kako se prepodobio, papučić!
(ibid. 626)

Plautovi junaci, dakle, stalno ukazuju gledaocima na licemerje svojih kolega sa scene zaogrnuto ruhom leporečja, bilo kada se ono ogleda u ustaljenim formulama »prisnog jezika« (poput upotrebe prisvojne zamenice u vokativu uz lična imena ili rodbinske odnose) ili kada je slobodnije izraženo.

Pojedine od ovih replika okarakterisanih kao *blandae* poseduju i neka formalna jezička obeležja koja im i daju karakter praznoslovlja i licemerja. Reč je o izrazima koji su već u antici prepoznavani kao takvi.

Kod mesta gde služavka Dorija u Terencijevom *Evnuhu* svoju sagovornicu nazove *mea Pythia* a ne samo *Pythia*, Donat beleži sledeće:

Mea *et* mea tu *et* amabo *et alia huiusce modi mulieribus apta sunt blandimenta.*
Moja, moja ti, ljubim te i tome slično, laskanja su svojstvena ženama. (*Ad Eu.* 656.1)

Donatova *blandimenta* Adams naziva »izrazima učtivosti«[16] i prepoznaje ih kao glavno formalno obeležje jezika ženskih likova, jezika koji teži da bude uglađen il' čak snishodljiv, prisan i pun emocija.

Razmotrimo sada primere u kojima se ovi izrazi javljaju.

Mel meum – upotreba vokativa prisvojne zamenice *meus*

U ulozi izraza učtivosti kod Plauta najčešće srećemo prisvojnu zamenicu *meus* u vokativu, i to uz vlastita imena, imenice koje označavaju rodbinske odnose (npr. *pater, (g)natus, uxor, vir*), imenice koje označavaju kakvu vitalnu (*anima, oculus, cor*) ili ugodnu stvar (*mel, columba, passer, amoenitas*).[17] Rimljani, kao i drugi narodi čije je običajno pravo i s njim vezana usmena tradicija bila dugo živa,[18] pridavali su poseban značaj obraćanju i pozdravima koji su se prilikom susreta razmenjivali. Jedna pogrešna reč mogla je da izazove drastične posledice baš kao što je, s druge strane, uglađeno obraćanje i promišljena *captatio benevolentiae*

[16] Adams 1984, 55–67.

[17] Upotrebom vokativa prisvojne zamenice za izražavanje prisnosti bavili su se mnogi; v. Hofmann / Ricottilli 1980, 291–292; Adams 1980, 68–73, Dutsch 2008, 53–58.

[18] Zadugo su neki od najvažnijih odnosa u društvu (npr. usvajanje ili oslobađanja od ropstva) ustanovljavani usmeno, izgovaranjem obredne formule.

mogla da donese povlastice.[19] Upotreba prisvojnih zamenica u obraćanju, tako, služila je da se istakne izraženi stepen prisnosti koji govornik navodno deli sa svojim sagovornikom, ne bi li prvi, uzdajući se u pravila uzajamnosti, pridobio sagovornikovu naklonost.[20]

U tabeli koja sledi prikazana je učestalost pojavljivanja vokativa prisvojne zamenice prvog lica jednine (*mi, mea, meum*) u obraćanju, priroda imenica uz koju ti oblici stoje (ako ne stoje samostalno), kao i raspodela replika prema polu govornika.

	Amfitrion		Bliznakinje		Blizanci		Ukupno	Ukupno	
	muški likovi	ženski likovi	muški likovi	ženski likovi	muški likovi	ženski likovi	muški likovi	ženski likovi	**UKUPNO**
Lična imena	/	/	/	/	/	3	/	3	3
Rodbinski i društveni odnosi	1	4	/	/	4	6	5	10	15
Reči nežnosti	/	/	2*	8*	2	/	4	8	12
UKUPNO	1	4	2*	8*	6	9	9	21	30

* U *Bliznakinjama* jedna od sestara na jednom mestu uči Pistoklera kako da se ophodi s njome: *mea rosa, mihi dicito, dato qui bene sit...* (*Bacch.* 83–84). Ovo mesto bi moglo da se računa i među muške i među ženske replike.

Iz tabele se vidi da u upotrebi prisvojnih zamenica u obraćanju značajno prednjače žene, i to u odnosu od približno 4:1.[21] Ipak, za razliku od nekih drugih izraza učtivosti, prisvojne zamenice se srazmerno često sreću i među muškim replikama. Dok će samo žene svoje sagovornike svojatati

[19] O pozdravljanju kod Rimljana Dickey 2007; nešto detaljnije o pozdravnim formulama kod Plauta Forberg 1913.

[20] Hofman tvrdi da *mi/mea/meum* imaju vrednost *blandimenta* samo ako stoje prepozitivno, dok se u postpozitivnom položaju ta vrednost gubi; takođe tvrdi da se ova potonja situacija češće sreće u muškom govoru (Hofmann / Ricottilli 1980, 291–292). Nama se čini da Hofmanova ocena nije tačna. Premda je veći broj slučajeva u kojima prisvojna zamenica prethodi imenici, ipak, u kom god položaju da se nađe, prisvojna zamenica 1. lica upotrebljena u obraćanju daje mu ton prisnosti (upor. *cor meum, mel meum*).

[21] Ova razmera je tek okvirno data. Prema podacima iz tabele, žene koriste *mi/mea/meum* češće nego muškarci u odnosu 3:1, ali ne treba smetnuti sa uma da muškarci imaju značajno veći ukupni broj replika.

nazivajući ih po imenu i mnogo će im češće tepati nego što to čini muškarac, uz izraze koji označavaju društvene ili rodbinske veze među sagovornicima, čini se da je razlika u upotrebi *mi*/*mea*/*meum* između muškaraca i žena zanemarljivo mala. Kako bismo objasnili ovo odstupanje, proučićemo svaki primer ponaosob.

Alkmena u *Amfitrionu* svoga supruga četiri puta zove *mi vir*, a on se njoj samo jedanput obraća sa *mea uxor*, i to čak ne on lično, već prerušeni Jupiter, koji pokušava da je umiri i da joj se dodvori ne bi li što pre šmugnuo od kuće. Drugim rečima, Jupiter je *blandiloquus*.

IUP. Verum quod tu dicis, mea uxor, non te mi irasci decet.
JUP. A što se tiče onog što govoriš, ženo moja, ne treba na mene da se ljutiš. (*Amph*. 522)

S druge strane, kada Alkmena svoga muža (odnosno onog koji se za njega izdaje) naziva *mi vir*, ona ga ovom prisvojnošću opominje na prirodu njihovog odnosa koju je, čini se, Amfitrion na tren zaboravio.

AL. Quid istuc est, mi vir, negoti, quod tu tam subito domo abeas?
AL. Kakav je to sada neodložni posao, mužu moj, da samo što si ušao u kuću već iz nje izlaziš? (ibid. 502)

Ako je hrišćanski brak obaveza na zajedničku trpezu i postelju, rimski je pre svega obavezivao na ovo poslednje, pošto je prokreacija zvanično bila svrha građanskog braka, pa stoga Alkmena s pravom opominje muža da on, kao *njen čovek*, nakon dugog odsustva na koji ga je država obavezala, ne može tek tako ponovo da se udalji.

AL. Ecastor equidem te certo heri advenientem ilico, et salutavi et valuissesne usque exquisivi simul, mi vir, et manum prehendi et osculum tetuli tibi.
AL. Ja sam te, mužu moj, juče čim si prag prešao i pozdravila i pitala za zdravlje, izgrlila te i poljubila. (ibid. 715)

Amfitrion se u prethodnoj replici žalio na hladnu dobrodošlicu svoje žene, spočitavajući joj kako je ranije znala da ga dočeka, »i po imenu da me nazoveš, k'o što prave žene rade sa svojim muževima« (*appellare itidem ut pudicae suos viros quae sunt solent*). Braneći se od ovih optužbi, Alkmena podvlači kako je ona njemu, *svome mužu*, priredila dobrodošlicu kao što svaki red i običaj među supružnicnima nalaže.

Na preostala dva mesta Alkmena izražava nevericu da on, *njen muž*, izgovara neke takve stvari kao da je stranac, kao da je uopšte ne poznaje a kamoli da su u braku.

AM. Num tibi aut stultitia accessit aut superat superbia?
AL. Qui istuc in mentemst tibi ex me, mi vir, percontarier?

AM. Je li ti načisto nisi čista il' glumiš ludilo?
AL. Kako tebi, mome mužu, može uopšte da padne na pamet da me tako šta pitaš? (ibid. 710)

AL. Obsecro ecastor, cur istuc, mi vir, ex ted audio?
AL. Za Boga miloga, šta ja to čujem od tebe, mužu moj? (ibid. 812)

Možemo da zaključimo, dakle, da upotreba prisvojne zamenice u navedenim primerima, iako daje nežniji i prisniji ton Alkeminom govoru, ne pripada istom registru kao i ona *blandimenta* čija je svrha podilaženje i ulagivanje sagovorniku. Alkmena svojim prisnim govorom teži da suprugu pokaže svoju istinsku privrženost i istakne prirodu njihovog odnosa, a ne da ga takvim umiljatim rečima na nešto privoli.

U komediji *Blizanci*, broj mesta gde muški likovi koriste prisvojne prideve uz imenice sa značenjem rodbinskih ili društvenih odnosa gotovo je isti kao kod žena.

Pet od devet puta kada gospođa, žena Nebojše iz Epidamnosa, govori sa svojim ocem, ona mu se obraća sa *mi pater*, dok ga u preostalih četiri oslovljava samo sa *oče*.

MA. Ibo advorsum. salve multum, mi pater.
MA. Idem mu u susret. Dobar dan, tata! (*Men.* 775)

Kada je ustanovila da je muž vara, gospođa je poslala po oca ne bi li zastupao njena prava pred tim brakolomnim pustahijom od njenog muža. Oni se sada sreću i gospođi je izuzetno stalo da odobrovolji jedinog čoveka čijoj pomoći može da se nada. Zato mu, kada ga pozdravlja, kaže *salve multum*[22] a ne samo *salve*, i podvlači da je on *njen* otac, a ne npr. njegov.[23]

SEN. Ecce autem litigium. quotiens tandem edixi tibi, ut caveres, neuter ad me iretis cum querimonia?
MA. Qui ego istuc, mi pater, cavere possum?
ST. Evo je, opet u svađu! Dobro, koliko sam ti puta rekao da oboje treba da povedete računa i da ne dolazite meni da kukate?
GO. Kako to ja da povedem računa, tata? (ibid. 785–786)

Iako ga je prethodno u nekoliko navrata nazvala samo *oče*, čim je on povisio ton na nju, gospođa je požurila da ga ponovo podseti da je on *njen* otac.

[22] Vidi Forberg 1913, 8.

[23] Nekoliko stihova kasnije, kad njen otac bude vidno govorio Nebojši u prilog, gospođa će se požaliti kako on ispada muževljev drveni advokat.

MA. Ut pandiculans oscitatur. Quid nunc faciam, mi pater?
GO. Gledaj samo kako je zinuo i kako se izvija! Jao, tatice, šta sad da radim? (ibid. 832)

MA. Perii, mi pater, minatur mihi oculos exurere.
GO. Ijao, tata, preti da će da mi iskopa oči! (ibid. 842)

MA. Fugio. amabo, adserva istunc, mi pater, ne quo hinc abeat. sumne ego mulier misera, quae illaec audio?
GO. Bežim! A ti, tajo, preklinjem te, gledaj da on negde ne ode. Kukavica sinja, šta sam danas doživela! (ibid. 851)

Dok je u prva dva slučaja upotreba prisvojne zamenice *meus* imala za cilj dodvoravanje, u poslednja tri primera gospođa se ocu obraća sa *oče moj* zbog svojevrsnog saučesništva nastalog pod pretnjom koju za oboje predstavlja gospođin suprug. Ona, dakle, sada ponovo čini porodicu sa svojim ocem a ne sa svojim mužem.

Zanimljivo je da u *Bliznakinjama*, u kojima postoje čak dva odnosa otac–sin (mladić Pistokler i starac Filoksen i mladić Mnesiloh i starac Nikobul), ovi potonji nijednom nisu oslovili svoje očeve prisnim izrazom *moj oče*. Žene koje nemaju vlast da upravljaju sopstvenim životom već iz očeve *potestas* prelaze pod muževljevu (odnosno ostaju u očevoj u slučaju braka *sine manu*) prinuđene su da u razgovoru sa ovim »silnicima« leporeče i umiljavaju se. Muškarci, s druge strane, ne mogu da dočekaju trenutak kada će se konačno ratosiljati vlasti oca, koji nije drugo do prepreka na putu do sopstvene *potestas*, pa prisnosti u ovom odnosu prirodno ni nema.

Srazmerno veliki broj replika u kojima muški likovi u *Blizancima* ističu svoj rodbinski ili društveni odnos sa sagovornicima upotrebom prisvojne zameninice, samo je naizgled tako velik. U dva od četiri primera upotreba prisvojne zamenice predstavlja obavezni deo obredne formule i, kao takva, gubi svaku vrednost prisnosti.

MESS. Salve, mi patrone.
NI. Zdravo bio, moj patrone! (ibid. 1030)

Onog trenutka kada bi prestali da budu u odnosu robovlasnik–rob, oslobođenik i njegov bivši gospodar ulazili bi u klijentski odnos. Otuda na to što mu je dva stiha ranije Nebojša iz Epidamnosa dao *manummissio*, Nikša sasvim odgovarajuće odgovara obrednim *salve, mi patrone* čime je istaknut novonastali odnos.

SOS. Signa adgnovi, contineri quin complectar non queo. mi germane gemine frater, salve. Ego sum Sosicles.

NEBOJŠA II: Dosta sam čuo. Neću više da ga ispituješ. (*Nebojši iz Epidamnosa*)

Brate, brate moj rođeni, zdravo da si mi! To sam ja, Spasoje! (ibid. 1125)

Obredna formula izgovarana prilikom prepoznavanja davno nestalog člana porodice takođe je pored imenitelja za dati odnos obavezno sadržavala i prisvojnu zamenicu.

U preostala dva primera upotreba *mi/mea/meum* motivisana je potrebom da se istakne prisnost između sagovornika. Kada pokušava da se dodvori ženi kojoj je ukrao bundu Nebojša iz Epidamnosa joj kaže *mea uxor*, a stari gospođin otac tek kada se našao pred neposrednom opasnošću protiv koje mu je jedini saveznik bila njegova kći kaže:

SE. Concede huc, mea nata, ab istoc quam potest longissime.

ST. Beži, rođeno moje, beži glavom bez obzira što dalje od njega! (ibid. 832)

Navedeni primeri rečito govore u prilog prethodno iznesenih tvrdnji o svojstvima ženskog idioma. Govor Plautovih junakinja vidno je topliji i neposredniji od govora njegovih junaka: žene koriste razna izražajna sredstva kako bi potcrtale prisni odnos koji imaju ili žele da imaju sa svojim sagovornicima, za razliku od muškaraca koji ionako uživaju sve prerogative datog odnosa te tako ni nemaju potrebu da ga posebno u govoru ističu. S druge strane, takođe smo videli da, iako česti kod žena, laskavost i ulizištvo nisu isključivi atributi ženskog jezika već im po potrebi pribegavaju i muškarci.

Hajde, kad te kumim; hajde, kad te ljubim – izrazi koje žene koriste u molbama

Svaki čovek, kada nešto traži od drugoga, svakako želi da to i dobije. Kako, međutim, onaj kome se obraćamo nije uvek u obavezi da ispunjava naše zahteve, trebalo bi ga na to navesti, privoleti ga da učini ono što mu tražimo. Otuda, po prirodi stvari, upravo kod zahteva, odnosno molbi, srećemo najveći broj učtivih ili snishodljivih jezičkih formula. Fine nijanse između molbe, zahteva i, konačno, naredbe često su gotovo neprimetne pa ih stoga treba istaći kako naša molba ne bi zvučala kao oštra naredba. Među laskavim i manje laskavim izrazima koji su u latinskom jeziku služili ovoj svrsi, kod Plauta najčešće nailazimo na *amabo* (ljubim te), *obsecro* (kumim te) i *quaeso* (molim te).[24]

[24] Izrazima molbe i njihovom upotrebnom vrednosti u ženskom jeziku Dučova se

U tabeli koja sledi dati su statistički podaci o broju pojavljivanja ovih izraza, kao i o njihovoj raspodeli između muških i ženskih govornika.

	Amfitrion		Bliznakinje		Blizanci		Ukupno muški likovi	Ukupno ženski likovi	**UKUPNO**
	Muški likovi	Ženski likovi	Muški likovi	Ženski likovi	Muški likovi	Ženski likovi			
amabo	/	2	/	8	1	5	1	15	16
obsecro	7	3	12	2	9	2	28	7	35
quaeso	8	2	7	/	11	/	26	2	28
UKUPNO	15	7	19	10	21	7	55	24	79

AMABO. Pođimo od najređe upotrebljavanog *amabo*. U pretklasičnom latinskom izraz *amabo* u zahtevima i pitanjima koriste uglavnom samo žene. Ukoliko se i nađe u muškom govoru (kod Terencija ga ne izgovara nijedan muški lik), obavezno je okarakterisan kao nemuževan manir, koji muškarci, opet, nipošto ne koriste međusobno, već isključivo u obraćanju ženama.[25] Ovo se objašnjava time što, po svemu sudeći, u Plautovo doba ovaj izraz još uvek nije bio izgubio svoje prvobitno značenje svojevrsnog obećanja buduće ljubavi ili privrženosti (»voleću te, bićemo u ljubavi«),[26] a budući da javno ispoljavanje emocija i prisnosti nije svojstveno muškarcima, *amabo* je neminovno bilo ograničeno na ženski idiom.

Kako gornja tabela pokazuje, u sve tri drame ovaj izraz se pojavljuje ukupno šesnaest puta, od čega ga samo jednom koristi muškarac, a žene čak petnaest puta. Jasno je, dakle, da se radi o prevashodno ženskom jezičkom sredstvu kome će muškarac pribeći isključivo u krajnjoj nuždi.

Jedino takvo mesto u ovim trima komedijama jeste kada Nebojša iz Epidamnosa u *Blizancima* pod neumoljivim pretnjama svoje supruge mora da zatraži od ljubavnice natrag ogrtač koji joj je ranije tog dana

srazmerno malo bavi (Dutsch 2008, 50–53 et passim) za razliku od Adamsa (Adams 1984, 57–62) i Hofmana (Hofmann / Ricottilli 1980, 281–287), čiji su nam zaključci poslužili kao polazište.

[25] Dickey / Chahoud 2010, 334. Ubrzo *amabo* gubi tu vrednost: premda i dalje ostaje delom kolokvijalnog i prisnog jezičkog registra, sada ga bez razlike koriste i muškarci i žene, kao što se vidi iz Ciceronove prepiske.

[26] Hofman takođe tvrdi da se u vreme nastajanja Plautovih komedija u molbama s izrazom *amabo* i dalje jasno osećao uslovni karakter starijih formula kao *sic hoc quod te rogo fac ut te amabo* ili *ita te amabo ut hoc facies* (Hofmann / Ricottilli 1980, 281).

dao. Reč je, dakle, o jednoj vrlo delikatnoj raboti jer nikome nisu mile situacije »uzimala-davala«, a posebno su neugodne ako je u njih umešana takva sorta žena kakve su prodavačice ljubavi. Svestan toga, Nebojša je prinuđen da moli i kumi pa se u njegovom zahtevu, uz obećenje novih darova, očekivano našlo i jedno *amabo* pojačano pride direktnim objektom *te* kako bi se istakla njegova apsolutna privrženost Ljubinki.

> *MEN. Immo edepol pallam illam, amabo te, quam tibi dudum dedi, mihi eam redde. uxor rescivit rem omnem, ut factum est, ordine. Ego tibi redimam bis tanto pluris pallam quam voles.*
>
> NEB.I: Ne, nažalost, ne. Znaš onu bundu što sam ti je jutros dao, vrati mi je, ljubim te. Žena me je ukebala – otkrila je sve što se dogodilo. Ja ću tebi doneti kakvu god hoćeš, ma dvaput bolju od svake koju poželiš! (*Men*. 679–680)

Za razliku od upotrebe prisvojne zamenice u obraćanju koja, kao što smo videli, može da bude i izraz laskanja i podilaženja, ali i izraz nepatvorene prisnosti, *amabo* je udvorički manir prvog reda. Od šesnaest puta koliko ga ima u ovim dramama, šest puta se koristi samostalno ili u pitanjima (upor. srp. *moliću lepo*), a celih deset puta služi da ublaži i omekša neki zahtev izražen imperativom, jusivnim konjunktivom ili zavisnom rečenicom.[27] Dakle, isključivi cilj je da se sagovorniku podiđe te da se on privoli da zahtev ispuni.

> *BACCH. Haec ita me orat, sibi qui caveat aliquem ut hominem reperiam, ut istunc militem — ut, ubi emeritum sibi sit, se revehat domum. id, amabo te, huic caveas.*
>
> BAK. Ova me je zamolila da joj nađem nekog ko bi sredio da kako završi posao s onom vojničinom, tako može da ode kući. Hajde, kad te ljubim, ti sredi to. (*Bacch.* 53)

Ova replika otvara jednu savršeno izvedenu zavodničku celinu u kojoj, sve gradirajući svoja *blandimenta*, jedna od bliznakinja Bahida uspeva da obrlati Pistoklera i privoli ga da on, do tada potpuni stranac, uzme u zaštitu njenu sestru i odbrani je od vojnika (*Bacch*. 44–108).

Primer pak iz *Blizanaca* pokazuje koliko uspeha u zahtevu ima laskava formula *amabo*. Ljubinka nije ni iznela svoju molbu do kraja a Nebojša je već pristao da joj je ispuni.

---

[27] Neka istraživanja pokazala su da se *amabo* u zahtevima mnogo češće sreće uz imperativ nego uz zavisnu rečenicu (Dutsch 2008, 51). Podaci dobijeni iz ove tri drame poklapaju se sa pomenutim statistikama: kad stoji nesamostalno, *amabo* se šest puta javlja uz imperativ, dvaput uz jusivni konjunktiv, a dvaput mu sledi zavisna rečenica. Ne uočava se, međutim, nikakva razlika u vrsti ili jačini svih tih molbi.

ER. Ecastor haud invita fecero. sed scin quid te amabo ut facias?
MEN. Impera quid vis modo.
LJUB. Baš će mi nešto teško pasti da izdam takvo naređenje. Nego, znaš li šta bi, ljubim te, mogao da mi uradiš?
NEB. II: Šta god hoćeš, samo kaži. (*Men.* 424–425)

OBSECRO. Tabela pokazuje, s druge strane, da se uz zahteve i molbe *obsecro* javlja dvaput češće nego *amabo*, i to više u muškim nego u ženskim replikama.[28] Ako je tačna Hofmanova tvrdnja da se u Plautovo vreme *amabo* i dalje čulo pre kao »ljubim te« nego kao »molim te«, onda nije nemoguće da se i u *obsecro* sačuvalo nešto od religijske prirode ovog izraza, te da je pre značilo »kumim te, zaklinjem te« nego puko »molim te«. Obrednim poreklom ovog izraza objašnjava se i zašto ga kod muškaraca srećemo mnogo češće nego *amabo*.

Naime, kao deo obrednog jezika kojim se opštilo s bogovima, *obsecro* čuva prizvuk poštovanja koje govornik ukazuje onom kome se obraća. Za razliku od javnog pokazivanja emocija, izrazom lepog vaspitanja smatralo se pokazivanje poštovanja sagovorniku.

Donja tabela beleži kome polu je najčešće upućivana molba modifikovana učtivim izrazom *obsecro*.

	Muški sagovornik	Ženski sagovornik
Muški likovi	27	1
Ženski likovi	5	2
UKUPNO	32	3

Kao što vidimo, prevashodno su muškarci bili poštovani sagovornici, bilo da im se obraćaju drugi muškarci[29] ili žene. U dva navrata će se žena ženi obratiti sa *obsecro*, a samo jedanput muškarac ženi.

IVPP. Per dexteram tuam te, Alcumena, oro obsecro, da mihi hanc veniam, ignosce, irata ne sies.
ALC. Ego istaec feci verba virtute irrita; nunc, quando factis me impudicis abstini, ab impudicis dictis avorti volo. Valeas, tibi habeas res tuas, reddas meas. Iuben mi ire

[28] Ovaj podatak nije do kraja tačan, budući da muških replika ima značajno više nego ženskih pa bi, zapravo, prava razmera bila približno tek 2:1 u korist muškaraca.

[29] Između muškaraca ne postoji vidljiva društvena diskriminacija: *obsecro* su jednako upućivali robovi gospodarima kao i ovi njima.

comites?
IVPP. Sanan es?
JUP. Desnicom te tvojom kunem i zaklinjem, daj mi oprost po koji sam došao, ne ljuti se.
ALK. Ja sam suštom vrlinom opovrgla svaku od tih optužbi; i kad sam se već celog života čuvala bezobrazluka, odbijam da mi sad obraz ukaljaju bezobrazne laži. Ostaj zdravo, zadrži si svoje, a meni vrati moje stvari. Hoćeš li poslati nekog da me isprati?
JUP. Jesi l' ti čitava? (*Amph.* 923–929)

Jedino mesto na kome muškarac upućuje ženi molbu koristeći se izrazom *obsecro* zapravo je duhovita parodija čiji je glavni komični motiv dvostruka zamena uloga: Alkmena se ponaša kao muškarac, pokreće razvod braka i podelu imovine, a Jupiter, kao žena, pada pred suprugom, hvata je za ruku i traži oproštaj. Drugi nivo zamene uloga je na relaciji besmrtnik–smrtnik, gde svevišnji Jupiter moli od smrtne žene uslugu. Iz ovog je primera upravo očigledno da *obsecro* nije izgubilo svoju religijsku konotaciju, jer da jeste, šala ne bi bila ni upola efektna kao što jeste.

Muškarac, dakle, samo u parodiji može da ukaže ženi poštovanje kao sebi ravnom sagovorniku. U svakoj drugoj situaciji obratiće joj se ili njoj bliskim i razumljivim jezičkim sredstvima – laskanjem (npr. uz *amabo*), ili onim izrazima koji potcrtavaju pravi odnos snaga, gde muškarac zahteva i traži, a žena izvršava zahtev.

QUAESO. Među svim pobrojanim izrazima koji se sreću uz molbe i zahteve, u ženskom govoru najređe se pojavljuje *quaeso* »tražim, molim«, i to na samo dva od ukupno dvadeset osam zabeleženih mesta.

ALC. Equidem sana sum et deos quaeso, ut salva pariam filium.
ALK. Zdrava sam i čitava i od bogova molim da i zdravo dete rodim. (*Amph*. 720)

(ALC.) Quaeso advenienti morbo medicari iube: tu certe aut laruatus aut cerritus es.
(ALK.) Preklinjem te, pozovi nekog da te leči, dok te nije živog bolest progutala. Ti il' si opsednut il' si potpuno lud! (idem, III čin, fr. VIII)

Ova statistika je lako objašnjiva ako se uzme u obzir ranije izneta pretpostavka o prirodi ženskog govora kao onog koji teži učtivosti, prisnosti i ulagivanju. Gledano iz tog ugla, jasno je zašto ženskom maniru najviše odgovara jedno umiljato *amabo*, upola manje venerativno *obsecro*, a gotovo uopšte ne zahtevno *quaeso*. Žene nisu bile u poziciji da izričito zahtevaju, već su svaki svoj zahtev lukavo nijansirale ne bi li dobile ono

što žele a da društveno uspostavljen odnos snaga ostane prividno neporemećen.

Kurve, svetice – *meretrix* i *matrona*, dva lica iste medalje

Granice ženskog sveta u Plautovo doba najčešće su se podudarale sa granicama domusa u kom su živele. Spoljni svet bio je svet muškaraca, u kom je žena bila uljez i *persona non grata*. Različiti zakoni vladali su u kući i izvan nje. Van svakog zakona živele su prostitutke koje, kao ničije kćeri nit žene, nisu imale dom niti su, tako, uživale nečiju zaštitu, već su morale same sebi da je obezbede. Ako slabi u drugome traže sigurnost i jačinu, pa i u prijateljstva stupaju isključivo iz koristoljublja, a najbolji način da se stekne takav prijatelj-zaštitnik jeste da se laska njegovoj ličnost, unižavajući sopstvenu, onda nije čudo što su od svih Plautovih likova prostitutke najčešće optuživane za *blandimenta*.[30] Njihove reči poređene su sa lepkom u koji se žrtva ulepi kao miš u zamku.

> *BA. Iam hic credo aderit. sed hoc idem apud nos rectius poteris agere; atque is dum veniat, sedens ibi opperibere. eadem biberis, eadem dedero tibi, ubi biberis, savium.*
> *PI. Viscus merus vostrast blanditia.*
> BA. Rekla bih da samo što nije stigao. Ali, bolje će ti biti da uđeš kod nas pa da se unutra ovim pozabaviš. Lepo da sedneš dok ga čekaš, da popiješ koju, pa kad se malo zagreješ, još i ja da te cmoknem.
> PI. Uh, da se čovek ulepi u ovo tvoje slatkorečje, k'o pčela u med! (*Bacch.* 47–50)

Slično upozorava i Nikša svoga gazdu kada kaže:

> *MESS. Minime hercle mirum. morem hunc meretrices habent: ad portum mittunt servolos, ancillulas; si quae peregrina navis in portum advenit, rogitant cuiatis sit, quid ei nomen siet, postilla extemplo se applicant, agglutinant: si pellexerunt, perditum mittunt domum.*
> NIK: Ništa tu, sreće mi, nije čudno. Kurvinja posla. One tako pošalju sitnu služinčad u luku pa kad pristigne kakva strana lađa a ovi, udri s pitanjima – odakle dolazi, kako se zove vlasnik i slično. Čim to saznaju, istog trena mu se prišljamče i prilijepe, ne daju mu disat. Uspiju li da ga obrlate, 'ajd zbogom – propalog ga doma šalju. (ibid. 339–345)

Reči su im lepak koji curi na žrtvu iz dva para usta na koja se, zbog prirode posla kojim se bave, u komedijama često aludira.

> *ER. Superas facile, ut superior sis mihi quam quisquam qui impetrant.*
> *PEN. Meretrix tantisper blanditur, dum illud quod rapiat videt; nam si amabas, iam oportebat nasum abreptum mordicus.*

[30] Ulogu prostitutki i njihovih *mesdames* kao najviše optuživanih za *blandimenta* razlaže Dutsch 2008, 53–58.

LJUB. Ah, kraj tog tvog šarma, ovi šarlatani oko mene gube svaku šansu.
BRI. Vidi droce što je mazna kad uvreba šta valjano da mazne! Da ga voliš, davno je već trebalo da je sav u šljivama od tvojih slatkih ugriza. (*Men*. 192–195)

Ova scena može da bude i mnogo vulgarnije protumačena ako u imenici *nasus* prepoznamo jedan od mnogih latinskih eufemizama za muški polni organ.[31] Ako ga shvatimo tako, onda i usta kojima je Ljubinka trebalo da ga je odgrizla mogu biti shvaćena kao eufemizam za ženski polni organ. Dakle, prostitutke su imale dva para usta, oba podjednako opasna i otrovna. I glagol *abripere* upotpunjuje sliku o alavoj zveri koja vreba priliku da »otkine« tuđe.

Tako usta koja su ujedno i primamljiva i preteća, postaju simbolom ženske dvostruke prevrtljive prirode a *blandimenta* oružje za lov ovih alavih, oblapornih zveri.

Iako nisu sve žene, kao prostitutke, strašne pošasti po kesu i kasu muškarca, u Plautovom svetu svima su im imanentna *bladimenta*. Jezik žena sa najniže lestvice društva formalno se ne razlikuje od jezika uglednih rimskih građanki. Jedina je razlika u tome što rimske matrone, kao što smo videli na primerima iz prethodnih poglavlja, svoj urođeni laskavi govor koriste da bi od sagovornika dobile ono što im pripada, a ne da bi otele ono što nije njihovo. Formalnih razlika unutar *sermo muliebris* između žena različitih društvenih grupa, dakle, nema. *Blandimenta* kod Plauta su suštinska odlika ženskih govornika zbog čije subverzivne moći drugi treba stalno da su na oprezu.

***

Na primeru odabranih komedija još jednom je potvrđeno stanovište da se nežnim, podilazećim govorom služe žene. Izrazi koje je Donat označio kao *blandimenta*, a koje su obradili Hofman i potom Adams i Dučova, pojavljuju se i u ovim dramama, i to s gotovo istom namenom koju prepoznaju pomenuti autori. Komedije *Amfitrion, Blizanci* i *Bliznakinje* pokazuju, međutim, da *blandimenta* koja karakterišu ženski govor nemaju uvek prirodu beskrupuloznog i utilitarnog laskanja koja im se ponajpre pripi-

[31] Dutsch 2008, 59. – Ovo poređenje nije strano ni drugim kulturama. Iako više ne stoji kao direktni sinonim za muški polni organ, tragom iste tzv. anatomske metafore u italijanskom jeziku imenica *naso* vezuje se penis u gnomskoj narodnoj tradiciji: upor. vulgarnu izreku *Chi di naso abbonda, di cazzo sfonda*. Sličnih primera ima i drugde.

suje. Nežnost, pa čak i umiljavanje koje se očituje u govoru Plautovih junakinja nemali broj puta služi da milom dobiju ono što im po pravu sleduje, pošto silom nikako ne mogu, budući u potpunoj zavisnosti od muškaraca. Odlike tog odnosa jasno su vidljive iz odabranih primera za izraze molbe u kojima muškarci, osim kad se sprdaju, ne mole žene, već od njih zahtevaju ili im naređuju, dok je gotovo svaki ženski zahtev upućen muškarcu izražen u obliku ponizne i podilazeće molbe ili čak preklinjanja. Žene su, dakle, primorane da se dovijaju za sve što žele da dobiju, i opet će samo najspretnije, najdomišljatije, uspeti u svom naumu. Drugim rečima, prema materijalu iz odabranih komedija može se zaključiti da je položaj žena, a ne urođena im priroda, oblikovao njihov govor u pravcu onoga što će docnije biti okarakterisano kao prazno ulagivanje, kao *blandimenta*. Konačno, svojstva ženskog govora, koja su se pokazala kao izvrsna sredstva za ubeđivanje, podležu i zloupotrebi, ne samo sa ženske već i s muške strane, kad god zatreba.

Bibliografija

Adams, J.N, 1984, »Female Speech in Roman Comedy«, *Antichton* 18, 43–77.

Dickey, E., ²2007, *Latin Forms of Address: From Plautus to Apuleius*, Oxford UP.

Dickey, E. / Chahoud, A., 2010, *Colloquial and Literary Latin*, Cambridge UP.

Dutsch, D., 2000, »Boundless Nature: The Construction of Female Speech«, doktorska disertacija. Montreal.

Dutsch, D., 2008, *Feminine Discourse in Roman Comedy, on Echoes and Voices*, Oxford UP.

Forberg, M., 1913, *De salutandi formulis Plautinis et Terentianis*, Weidae Thuringorum.

Hofmann, J. B., 1980, *La lingua d'uso latina*, prir. i prev. L. Ricottilli, Bologna.

Holmes, J., 1998, »Complimenting – A Positive Politeness Strategy«, u zborniku J. Coates (ur.) *Language and Gender: A Reader*, Oxford, 100–120.

McDonnell, M., 1983, »Divorce Initiated by Women in Rome«, *AJAH* 8, 54–80.

McDonnell, M., 2006, *Roman Manliness: Virtus and the Roman Republic*, Cambridge UP.

Vaan, M., 2008, *Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages*, Leiden.

Jelena Todorović
Department of Classics, Faculty of Philosophy, Belgrade

Mulieribus apta sunt blandimenta. Blandishing speech of female stock-types in Plautus' *Amphitruo*, *Bacchides* and *Menaechmi*

Abstract

Already ancient Roman scholars were able to distinguish the different language registers of what they called the "female" and the "male" speech, mostly restricting the former to the blandishing sweet talk and constant self-pity. This gender specific language we find in the most mimetic art of all – the dramatic literature and, hence, in the operas of its most eminient representative. The aim of this paper will be to identify and analyze characteristics of the female blandishing speech in instances that are found in three Plautine comedies, as well as to understand whether these features are proper of all female characters or if there is an even more subtle discrimination between the different stock-types, that is if there is a certain social language discrimination within the wider gender-based group.

Key Words: Plautus, Female Speech, Gender, Flattering, Stock-Types.

UDK 821.124'02.09-14 Проперције С. ID 205120268

Daniel Vallat
Université de Lyon 2
Daniel.Vallat@univ-lyon2.fr

Emmanuel Plantade
emmanuel.plantade@orange.fr

Le *furor* en reflet : genre et effets de miroir dans le *Monobiblos* de Properce

Abstrait. Le présent article tente de comprendre quel dispositif littéraire permet à l'auteur masculin d'endosser, dans le *Monobiblos* de Properce, le rôle de l'amoureux furieux, alors que les poètes hellénistiques et romains l'ont caractérisé comme féminin. On considère, d'abord, comment le motif littéraire du *furor* amoureux devient un motif structurant du recueil, en circulant de manière spéculaire d'une instance à une autre. Puis on analyse le rôle poétique que joue un élément du discours furieux, la répétition du nom *Cynthia*. Enfin, on compare les voix féminine et masculine, pour mettre au jour la gémellité inégale qui existe entre les deux protagonistes de l'univers élégiaque.
Mots-clefs: poésie, élégie, genre, Properce, *furor eroticus*, reflets, voix, accent.

Introduction

Le *Monobiblos*,[1] c'est-à-dire le premier livre des *Élégies* de Properce, représente pour beaucoup de lecteurs une sorte de « degré zéro » de la poétique élégiaque. En effet, parmi toutes les œuvres de la poésie augustéenne, c'est celui qui exploite avec le plus de cohérence et d'obstination le potentiel narratif des ἐρωτικὰ παθήματα,[2] c'est-à-dire de la matière amoureuse, en les polarisant autour de la figure féminine de la *puella*

[1] Cette désignation traditionnelle du livre 1 de Properce est contestée, voir BUTRICA 1996, 87–96. Le livre est aussi connu sous le titre *Cynthia* (Martial 14,189 ; FEDELI 1980, 13).

[2] L'expression est aussi le titre de l'opuscule fameux de Parthénios de Nicée, adressé à Cornelius Gallus. Sur son sens, voir FRANCESE 2001, 70–73. Cet ouvrage en prose contient également des *exempla* de maladie d'amour proprement masculine (Leucippe ; Clymène).

nommée Cynthia. Or, si plusieurs livres importants ont tenté d'apporter de nouvelles lumières à la connaissance de l'élégie romaine, les approches mises en œuvre ont souvent consisté à prendre du recul par rapport au texte lui-même, comme si rien de nouveau ou de pertinent ne pouvait surgir de ce côté.[3] Mais tout n'a pas été écrit sur la dimension littéraire du *Monobiblos*. Et si le présent article ne récuse nullement l'intérêt de ces travaux en vue, son objet n'est pas de comprendre globalement le sens du genre élégiaque dans le contexte de la culture gréco-latine, mais de mettre au jour la fabrique poétique du sens propre à Properce.

Eu égard à cette exigence, nous ne pouvons éviter de prendre au sérieux l'élégie liminaire du *Monobiblos*. En effet, l'instance énonciative qui s'y manifeste s'identifie suffisamment avec l'auteur Properce pour qu'on puisse y lire un manifeste poétique qui interpelle le lecteur. Et comme cette instance se présente en *furiosus amator*,[4] il est naturel d'essayer de comprendre comment l'égarement amoureux peut devenir un principe omniprésent de la composition poétique. Cela ne va pas sans interrogations, puisque, folie divine selon Platon (*Phèdre* 265b), la folie érotique (ἐρωτικὴν μανίαν) est surtout, pour les poètes, une histoire de femmes : à la suite des dramaturges athéniens du 5e siècle, spécialement d'Euripide, les auteurs hellénistiques et romains ont fait parler ces héroïnes (Médée, Ariane) dont le discours atteint un paroxysme au-delà de la mesure et de la raison.

La question centrale qui se pose est donc celle-ci : quel est le dispositif spéculaire qui permet à l'auteur masculin d'endosser ce rôle paradoxal du furieux ? Question qui se décline ici en deux volets : d'abord, une enquête sur le rayonnement structurant du *furor* amoureux, pris comme motif littéraire et comme phraséologie ; ensuite, un décryptage de la valeur poétique du nom propre, éponyme du recueil, aboutissant à une analyse de la prosodie des voix furieuses.[5]

[3] Parmi ces livres : VEYNE 1983, WYKE 2002, MILLER 2004.

[4] Voir un parallèle ovidien dans MORRISON 1992.

[5] Pour une approche récente du *furor* de Properce en tant que concept métapoétique, voir ALESSI 1989.

1 Le miroir des êtres

1.1 Properce et Cynthia en reflets

La progression initiale du *Monobiblos* s'organise logiquement autour de la figure de Cynthia, dont le nom ouvre symboliquement le recueil. Plus précisément, elle est l'objet du discours et de l'*aition* élégiaque en 1,1, l'objet d'une représentation éthologique et d'une leçon de morale en 1,2, et l'objet du voyeurisme du narrateur pendant les deux tiers de 1,3. Cependant, à la fin de l'élégie 1,3, Cynthia prend la parole pour la seule fois du livre[6] : loin d'être fortuite, la position de cet unique discours dans le trio de pièces inaugural relève d'un effet de miroir entre les élégies 1,1 et 1,3, car Cynthia s'y donne à voir comme un Properce au féminin.

Le contenu programmatique de la première élégie est bien connu[7] : dès lors, il faut examiner de près les échos qu'elle renvoie, et, de fait, l'élégie 1,3, en son discours final, s'inscrit comme un double négatif de l'élégie 1,1. Ainsi, apparaît dans la bouche de Cynthia tout un lexique qui, dans l'élégie 1,1, définissait le narrateur comme le personnage élégiaque par excellence : comparer *ei mihi* (3,38) et *ei mihi* (1,7) ; *me miseram* (3,40) et *miserum me* (1,1) ; *lapsam* (3,45) et *lapsum* (1,25). Or, on a déjà remarqué[8] que l'interjection *ei mihi* relevait dans la comédie latine des personnages masculins, et l'on s'est étonné de la voir dans la bouche de Cynthia, alors qu'elle ne semblait pas choquant au vers 1,1,7, dans la bouche du narrateur. Mais, plutôt qu'une anomalie (sur une répartition au demeurant toute conventionnelle et quelque peu datée à la fin du 1er s. a. C., comme on le verra plus loin), il faut y voir un symptôme, car c'est tout un pan de la structure du discours élégiaque masculin qui, dans le discours de Cynthia, bascule dans la sphère féminine, en particulier *via* la simplissime variation grammaticale *-um/-am*. Ainsi, la douleur exprimée par la reprise de *ei mihi* est d'autant plus significative que, dans l'occurrence initiale, cette locution apparaît dans le même vers que la première occurrence du terme *furor*, et symbolise donc une charge

[6] Cf. 4.1 ci-dessous. Dans l'élégie 1,6 ses paroles sont rapportées indirectement.

[7] Voir par exemple FEDELI 1980, *ad loc.* ; HOLZBERG 2001, 39.

[8] FEDELI 1980, *ad loc*.

émotive fondamentale.[9] La transmutation de *miserum me*, élément-clef et constitutif, dès le premier vers du *Monobiblos*, de l'élégie latine, en *me miseram* crée également un écho entre les deux locuteurs, et donne à voir Cynthia en reproduction de Properce, tandis que la variation *lapsum/lapsam*, même si elle traite d'images différentes, permet d'achever l'élégie 1,3 sur un terme caractéristique de la déchéance auto-revendiquée de l'amour élégiaque.

Ce procédé simple de substitution d'une désinence féminine à une autre masculine était déjà connu en poésie : Catulle l'avait employé dans son Attis, par exemple dans la variation *uagus* (Catul. 63,4) / *uaga* (31), ou dans le célèbre énoncé *miser ah, miser* (61), qui peut aussi se comprendre *miser(a) ah miser*. Mais l'enjeu diffère : les incertitudes identitaires du personnage catullien, seul avec lui-même, n'ont pas les mêmes implications pour deux personnages apparemment bien distincts, mais dont les discours font entendre des termes communs et construisent par-là, à grands traits, un reflet sémiotique dans lequel le narrateur et Cynthia se répondent en écho.

D'autres effets de miroir se laissent saisir : les *noctes* dont se plaint l'héroïne (1,3,39) sont aussi dures que les *noctes amaras* infligées par Vénus au locuteur au vers 1,1,33. On pourrait d'ailleurs trouver dans les récriminations et les malédictions de Cynthia en 1,3 l'étiologie des nuits malheureuses de Properce dans l'élégie 1,1, ainsi puni pour avoir mal traité son amie : le refus de la chronologie par l'auteur permet ce genre de détour. Les deux élégies, par ailleurs, s'achèvent sur le même possessif de la 1ère personne : *mea* (1,138) / *meis* (1,3,46), imposant ainsi, dans la touche finale, une subjectivité forte qui colore tout le discours.

Autre renversement « en négatif », celui de l'emploi du terme-phare *ocellus* : terminant le premier vers du livre, il symbolisait en 1,1 le pouvoir souverain de Cynthia, à travers son regard quasi agressif, prédateur, piégeant et victimisant le narrateur ; en 1,3,19 c'est au tour du narrateur masculin de fixer une Cynthia endormie et offerte, entièrement passive et à sa merci : cette fois, c'est lui qui devient le reflet de la Cynthia initiale et prédatrice.[10]

[9] 1,1,7 *ei mihi, iam toto furor hic non deficit anno*.

Il y a donc, en partie, échange de rôles entre les élégies 1 et 3. Certes, le narrateur garde certaines caractéristiques qu'il avait en 1 : ainsi, Cynthia le traite d'*improb*e (1,3,39), quand il se voyait aussi *improbus* qu'Amour en 1,1,6 ; en 1,3,17-18 (hors, donc, du discours de Cynthia), il use de termes (*dominae*, *saeuitiae*) qui respectent les rôles de l'élégie 1 (1,1,10 *saeuitiam* ; 1,1,21 *dominae*) ; mais tout cela ne pèse guère face au renversement des identités élégiaques qui se produit dans le discours de Cynthia dans la suite du texte.

C'est donc essentiellement l'héroïne qui apparaît comme le reflet du poète de l'élégie initiale. La féminisation du discours ainsi induite est intéressante à plus d'un titre : si l'on mettait de côté la première élégie en raison de son caractère programmatique, inaugural et général, ce serait dans la bouche de Cynthia, et non dans celle d'un amoureux transi, d'un poète, d'un homme, que se feraient entendre les premières douleurs de l'infidélité élégiaque.

De plus, la féminisation du *furor* crée des reflets entre narrateur masculin et personnage féminin, qui brouillent les identités sexuelles. Mais, plutôt que d'interpréter ce fait par des hypothèses hasardeuses sur la féminité de Properce, il serait judicieux d'y voir une étape transitoire dans l'élaboration à deux faces du personnage-type élégiaque, qui, selon les besoins de l'auteur, s'incarnerait dans le texte tantôt en homme tantôt en femme, et assurerait donc la transition de l'un à l'autre : transition, dans la linéarité du *Monobiblos*, du masculin au féminin, par une sorte de contamination du *furor*, qui garantirait la dynamique initiale du recueil dans les premières élégies ; mais aussi, d'un point de vue métapoétique et historique, transition du féminin au masculin.

Traditionnellement, en effet, ce sont les figures féminines qui manifestent le *furor* amoureux : le personnage de Didon, plus ou moins contemporain de *Cynthia*, reprend des schémas grecs bien connus dont la Médée d'Euripide est le prototype. Si, donc, l'on accepte l'interprétation de VEYNE 1983 sur la *nequitia* du *furor* élégiaque, déshonorant pour un homme dans le monde réel, les reflets entre masculin et féminin dans les élégies 1 et 3, loin de n'être qu'un passage entre les deux dans l'œuvre,

[10] Comparer 1,1,1 *Cynthia prima suis miserum me cepit ocellis* et 1,3,19 *sed sic intentis haerebam fixus ocellis*.

permettraient, en dehors de l'œuvre et aux yeux d'un public romain peut-être peu coutumier de ce genre d'excès, d'acclimater et de rendre acceptable, par induction, le *furor* amoureux masculin.

Il faudrait alors voir l'élégie 1,3 comme un moyen d'équilibrer et d'atténuer, en ce début de recueil, les excès revendiqués de la passion amoureuse par le recours à une figure bien connue des Romains, celle de l'héroïne délaissée : Cynthia, en un sens, c'est l'Ariane de Catulle, figure pré-élégiaque, ultra-féminine et quasi rassurante. On peut alors parler, en passant d'une génération de poète à l'autre, de masculinisation du *furor* amoureux par la réutilisation d'un archétype féminin littéraire : Cynthia, reflet du narrateur si l'on suit la linéarité du *Monobiblos*, se rattache en même temps à l'archétype de la femme follement amoureuse, qui lui-même pourrait être considéré, au-delà du paradoxe, comme l'original du narrateur élégiaque.

L'élégie 1,4 offre d'autres effets de parallélisme avec l'élégie liminaire. Apparaissant au vers 1,4,11 (*mei furoris*), le *furor* du poète semble ainsi être le thème principal du texte. Rien d'étonnant jusque-là : ce n'est que l'illustration du comportement annoncé au vers 1,1,7. Toutefois, à y regarder de près, le seul *furor* décrit dans cette élégie n'est pas celui du narrateur, mais bien celui de Cynthia contre Bassus, dans la crainte d'être séparée de Properce, dans les vers 17 à 27. D'ailleurs, elle est qualifiée, au début de cette séquence, d'*insana puella*, ce qui reflète l'expression *non sani pectoris* par laquelle le poète se désignait au vers 1,1,26. D'où la leçon paradoxale de cette élégie liminaire, pour le lecteur accoutumé à l'*opinio communis* sur l'attitude amoureuse des poètes élégiaques : c'est bien Cynthia, ici, qui semble enrôlée dans le *seruitium amoris*, et qui ne supporte pas qu'on lui enlève son amant !

L'élégie 4 est d'ailleurs construite en reflet quasi parfait entre les deux personnages : elle commence sur l'attachement du narrateur à son *seruitium* (vers 1–4), puis continue sur son *furor* (11–14). Suivent alors la description *de facto* du *furor* de Cynthia (17–24) et de son propre goût pour le *seruitium* (25–26). Les deux amants se font donc face et excluent par-là le troisième personnage, Bassus, qui voulait les séparer et auquel ils résistent en ne faisant qu'un.

C'est ainsi que Cynthia, parfois, devient une forme de Properce, de poète élégiaque ; mais, par l'instabilité même du reflet, c'est parfois le poète qui reprend en creux le rôle de Cynthia : par exemple, dans l'élégie 1,6, on nous la représente dans une crise de *furor* face aux velléités de son amant de suivre Tullus au loin : elle y voit la négation des serments et la preuve de l'absence de dieux (1,6,8 *nullos esse relicta deos*). Ces paroles pathétiques d'une femme qui chancelle trouvent un double écho dans l'élégie 1,8 : lorsque le narrateur se livre à un pathos semblable quand il supplie Cynthia de ne pas le quitter (avec un parallélisme jusque dans les expressions, cf. 1,8,16 *infesta manu* et 1,6,16 *insanis manibus*), puis lorsqu'il célèbre son triomphe : Cynthia a cédé à ses prières et ne partira pas avec un autre. Il s'écrie alors *sunt igitur Musae neque amanti tardus Apollo !* (1,8,41), ce qui ne l'oppose pas réellement à la Cynthia de l'élégie 1,6 qui ne croyait plus aux dieux, mais le présente plutôt comme une Cynthia efficace et réconfortée.

Les rapports entre écriture et personnage portent donc la marque d'une élaboration complexe : Cynthia est pour l'auteur l'héritière de topos non élégiaques, en tant que modèle de *furor*, mais elle est seconde dans la linéarité du recueil, qui donne le primat au narrateur dont elle semble ainsi être le reflet.

1.2 Properce et ses (faux) amis

Dans une moindre mesure, les amis invoqués par le narrateur lui servent également de reflets. C'est le thème évident de l'élégie 1,9, qui voit sans doute Ponticus frappé à son tour, comme le poète le lui avait prédit, par l'Amour vengeur : les vers 1,9,17–18 reprennent trois termes-clefs de l'élégie initiale, où le narrateur se présentait en victime du dieu : la pâleur (*palles*, cf. 1,1,22), le feu (*igni*, cf. 1,1,27) et le mal (*mali*, cf. 1,1,35), sans oublier l'expression *uacuos ocellos*, écho et réalisation de la menace déjà faite à Gallus au vers 1,5,11 (*non illa relinquet ocellos* « elle ne te laissera pas tes yeux »). Le poète, en bon *praeceptor amoris*, se sait donc gré d'avoir prévenu Ponticus des maux qui l'attendaient, et donne de son ami une image cohérente avec la sienne propre dans l'élégie liminaire, mais décalée par le « vécu » poétique : là où le poète est un dévot de Cynthia en l'élégie, Ponticus était en l'épopée un infidèle à l'Amour.

Gallus aussi essuie les menaces du narrateur, sur un mode toutefois plus discret et insidieux. Dans l'élégie 1,5, deux qualificatifs créent des effets de miroir : d'abord le *miser* du vers 1,5,18, qui renvoie au vers inaugural 1,1,1 et se retrouve au vers 1,5,29 dans le pluriel *miseri* : Properce expose à Gallus quel sera son avenir s'il s'obstine à lui disputer Cynthia : le *furor* l'attend (1,5,3), et ils n'auront plus qu'à pleurer de concert ; puis l'adjectif *insane* du vers 1,5,3, qui répond au *non sani* de 1,1,26. Dès lors, Gallus apparaît comme un double potentiel du narrateur (car tout n'est qu'anticipation apotropaïque dans cette élégie), gagné à son tour par le *furor*, comme une sorte de redoublement du *furor* initial, qui monte en puissance dans le début du recueil, comme par contamination (cf. 1,5,28 *mali*).

Mais ce n'est pas tout : car, comme nous l'avons rappelé, les qualificatifs *miser* et *insanus* s'appliquent auparavant, dans les élégies 1,3 et 1,4, à Cynthia. Dans la progression linéaire du livre, l'éventuel *furor* de Gallus reflète donc plus celui de Cynthia que celui du poète dans l'élégie liminaire, et doit se lire comme son retour dans la sphère masculine, après avoir séjourné pendant deux élégies dans le premier rôle féminin. Le pluriel *miseri* du vers 1,5,29 marque donc une étape dans la réappropriation du *furor* par le narrateur masculin : puisque le malheur de Gallus n'est qu'une hypothèse argumentative pour le poète, le sien reste le seul en lice.

Quand bien même on ne remet guère en doute, dans les commentaires, la réalité de ces amis du poète, il convient toutefois de faire la part de la fiction et de l'idéal : la victoire « littéraire » (élégie utile contre épopée abstraite) de Properce dans l'élégie 1,9 contre Ponticus n'a pas modifié l'avis des Romains sur la distinction entre genres noble et secondaire ; de même, si Gallus est réel, les menaces de Properce à son égard sont des menaces pour rire, dans l'élégie 1,5 comme dans l'élégie 1,13. Le poète le suggère même en creux : la noblesse de Gallus et le souci de sa gloire devraient le prémunir de cette passion désordonnée ; c'est donc par plaisir du travestissement qu'il l'imagine et le représente en souffreteux élégiaque, de même que BOUCHER 1964, qui croyait en la réalité de Cynthia, estimait qu'il ne lui déplaisait pas d'être représentée comme une catin (dans l'élégie 1,16), justement parce qu'elle ne l'était

pas. Quoi qu'il en soit, les projections du *furor* amoureux sur les « amis » du narrateur montrent qu'ils n'échappent pas plus à la réélaboration littéraire que Cynthia ou que le « je » du poète.

2 Le miroir des choses

2.1 Cynthia en décor

Cynthia n'est pas seulement le personnage féminin central du *Monobiblos*, c'est aussi un concept opératoire de l'élaboration de l'élégie : une structure élégiaque, en somme, qui se trouve donc en corrélation, voire en concurrence, avec les autres structures de la composition poétique. Des correspondances symboliques se créent ainsi entre le décor et l'espace des élégies et les *amores* des personnages. Par exemple, un espace qualifié de « désert » ou de « vide » s'harmonise avec le vide d'un amour perdu, tel celui d'Ariane en 1,3,2 *desertis litoribus*, ou celui causé par la perte de Cynthia (1,8,15 *uacua in ora* ; 1,18,1–2 *deserta loca*, *uacuum nemus*, en écho au vers final 1,8,32 *deserta saxa*). Parfois, on peut parler de métonymie pour certaines images : dans l'élégie 1,4, par exemple, lorsque Cynthia, en colère, est censée détourner toutes les jeunes filles de Bassus, l'expression *nullo limine carus eris* (1,4,22) doit s'interpréter comme *nulli puellae carus erit*, de même, peut-être, que le *nullas aras* du vers 23 : tout cela renvoie par glissement référentiel étendu au *omnis alias puellas* du vers 21.

Mais on observe de véritables identifications qui vont au-delà du simple trope, en particulier dans l'élégie 1,8. Dès le début, entre les vers 1,8,1 et 1,8,6, le départ annoncé de Cynthia trouve un reflet dans les éléments naturels : l'amant qu'elle veut suivre n'est désigné que par une tournure indéfinie (1,8,3 *quicumque est, iste*), aussitôt continuée au vers suivant par une autre expression indéfinie (*uento quolibet*) qui justement le définit symboliquement comme un vent qui emporte la bien-aimée. Cette dernière aussi se dédouble dans les éléments : l'attaque violente du vers 1,8,1, qui la qualifie de « folle » (*demens*), trouve un écho au vers 1,8,5 dans *uesani ponti* (« la mer en furie »), qui lui-même renvoie à l'*insana puella* de l'élégie 4 : le *furor* de Cynthia se répand sur le monde qui lui renvoie son image. Quant au rival, il pourrait apparaître en filigrane dans les descriptions de l'Illyrie faite par le narrateur : *gelida*

(1,8,2), *pruinas* (1,8,7), *niues* (1,8,8) : le poète, en réalité, argumente contre l'amant plutôt que contre le pays. En tout cas, le vers 30 illustre parfaitement les confusions entre l'amour et le décor de l'amour : le terme *uia* y désigne aussi bien la route du voyage que, métaphoriquement, celle des amours infidèles. Toujours dans l'élégie 8, et de manière plus générale, les toponymes reflètent personnages et rôles : si l'Illyrie symbolise évidemment le rival honni qui emmène Cynthia loin de Rome, le poète n'est pas en reste : dans le *climax* qui clôt la première partie de l'élégie (1,8,25–26), il utilise pour décrire son amour deux localisations marquant l'éloignement :

> *Et dicam : « licet Atraciis considat in oris,*
> *et licet Hylaeis, illa futura mea est ! »*
> « Et je dirai : 'Même si elle campe sur les bords d'Atrax, et même sur ceux d'Hylaia, elle sera à moi !' »

Ce faisant, il affirme que son amour méprise les distances, qu'il est aussi grand que l'univers, qu'en un sens il est partout, et inéluctable. Nous sommes alors au *discrimen* de l'élégie 8. Le vers suivant, qui commence la 2e partie, opère un recentrage brutal de la localisation par l'anaphore des *hic* (1,8,27 *hic erit ! hic iurata manet* « Elle sera ici, elle a juré de rester ici ! »), et plus spécialement un recentrage sur Rome (cf. 31 *per me carissima Roma*) : Cynthia a-t-elle succombé aux protestations d'amour « universel » des vers 25–26 ? En tout cas, elle décide de rester là où cet amour a véritablement un sens, au centre de tout.

Le symbolisme se vérifie encore dans le *discidium*, dont les prémices apparaissent au premier vers de l'élégie 11, par l'intrication des références à Cynthia et à Baïes (*te mediis cessantem, Cynthia, Baiis*) : Baïes représente Cynthia qui quitte le poète, et sa *perfidia* (1,15,2). Vu la suite des événements, au vers 1,15,27, *corruptas Baias* peut donc s'interpréter comme *corrupta Cynthia*, malgré les précautions oratoires du vers 1,15,17 *non quia perspecta non es mihi cognita fama*.

Il serait possible de relever d'autres concordances entre le décor (au sens large) des élégies et les personnages de ces élégies : ils évoluent dans le même esprit.

2.2 Le seuil des fantasmes (élégie 1,16)

L'élégie 1,16 relève du genre bien connu du *paraclausithuron*, « (la plainte) devant la porte close », mais son dispositif énonciatif est fort complexe. Properce a choisi de faire parler la porte de sa maîtresse dans un monologue apparent : il modifie ainsi la technique catullienne (Catul. 67), qui optait pour un dialogue entre l'amoureux et la porte, et donc une séparation nette entre les deux interlocuteurs. Ce n'est pas le cas ici, et la Porte représente, par une tension énonciative forte, le cas extrême de confusion des identités, en quelque sorte le reflet ultime du miroir élégiaque : elle est allégorique à des niveaux complexes. Ainsi, lorsque la Porte prend la parole, c'est pour opposer son glorieux passé à un présent honteux (*olim*/*nunc*) : mais aussi bien Cynthia que le poète peuvent se lire dans cette déchéance. A première lecture, l'opposition entre les *magni triumphi* d'autrefois (1,16,1) et les *indignae manus* (5) ou les *turpes corollae* (6) de maintenant concerne le comportement de Cynthia, qui a troqué les prisonniers de guerre (*captorum lacrimis*, 4) pour des prisonniers d'amour (cf. 1,1,1 *Cynthia... me cepit*) ; mais c'est aussi une allégorie de l'amoureux élégiaque, qui rejette la carrière des armes pour le service de sa belle, et sombre ainsi dans la *nequitia* (cf. 1,1,6 et 1,6,26). La honte de la Porte peut donc refléter celle des deux protagonistes, mais de manière inégale.

En effet, le poète se reflète relativement en elle : outre le début, on le retrouve dans certains termes employés par la Porte qui, d'ordinaire, sont justement dans la bouche du narrateur. Tel est bien sûr l'emploi de *domina* pour désigner Cynthia, maîtresse à la fois de la Porte et de l'amoureux : les deux occurrences de ce mot (en 1,16,9 et 47) s'accompagnent de l'évocation des vices prêtés à Cynthia (par exemple *dominae uitiis* en 47). Le vers 9, surtout, pourrait, hors contexte, être attribué au narrateur : *nec possum infamis dominae defendere noctes*, « et je ne puis défendre les nuits infâmes de ma maîtresse ». L'autre terme est *cogor* (13), qui régulièrement marque l'impuissance de l'amant devant les oukazes de sa maîtresse ou ceux du destin.[11] Voilà des traces d'une identification partielle entre la Porte et l'amoureux éconduit. Toutefois, elles sont limitées, car aux vers 17–44 (soit une grande moitié de l'élégie), la Porte transmet au style direct les paroles du poète, qui est donc finale-

[11] Cf. 1,1,8 ; 5,19 et 29 ; 7,8 ; 12,14 ; 18,8 et 30.

ment présent dans la situation d'énonciation, par un artifice de discours en abîme.

Mais, pour l'essentiel de l'élégie, c'est Cynthia qui se reflète dans la Porte, et une confusion s'installe peu à peu entre les deux, sensible dès le vers 10 : en effet, le vers 9, avons-nous dit, pourrait être prêté au narrateur élégiaque, mais le vers 10 pourrait l'être à Cynthia : *nobilis obscenis tradita carminibus* « moi, la noble livrée à (ou : trahie par) des poèmes obscènes ». Qui plus est, par un autre effet d'abîme, ces *carmina* qui déchirent Cynthia sont cités dans l'élégie où la maîtresse est le plus critiquée. En tout cas, par glissement métonymique, le *tradita* du vers 10 permet de passer de la Porte à la Femme.

La confusion est certes progressive : au début de son discours, par exemple, l'amoureux prend soin de distinguer les deux : *ianua uel domina penitus crudelior ipsa* (17) « Porte, bien plus cruelle que ta (ma ?) maîtresse elle-même », mais ce *distinguo* n'est que de façade, uniquement destiné à amortir les reproches : la personnalisation impliquée par le vocatif, par l'interlocution, montre que le discours s'adresse en réalité à Cynthia, et cela dès le vers suivant, où l'adjectif *duris*, qualifiant la Porte, renvoie évidemment à la *duritia* de la maîtresse, topos élégiaque par excellence qu'on retrouve au vers 30. Quant aux vers 19–20, ils effacent les références à la matérialité de la Porte, et pourraient dès lors s'appliquer, au prix d'une métaphore (*reserata*), à Cynthia.

La confusion atteint son paroxysme à partir du vers 35 :

> *Sed* ***tu sola*** *mei,* ***tu*** *maxima* ***causa*** *doloris*, « mais toi, la seule, toi, l'immense cause de ma douleur »,

qui reprend la phraséologie de l'élégie 11 :

> ***Tu*** *mihi* ***sola*** *domus,* ***tu****, Cynthia,* ***sola*** *parentes,*
> *omnia* ***tu*** *nostrae tempora laetitiae.*
> *Seu tristis ueniam seu contra laetus amicis,*
> *quicquid ero, dicam 'Cynthia* ***causa*** *fuit'.* (1,11,23–26)
>
> « Toi, tu es seule ma demeure, Cynthia, seule mes parents, tu es tous les moments de notre joie. Que je vienne triste ou, au contraire, heureux, je dirai à mes amis, quoi que je sois : 'Cynthia en fut la cause'. »

La reprise des *tu sola* et de *causa* nommément adressés à Cynthia prouve que la Porte en 1,16,35 n'est que le substitut de la maîtresse : le vocatif

ianua du vers 36 ne doit pas donner le change : il s'agit d'un mot de rythme dactylique, comme *Cynthia*, et il se trouve dans une position du pentamètre (après la jointure) souvent prise par le nom de la maîtresse.[12] D'ailleurs, le vocatif suivant (43 *perfida*) recadre la problématique autour des relations humaines.

L'allégorie se poursuit aux vers 41–42, avec des termes comme *carmina*, *uersus* ou *oscula*, qui amorcent un thème initié au vers 16 *arguta referens carmina blanditia* : la Porte est *expressément* traitée comme la maîtresse, l'amoureux se comporte à son égard comme si elle était sa maîtresse en lui adressant poèmes et baisers. L'une des causes de cette confusion se devine dans les derniers vers, où la Porte reprend la parole pour conclure : *aeterna differor inuidia* (« je suis décriée par une éternelle malveillance ») ; il est bien évident que Cynthia est visée, mais le poète ne pourrait lui faire dire ces mots : la Porte permet donc de la faire parler (alors qu'elle ne s'exprime, dans le *Monobiblos*, que dans l'élégie 1,3), de lui faire confesser, en quelque sorte, ses fautes. D'ailleurs, autre parallélisme, la Porte est contrainte de pleurer devant le sort du malheureux (1,16,13 *cogor deflere*), incapable de retenir ses larmes, tout comme Cynthia (31–32 *inuitis in lacrimis*) telle qu'elle est idéalement imaginée : ainsi se mêlent les caractéristiques des protagonistes et les niveaux de lecture d'une œuvre fort complexe. La Porte constitue donc une allégorie multiple, car elle est, au sens propre comme au sens figuré, un passage, un pont entre les personnages, qui s'y reflètent tout en voyant l'autre au travers.

3 Les reflets du nom

3.1 Reflets intertextuels

L'élégie 1,18 montre que l'énonciation du nom *Cynthia* est étroitement liée à la phraséologie du *furor*, car elle met en scène l'énonciateur élégiaque comme victime de l'égarement amoureux, et le symptôme le plus flagrant de cet état morbide est sa propension à répéter, crier et

[12] Cf. 1,3,22 ; 8,30 et 42 ; 11,14 et 26 ; 12,2 et 19 ; 15,2 ; 18,6 et 22.

écrire le nom de sa *puella*,[13] l'objet féminin du désir.[14] Quand le lecteur en arrive à ce point du recueil, il a déjà croisé maintes fois l'occurrence du nom magique. Il peut donc légitimement interpréter le texte comme une mise en abîme de la poétique du *Monobiblos* : la voix du poète tend alors à se confondre avec celle de l'énonciateur élégiaque, travaillé par l'obsession du nom propre. L'élégie 1,18 fonctionne donc comme une invitation à repérer des jeux de reflets suscités par le signifiant *Cynthia*.

Or, l'anthroponyme par lequel Properce choisit de nommer la *puella* est, on le sait, un dérivé de l'adjectif toponymique grec *Cynthios*, qui se réfère au mont Cynthe (dans l'île de Délos), lieu d'un sanctuaire apollinien. De cet adjectif il tire un nom propre féminin, de la même manière que son rival Tibulle utilise pour son héroïne l'adjectif correspondant à l'île de Délos.

Le nom choisi par Properce a un double héritage intertextuel. D'une part, son ancrage apollinien rappelle le nom de la *puella* de Gallus, l'inventeur putatif de l'élégie érotique romaine. Car *Lycoris* renvoie au sommet du mont Parnasse (Callimaque, *Hymnus in Apollinem* 19), dominant le sanctuaire de Delphes.[15] D'autre part, par sa structure prosodique, le nom propre choisi par Properce ne peut faire référence à la *puella* de Gallus : en effet, ce dernier avait usé d'un mot amphibraque. De ce point de vue, le modèle du nom *Cynthia* semble donc bien la *Lesbia* de Catulle, mot dactylique.[16] Si Properce fait sien le genre fondé par Gallus, sa prosodie, c'est-à-dire le fondement de sa pratique poétique, se place bien dans le sillage d'un héritier de Callimaque, Catulle de Vérone, l'auteur d'épigrammes (en hendécasyllabes et en distiques élégiaques) où figure le nom *Lesbia*.

---

[13] 1,18,21–22 : *a! quotiens teneras resonant mea uerba sub umbras, scribitur et uestris Cynthia corticibus*.

[14] Au delà de ce rôle psychologique, la figure de Cynthia est aussi « le concept opératoire de l'élaboration de l'élégie », comme nous l'écrivons plus haut (2.1), ou le moteur de la mécanique sémiotique du recueil, comme le note MILLER 2004, 66.

[15] Cf. WILLIAMS 1978, 30. Le commentaire de Williams (s. v. *lycoreos*) indique que cet adjectif est aussi considéré comme un synonyme de « delphique » par un scholiaste.

[16] Plus généralement sur les pseudonymes élégiaques, voir RANDALL 1979.

De plus, le nom de Cynthia permet de mettre au jour une filiation latine de Properce, plus contemporaine, cette fois : le Virgile des *Bucoliques*. Car c'est dans cette œuvre que l'on rencontre la première occurrence du calque latin de l'adjectif grec *Cynthios*, employé au masculin pour désigner l'Apollon de Délos, qui joue le rôle d'inspirateur du berger Tityre : *cum canerem reges et proelia, Cynthius aurem uellit et admonuit* « comme je chantais les rois et les batailles, voici que le dieu du Cynthe me souffla à l'oreille pour m'enseigner » (Verg. *B*. 6,2–3).[17] En faisant du féminin de *Cynthius* le titre de son livre, Properce oriente le lecteur vers la figure d'Artémis, en même temps qu'il se met dans les pas d'un poète dont on sait qu'il a, un peu plus tard, salué l'art en des termes très révérencieux (2,34,65–66).

3.2 Un scintillement du divin à travers le recueil

Si la *puella* de Properce s'appelle *Cynthia*, c'est donc, entre autres, pour marquer que ce personnage est un reflet d'Artémis, la déesse née, comme son frère Apollon, sur le mont Cynthe. Dans l'élégie liminaire (1,1), aux vers 9–16, l'auteur compare la *puella* à un avatar de la déesse chasseresse, à savoir Atalante, la vierge insaisissable (*uelocem puellam*).[18] Il évoque, aussitôt après, les pratiques de sorcellerie qui pourraient dompter la lune (19–20), astre auquel Artémis est couramment identifiée. De plus, lorsque l'énonciateur élégiaque se plaint du raffinement vestimentaire et cosmétique de Cynthia (1,2,1–6) en lui rappelant l'éclat de son corps,[19] sans doute fait-il référence à la divine simplicité de son mo-

[17] Une occurrence plus tardive de cet adjectif substantivé, à la même position du vers, se trouve dans les *Géorgiques*, 3,36.

[18] Manifestement, si Properce nomme Mélanion, c'est qu'il fait plutôt référence à l'Atalante arcadienne, élevée par les ours, que l'on trouve sur le vase François et qui est mentionnée chez pseudo- Apollodore (*Bibl*. 3,9,2), cf. GANTZ 2004, 596–7. Toutefois, l'adjectif *uelocem* peut aussi bien s'appliquer au personnage béotien qui fait la course avec Hippoménès.

[19] 1,2,6 *nec sinere in propriis membra* ***nitere*** *bonis*, « et ne pas permettre que chaque partie de ton corps *brille* par ses propres qualités ».

dèle, à la fois vierge farouche et lune luisante.[20] L'usage du nom *Cynthia* dans le vers doit-il quelque chose à l'éthos de ce divin modèle ?

Comme son précédent catullien, le nom de Cynthia n'est utilisé que sous ses formes nominative et vocative. Toute autre désinence casuelle le rendrait inutilisable en poésie dactylique à cause de la forme crétique. Par conséquent, on peut énoncer comme règle que le nom de la *puella* est un mot prosodiquement invariable, propre à scander le livre de manière obsédante.

Or, à y regarder de près, l'usage de ce nom n'est ni régulièrement ni aléatoirement réparti dans le *Monobiblos* : son utilisation obéit à une stratégie plus élaborée. Près de la moitié des élégies ne lui font aucune place, et d'autres comportent une seule occurrence (1,1, 6, 10, 17). Mais le poète arrange les pièces en sorte que le recueil soit jalonné par des moments où le nom de la *puella* se manifeste comme un motif obsédant. Ainsi, les poèmes 4, 8 et 19 présentent trois occurrences, tandis que les élégies 11, 12 et 18 en ont quatre. Tibulle, dans son premier livre, favorise également les apparitions multiples du nom *Delia*, par groupe de trois ou quatre occurrences, mais les poèmes où ce nom figure sont nettement concentrés au début du livre.[21] Dans le *Monobiblos*, le nom de Cynthia est utilisé de manière dynamique et discontinue. Cependant, dans cette apparente irrégularité, on peut deviner la référence à l'aspect astral de Diane-Artémis. En effet, la fréquence des apparitions du nom est arrangée pour suggérer le cycle lunaire. Ainsi, au début de l'histoire, les occurrences vont en nombre croissant (élégies 2–4). Puis, le centre du recueil est un véritable climax qui figure une lune pleine, parce qu'il est constitué de deux poèmes contigus (11 et 12) dotés de quatre occurrences, et qu'il fait apparaître le nom de Cynthia, redoublé, en clausule (fait unique) : 1,12,20 *Cynthia prima fuit, Cynthia finis erit* « Cynthia fut première, Cynthia sera la limite ultime ». Enfin, les dernières pièces

[20] S'adressant à Bassus, l'énonciateur évoque la vindicte de Cynthia (1,4,17–22). Cette capacité de nuisance apparente encore la *puella* à la divinité dont les vengeances, contre des individus ou des collectifs, sont réputées. En 1,5 aussi, texte adressé à Gallus, on retrouve, au vers 12, l'image de Cynthia en chasseresse divine qui soumet à son pouvoir l'animalité des hommes.

[21] Les occurrences de *Delia* sont également moins fréquentes que celles de *Cynthia*, voir VALLAT 2013.

du livre (élégies 20–22) marquent la disparition du nom, phase ultime du cycle lunaire, qui laisse augurer d'une renaissance future.[22] Serait-ce pour cette raison que Cynthia est associée au culte de Diane, dans le livre suivant (2,28,59–60) ?

Mais l'anaphore du nom qui signale le climax du recueil est un cas extrême. Et Properce se garde bien d'abuser de l'artifice rhétorique. L'éthos divin de la *puella* se manifeste de manière plus diffuse, dans le rapport du nom à la « topographie » du vers. Une fois encore, la comparaison avec la pratique de Tibulle est éclairante.

3.3 Éclats du nom dans le vers

À l'égard de la localisation du nom, Tibulle opère un choix esthétique qui consiste à favoriser la position clausulaire dans l'hexamètre, à savoir le cinquième pied, au détriment d'autres possibilités, comme la position en attaque de vers (hexamètre ou pentamètre), ou même la position après la jointure du pentamètre[23]. Comment interpréter cette position clausulaire ? Elle signifie clairement une distance avec l'énonciateur poétique, comme chez Catulle, lorsqu'il incrimine la préférence fraternelle de Lesbia (Catul. 79,1), ou lorsqu'il adresse à celle-ci une épigramme de rupture (75,1). Chez Tibulle, le confinement (relatif) du nom de Delia à la clausule veut signifier une solennité purement laudative : Delia est une entité onirique qui n'a pas l'ambiguïté de Lesbia, mais tend vers un statut divin qui rappelle l'utilisation clausulaire de l'adjectif *Cynthius* par Virgile (*B.* 6,2, *G.* 3,36). Ainsi, grâce à la sémantique de position s'appliquant au nom propre *Delia*, le personnage de Delia est doté d'une sorte de doux halo sacral.

Properce, quant à lui, ne dédaigne pas cette position de l'hexamètre, qui représente presque un tiers des occurrences du nom *Cynthia* dans le *Monobiblos*. Il en fait même un élément structurant de l'organisation du recueil, puisqu'il en use au début du cycle narratif (élégie 1,4) ainsi qu'à la fin (élégies 1,17–19). Au poème 1,4, cet usage s'inscrit dans un contexte

[22] Sur la problématique de la dimension lunaire de Cynthia, voir entre autres O'NEILL 1958, HABINEK 1982, BOOTH 2001.

[23] Dans le premier livre de Tibulle, la position clausulaire du nom *Delia* représente les deux tiers des occurrences. Pour la méthodologie de la sémantique du nom propre dans le vers, voir PLANTADE 2008.

apologétique : l'énonciateur élégiaque fait l'éloge de la *puella* à l'intention de Bassus. Dans l'élégie 1,19, qui accueille les dernières occurrences du nom de Cynthia, la position clausulaire est utilisée à l'exclusion de toutes les autres. En effet, il ne s'agit rien de moins, dans ce poème, que de signifier la nature divine de la puissance de Cynthia, qui rend l'énonciateur capable d'affronter la mort.

Plus marginales sont les positions d'attaque de l'hexamètre ou bien après la césure penthémimère (localisations qui ne sont utilisées que deux fois chacune). La spécificité du travail de Properce réside plutôt dans sa façon de solliciter le pentamètre pour y placer le nom de la *puella*. Si Tibulle n'exclut pas *Delia* de cette partie du distique, il n'exploite cette possibilité qu'à titre exceptionnel. Dans le *Monobiblos*, en revanche, le nom de Cynthia occupe six fois l'attaque du pentamètre, et onze fois l'attaque du second *côlon* de ce vers. Cette dernière position est signifiante d'un rapport de proximité entre l'énonciateur élégiaque et sa *puella*. Elle peut donc être associée au magnétisme sensuel comme en 1,3,22, ou évoquer la contrainte du *seruitium amoris*, de « l'esclavage amoureux », comme en 1,11,26.[24]

On connaît la nature ambiguë de Diane-Artémis : c'est une vierge, mais une vierge armée d'un arc. Sa pureté virginale rassure, mais son ancrage dans le monde sauvage laisse deviner une capacité vindicative potentiellement dévastatrice. En plaçant ce module prosodique (*Cŷnthĭă*) dans les différentes positions du distique, comme, d'ailleurs, il le disséminе dans le recueil, Properce réussit à actualiser tout le potentiel symbolique que recèle l'identification de la *puella* à Artémis[25]. Il intègre sa nature lointaine et protectrice, tout en figurant son aspect envahissant, changeant, et donc redoutable.

4 L'écho des voix : une gémellité poétique inégale

L'identification de la *puella* élégiaque à Artémis, on vient de le voir, est

[24] 1,11,26 *Quicquid ero, dicam, 'Cynthia causa fuit !'* « Quoi que je devienne, je pourrai dire : 'Cynthia est responsable ! »

[25] Il existe peut-être un écho de cette symbolique dans la Didon virgilienne (*Aen*. 1,498-504), avec deux différences toutefois : Didon n'est pas une *puella*, et le genre littéraire diffère.

un motif qui s'inscrit et dans l'organisation du recueil et dans la versification. On peut encore pousser cette logique poétique plus loin encore, en s'intéressant à la dimension gémellaire qui se cache derrière le choix du nom Cynthia. Léto, enceinte de Zeus, a accouché de jumeaux, une fille et un garçon, sur le mont Cynthe. Le reflet qui unit Cynthia et l'énonciateur élégiaque se trouve donc placée sous le signe du couple formé par Artémis et Apollon. Cela signifie que l'énonciateur élégiaque, qu'on peut nommer *Cynthius* plutôt que de continuer à l'appeler Properce, s'identifie implicitement à Apollon lui-même, en tant que dieu du chant poétique. Ce cadre mythologique définit clairement le partage des rôles : lui chante, elle non. Et cela se traduit dans le texte par une inégalité de traitement entre la voix de l'énonciateur élégiaque et celle de la *puella*.

4.1 La voix parlée (masculine ?) de Cynthia (élégie 1,3)

En effet, celui-ci a presque tout, celle-là presque rien. Dans le *Monobiblos*, la voix de Cynthia se manifeste directement une seule fois (1,3,35-46, voir *supra* 1.1). Mais limiter l'étude à ce simple constat quantitatif n'est pas suffisant. En effet, pour courte et isolée qu'elle soit, cette manifestation de la *puella* au discours direct est loin d'être insignifiante, et vient démentir la thématique, trop radicale, du silence des *doctae puellae*, des « filles savantes ».[26] Car cette thématique fait trop bon marché d'un fait tout simple : la *puella* s'exprime au discours direct, alors que les « amis » de l'énonciateur, Gallus, Tullus, Ponticus et Bassus, n'ont même pas ce rôle. Ce sont de simples témoins, condamnés au statut d'allocutaire, de faire-valoir, tandis que Cynthia, pour trouver sa voix, se métamorphose en héroïne d'épopée hellénistique, à la fin du seul poème qui soit un récit adressé au « lecteur générique ».[27]

[26] Sur cette idée de la poésie romaine comme réduction au silence des *doctae puellae*, voir, par exemple, HABINEK 2001, 127 : « It is the poetry, independent of any external considerations of education, law, or status, that silences the female voice even before it can speak. » Plus loin (129–130), Habinek indique que Cynthia doit mourir pour avoir la parole dans le poème 4,7, ce qui est contradictoire avec l'énoncé cité, et erroné, puisqu'oublieux du poème 1,3.

[27] Nous utilisons ici la terminologie de M. Citroni, lequel montre d'ailleurs que le public de la littérature augustéenne est féminin pour une part non négligeable (CITRONI 1995, 18-19) ; cf. Ovide, *Ars* 3,329–330, et *Tristia* 2,255.

En fait, le poème 1,3, avec son récit à la première personne, transforme le lecteur en voyeur. Il dévoile l'intimité du couple que le personnage masculin est censé former avec sa *puella*. Pour s'approcher d'elle, l'amoureux apollinien est obligé d'user d'une ruse, comme Mélanion, mentionné dans le poème-sommaire (1,1,9) : en l'occurrence, il se travestit en Bacchus s'approchant d'Ariane,[28] et c'est sous cette identité provisoire qu'il peut avoir un accès charnel à Cynthia. Alors que le reste du recueil est bâti sur l'idée d'une intimité amoureuse « hors champ » – pour employer une métaphore cinématographique – reléguant l'échange charnel dans l'implicite, ce poème fait affleurer le corps par le biais de la métaphore licencieuse, car le narrateur élégiaque y évoque ses *arma* (1,3,16) et les « fruits clandestins » (24 *furtiua poma*) qu'il se plaît à glisser dans les « mains creuses » (*cauis manibus*) de la *puella*. On peut ici comprendre que ses organes génitaux, qui sont autant d'offrandes (25 et 26 *munera*) à une Cynthia divinisée, entrent en contact avec l'intimité de la *puella* endormie[29]. C'est dans ce contexte, fortement coloré d'érotisme, que Cynthia, « accoudée dans sa couche voluptueuse » (34), prend la parole.

Focalisons-nous sur le premier moment de son discours direct (35–40),[30] le plus véhément : elle y accable le personnage Properce de reproches, à la manière de l'Ariane catullienne. Mais la position corporelle dans laquelle elle est décrite, à savoir allongée sur le ventre, accoudée sur la couche, implique l'impossibilité technique que son *furor* devienne *chant*.

Ce passage se présente, pourtant, comme un abrégé de la rhétorique du *furor* : il implique les modalités interrogative et exclamative, l'insertion d'interjections, l'imprécation au subjonctif et l'apostrophe. Nous

[28] Cf. HARRISON 1994.

[29] La valeur licencieuse des mots *arma*, *poma* et *munera* est un des ressorts ludiques présents dans les *Carmina Priapea*, dont l'auteur anonyme a beaucoup pratiqué les élégiaques latins (PLANTADE / VALLAT 2005 ; PLANTADE 2008). Plus généralement, sur les métaphores latines renvoyant aux organes génitaux, voir ADAMS 1982.

[30] Dans le second moment, se faisant narratrice pour justifier sa *querela*, Cynthia complète le récit commencé par l'énonciateur élégiaque par un retour en arrière qui narre ce que ce dernier n'a pu voir (1,3,41–46). Ce passage, que nous n'analysons pas en détail, consiste en une plainte qui vise à émoustiller l'allocutaire – et le lecteur.

avons noté plus haut (1.1) que l'énonciateur élégiaque fait écho à certains éléments de ce *furor* condensé, comme les locutions *ei mihi* ou *me miseram*.

Surgit alors le problème de ce qui distingue les voix du couple gémellaire, formé par Cynthia et l'énonciateur élégiaque. Pour tenter de le résoudre, avançons-nous sur le terrain de la prosodie, la *prosodia* antique, laquelle intègre ce que R. Lucot, dans un article trop méconnu,[31] appelle « mélodie accentuelle » :

Tándem té [T] nóstro [P] réferens [H] iniúria lécto 35
– – – – – ˘ ˘ – – – ˘˘ – –

Altérius claúsis [J] éxpulit e fóribus !
– ˘˘ – – – – – ˘ ˘ – ˘ ˘ –

Námqu(e) úbi lónga méae [P] consúmpsti témpora nóctis,
– ˘ ˘ – ˘ ˘ – – – – – ˘˘ – –

Lánguidus exáctis, [J] eí míhi, sidéribus?
– ˘ ˘ – – – – ˘ ˘ – ˘˘ –

Ó útinam [T] tális [P] perdúcas, ímprobe, nóctes,
– ˘˘ – – – – – – – ˘ ˘ – –

Mé míseram quális [J] sémper habére iúbes! 40
– ˘˘ – – – – ˘ ˘ – ˘ ˘ –

« Eh bien ! une autre a dû te fermer les portes au nez, te ramenant, tout honteux, à notre lit ! Car, où donc es-tu allé gaspiller les heures de la nuit que tu me devais, pour me revenir, pauvre de moi ! si souffreteux, après l'expiration des étoiles ? Oh ! puisses-tu, homme sans principes, passer toujours des nuits pareilles à celles auxquelles tu me réduis, pour mon malheur ! »

Notons, d'abord, le parallélisme de deux *côla*,[32] plutôt longs – comme les nuits sans amour... – qui suivent la césure penthémimère : cette similitude prosodique vient signifier que la malédiction prononcée par Cynthia est bien proportionnée à la faute commise par Properce ; elle renforce donc la pertinence du connecteur argumentatif *namque*, placé en attaque d'hexamètre.

Venons-en aux passages soulignés dans le texte latin, qui correspondent à des rencontres d'accents de mot, que R. Lucot, dans l'étude déjà mentionnée, a nommées « intervalles zéro », et que nous appelons

[31] LUCOT 1969 traite de la « mélodie accentuelle » comme auxiliaire de la « signification » dans les hexamètres du *Monobiblos*.

[32] 37 *consúmpsti témpora nóctis* – – – – ˘ ˘ – ˘ et 39 *perdúcas, ímprobe, nóctes* – – – – ˘ ˘ – –.

« contre-accents » à la suite de MORIER 1961 et de MESCHONNIC 1982.[33] Certains de ces contre-accents, ceux qui figurent en attaque de vers, ont, au moins depuis l'œuvre de Catulle, la faculté d'indiquer un ton déterminé de l'énonciateur. On les trouve ici à trois reprises, aux vers 37, 39 et 40.[34]

Deux contre-accents appellent, quant à eux, un commentaire plus développé. Le premier se trouve au début du discours direct (vers 35), et s'étend sur les deux syllabes longues du deuxième pied : *tándem té nóstro*. La position de cette figure accentuelle peut activer la référence à un intertexte fameux, le premier vers du discours furieux d'Ariane, chez Catulle 64,132 *sícine mé pátriis*. Par comparaison, certains aspects masculins (du point de vue antique) de la voix de Cynthia apparaissent, comme les échos consonantiques en *t*, qui évoquent une parole impérieuse, les syllabes longues qui confèrent une certaine gravité au discours. Par contraste, encore, on voit que la voyelle *i*, bien qu'utilisée sous l'accent par Catulle, à cause de son étroite association à la voix féminine,[35] est curieusement absente du début du vers de Properce. Tout cela montre une curieuse androgynie de Cynthia, qui semble contrefaire le personnage d'Ariane sur un mode vocal plus grave.

Le second se trouve après la jointure d'un pentamètre (38), et recouvre partiellement un dactyle : *eí míhi !* Il s'agit là d'une formule interjective stéréotypée que l'on a souvent considérée comme exclusivement masculine, en se fondant sur le dépouillement du théâtre latin. Ici, la formule est manifestement employée pour faire couple avec l'occurrence du poème-sommaire (1,1,7 en attaque de vers), comme nous l'avons fait remarquer plus haut (1.1). Procédé de couplage d'autant plus

[33] Une version expérimentale de la méthode d'analyse de la « mélodie accentuelle » est déjà exposée dans PLANTADE 1999. Y est déjà évoqué le procédé du « contre-accent », marquage rythmique que Quintilien mentionne à propos des séquences de monosyllabes (9,4,42 *etiam monosyllaba, si plura sunt, male continuabuntur, quia necesse est compositio multis clausulis concisa subsultat*).

[34] Cf. PLANTADE 1999.

[35] BIVILLE 1996, 59.

sensible qu'*ei mihi* n'apparaît plus dans le reste du *Monobiblos*, et qu'il faut attendre le livre 4 du poète, pour voir réapparaître la formule.[36]

Risquons donc une hypothèse : nous serions en présence ici d'une signifiance non-verbale suggérant une étiologie de l'élégie, de l'art poétique pratiqué par l'auteur. Parce que l'interjection *ei* est étroitement associée au cri de deuil, et qu'elle présente une analogie avec l'étymologie populaire de *e-legeia*[37], on peut raisonnablement penser qu'elle évoque la préhistoire du genre élégiaque. La mettre dans la bouche de Cynthia, au début du cycle amoureux, après l'avoir utilisée dans le poème-sommaire signifierait donc que l'énonciateur élégiaque reconnaît une parenté fondatrice avec la parole féminine de la *puella*, dont il loue la grâce en 1,2,29 *unica nec desit iucundis gratia uerbis*. Et l'on peut ajouter qu'Ovide l'a suivi sur ce point, puisqu'il est le seul autre poète de l'époque à mettre cette interjection dans la bouche de femmes, les Héroïdes, dont les lettres sont présentées comme des modèles spontanés et primitifs du discours élégiaque.[38]

La voix furieuse de Cynthia est ici pleine de paradoxes : elle comporte des traits masculins, et sa féminité elle-même, quand elle s'exprime à son paroxysme, est construite avec un élément réputé masculin (cf. 1.1) ; elle paraît banalement topique, quoiqu'elle exprime un élément essentiel de la spécificité élégiaque de Properce ; elle est percutante, tout en présentant une économie de moyens prosodiques très remarquable. Cela doit-il vraiment surprendre de la part d'un personnage nimbé de l'aura de la vierge Artémis ?

---

[36] Sous la forme, justement, d'un couple d'occurrences, qui occupent les mêmes positions dans le vers : 4,1,58 *ei mihi ! quod nostro est paruus in ore sonus* ; 4,8,48 *Lanuuii ad Portas, ei mihi ! solus eram.*

[37] Cf. MALTBY 1991, s.v. *elegeia* ; Ovide *Am*. 3,9,3.

[38] Phyllis, par exemple, s'exclame (*Her*. 2,106) : *Ei mihi ! si quae sim Phyllis et unde rogas*, « Pauvre de moi ! si tu en arrives à demander qui est cette Phyllis qui te parle et d'où elle vient » ; autres occurrences : *Her*. 3,14 (Briséis à Achille) ; 5,60 (Oenone à Paris) ; 12,7 et 140 (Médée à Jason) ; 13,48 (Laodamie à Protésilas) ; 17,92 (Hélène à Paris) ; 21,47, 110 et 205 (Cydippe à Acontius).

4.3 Le chant furieux (féminin ?) de Cynthius

En regard de cette simplicité, qu'en est-il des spécificités de la voix furieuse de *Cynthius*, c'est-à-dire de la projection apollinienne de l'auteur ? Elle doit se montrer à la hauteur du modèle que l'énonciateur se donne explicitement, Phoebus Apollon, en utilisant une expression qui fait allusion à l'échange élégiaque de l'amour contre la louange poétique (1,2,27 *cum tibi praesertim Phoebus sua carmina donet*).

Nous constatons, d'abord, que la « mélodie accentuelle » permet, là aussi, de focaliser le brouillage des sexes au sein du discours élégiaque, posant en fondement poétique la gémellité des voix de Cynthius et Cynthia. Le vers initial (1,1,1) lui-même en est déjà une démonstration : il commence par un premier *côlon* peu marqué, dont l'accentuation est banale (*Cýnthia príma súis*) ; mais le deuxième *côlon*, formé d'un mot placé entre penthémimère et hephthémimère, donne le signal d'une montée « féminine » dans l'aigu (*míserum*) ; finalement, le *côlon* clausulaire marque un sorte de paroxysme, parce qu'il comporte un contre-accent que ne connaît pas la voix de Cynthia, renforcé par un entrelacs de motifs vocaliques et consonantiques ([*k*], *m*, *i*, *e*) : *mé cépit océllis*. Par comparaison, l'attaque agressive de Cynthia (1,3,35) paraît presque bénigne.

En outre, dans le poème 1,16, l'amoureux transi commence son discours à la Porte avec une figure accentuelle qui joue sur des traits masculins et féminins : 1,16,17 *iánua uél dómina*. En effet, le contre-accent comporte à cet endroit, une montée sur la syllabe brève, qui rapproche l'énonciateur de l'Ariane catullienne (64,132 *sícine mé pátriis*) : le schéma métrique et accentuel est le même, mais, en même temps, le timbre vocalique focalisé, le *o*, inscrit la voix dans le registre grave.

Toutefois, ces convergences du féminin et du masculin ne doivent pas occulter les singularités prosodiques de la voix furieuse de Cynthius. Ainsi, la structure du vers permet à Properce de singulariser la voix de Cynthius, à travers l'usage d'une césure rare, la trochaïque troisième dans sa forme « classique » (W. Meyer), c'est-à-dire encadrée d'une trihémimère et d'une hephthémimère.[39] Dans le *Monobiblos*, cette

[39] Pour un exposé succinct mais encore utile du traitement de cette césure chez les élégiaques, voir PLATNAUER 1951, 8-9. Pour l'état des discussions métriques la

configuration, présente dans 3,4% des hexamètres, implique toujours qu'un mot iambique est focalisé, juste après la coupe, et cela retentit sur la « mélodie accentuelle », dans la mesure où l'attaque brève accentuée de ce mot introduit une modulation pathétique. Cet effet est mis en exergue, dès l'élégie liminaire (1,1,35), comme une marque propre à l'énonciateur élégiaque. Mais c'est surtout de cette manière que l'amoureux transi déplore l'inflexibilité de la Porte à l'égard de *son* amour : 1,16,19 *cúr núm*quam ^{T} *réserata* ^{Tr} ***méos*** ^{H} *admíttis amóres*. Et on retrouve cette même césure, lorsqu'il rêve, tout éveillé, que sa voix se glisse par une fente de la Porte pour atteindre l'oreille de sa maîtresse : 1,16,27 *ó útinam* ^{T} *traiécta* ^{Tr} ***cáua*** ^{H} *méa uócula ríma*. La modulation causée par la césure trochaïque est également présente, quand Cynthius, s'éloignant de Cynthia par la mer, maudit le *prôtos euretês* de la navigation (1,17,13) ; elle donne aussi le ton de la plainte (1,18,1), au moment où l'énonciateur s'adresse à Cynthia depuis sa solitude.

En outre, la voix furieuse de Cynthius se distingue par la densité et la complexité des figures contraccentuelles qu'elle recèle.[40] En effet, les attaques de vers peuvent être saturées d'accents, à la manière de Catulle (Catul. 68,34, 97,2), comme dans l'adresse pathétique aux amis impuissants : 1,1,25 *aút uós quí* ^{T} *séro* ^{P} ; ou dans la mise en garde aux lecteurs : 1,1,37 *quód sí quís* ^{T} *mónitis*. Le *furor* de l'amoureux transi fait lui aussi appel à cette saturation (1,16,35 *séd tú sóla méi* ^{P}). On dépasse alors de loin le degré d'intensité atteint dans les attaques de vers du discours de Cynthia, lesquelles en restent au contre-accent simple, marquant la détermination.

Un des passages qui illustrent le mieux la complexité de la mélodie accentuelle mise en œuvre par la voix de Cynthius se trouve dans la

---

concernant, voir MARINA SÁEZ 1998, 78-82, qui donne aussi des statistiques générales à propos des césures de l'hexamètre (1998, 76-77).

[40] Cette dimension de la « mélodie accentuelle » a d'ailleurs échappé à LUCOT 1969, prisonnier de certains préjugés concernant l'atonie des mots grammaticaux. À cet égard, voir PLANTADE 2005. Il est à noter que Quintilien ne signale qu'un seul type de dérogation apparente aux règles générales d'accentuation, à savoir le mot métrique (ou phonétique) formé par le groupe prépositionnel. Il semble se positionner résolument contre les dérives normatives de la grammaire, dues notamment à Remmius Palémon, considéré comme son maître, cf. PLANTADE 2010.

plainte solitaire qu'il pousse, passage où plusieurs figures contraccentuelles peuvent se combiner au sein d'un vers donné (1,18,9–16) :

Quíd tántum [T] *mérui ?* [P] *quaé té* [H] *míhi crímina mútant ?*

Án nóua tristítiae [J] *caúsa puella túae ?* 10

Síc míhi té [T] *réferas,* [P] *léuis, út* [H] *nón áltera nóstro*

Límine formósos [J] *íntulit úlla pédes.*

Quámuis múlta tíbi [P] *dólor híc* [H] *méus áspera débet,*

Nón íta saéua támen [J] *uénerit íra méa,*

Út tíbi sím [T] *mérito* [P] *sémper* [H] *fúror, ét túa fléndo* 15

Lúmina deiéctis [J] *túrpia sínt lácrimis.*

« Pourquoi pareille punition ? Quelles accusations me valent ce changement à mon égard ? Ai-je une nouvelle amie, que tu prennes ainsi le deuil ? Je t'en prie, reviens-moi : aucune autre, vraiment, n'a posé, d'un pas léger, ses pieds délicats sur mon seuil. Quoique ma douleur, la douleur que je sens maintenant, me rende débiteur de méchancetés sans nombre, je ne m'emporterai pas jusqu'à cette cruauté d'être, à jamais, un légitime objet de ta vindicte folle, et de faire pleurer tes yeux, au point de les rendre témoins de ma honte, à force de larmes. »

Les contre-accents ne touchent pas uniquement l'attaque du vers : ils ont la faculté d'essaimer à travers tout l'hexamètre (vers 9, 11, 15). Une tendance forte se dégage de là : le poète a manifestement recherché les rencontres d'accents de part et d'autre des césures, pour créer des effets d'enjambement interne. En plaçant ainsi des pics accentuels aux charnières de l'hexamètre, qui devraient normalement s'effacer dans la fluidité de la diction, il confère un tour véritablement lyrique à la voix de Cynthius. De plus, il va jusqu'à transgresser la prosodie clausulaire en ajoutant des figures accentuelles là où ne les attend pas du tout (15 *ét túa fléndo*, 16 *sínt lácrimis*). Tout cela construit un *furor* paradoxal, un *furor* dont seule la mélodie véhicule la violence, alors que ses paroles sont, à dessein, édulcorées, et maîtrisées (14 *non ita saeua tamen*).

Cet exposé, bien éloigné de l'exhaustivité, met malgré tout en valeur la nature véritable du lien que Properce tisse entre les deux voix. Il se

plaît à alterner les fils masculins et les fils féminins dans la trame de chaque voix ; ce qui traduit poétiquement la gémellité symbolique induite par les reflets des personnages. Toutefois, il établit une inégalité de ces voix jumelles, en posant prosodiquement la domination de Cynthius sur Cynthia, dont la voix apparaît plutôt comme une inspiration, et un fondement symbolique, en raison de sa situation dans la linéarité du recueil, mais aussi de la simplicité relative des moyens poétiques qu'elle met en œuvre. Faut-il donner à ce constat une interprétation en termes de domination sexuelle, comme on a pu le faire ? C'est loin d'être évident. Ce qui est frappant ici, c'est plutôt le rôle fondateur que Properce donne à la féminité ; l'inégalité des voix s'explique alors par le dispositif énonciatif qui pose une identification partielle de l'auteur (celui qui chante, dirait Quintilien)[41] avec le héros masculin de l'histoire.

Conclusion

Par quel moyen l'égarement amoureux peut-il être assumé comme un principe poétique par le poète augustéen qu'est Properce ? Nous avons montré que le *furor* procède d'une impulsion féminine (élégie 1,3) qui est ancrée dans tradition littéraire préexistant. Pourtant, c'est bien l'énonciateur élégiaque, identifié à l'auteur, qui, dès l'élégie liminaire, donne le ton furieux du recueil. Quelle est donc l'origine du *furor* amoureux ? Est-ce le seuil liminaire du livre ? Est-ce la parole de Cynthia ? Tout semble arrangé pour que cette question reste sans réponse. En se propageant d'instance en instance, de l'énonciateur masculin à ses « amis », et jusqu'au décor, le *furor* perd son caractère strictement féminin pour devenir une maladie universelle, que l'auteur peut d'autant plus facilement assumer qu'elle devient un motif structurant : en somme, une manifestation de la maîtrise qu'il détient sur la parole poétique. En donnant le double statut d'énonciateur élégiaque et de *puella* à la Porte de l'élégie 1,16, Properce fabrique une allégorie de sa poétique paradoxale : c'est dans ce dialogue quasi halluciné que se manifeste sa virtuosité poétique. Le même paradoxe s'observe dans l'utilisation du nom de la *puella*. Marque de l'égarement, l'énonciation de ce dernier constitue peu à peu un élément d'organisation du recueil. Et sa répétition induit une définition implicite de l'énonciateur élégiaque comme *Cynthius*, c'est-à-dire

[41] Quint. 1,8,2 *et se poetae canere testantur*.

comme instance identifiée au chant poétique lui-même. Derrière Cynthia et Propertius, on doit, en effet, deviner Artémis et Apollon, la lune et le soleil. Cette gémellité fondatrice de la poétique de Properce explique, et même justifie, la circulation spéculaire qui s'opère entre le féminin et le masculin, à travers le *furor* sa mise en scène et sa mise en voix. Toutefois, gémellité ne veut pas dire égalité, car force doit rester au chant, au dieu à la lyre et... à l'auteur.

Bibliographie

ADAMS, J. N. (1982) : *The Latin Sexual Vocabulary*, London.

ALESSI, P. T. (1989) : « Propertius: *Furor*, *ingenium* and Callimachus », en Deroux, C. (éd.), *Studies in Latin Literature and Roman History V*, Brussels, 216–232.

BIVILLE, F. (1996) : « Ce que révèle la voix. Analyse de quelques voix romaines transmises par la littérature latine », *Bolletino di studi latini* 26, 55–68.

BOOTH, J. (2001) : « Moonshine: Intertextual Illumination in Propertius 1.3.31–3 and Philodemus, *Anth. Pal*. 5.123 », *CQ* 51, 537–44.

BOUCHER, J.-P. (1964) : *Cours sur Properce*, Faculté des Lettres, Lyon (inédit).

BOUCHER, J.-P. (1965) : *Études sur Properce : problèmes d'inspiration et d'art*, Paris.

BUTRICA, J. L. (1996) : « The *Amores* of Propertius: Unity and Structure in Books 2–4 », *ICS* 21, 87–158.

CITRONI, M. (1995) : *Poesia e lettori in Roma antica*, Roma.

FEDELI, P. (1980) : *Il primo libro delle* Elegie*. Sesto Properzio ; introduzione, testo critico e commento*, Firenze.

FRANCESE, C. (2001) : *Parthenius of Nicaea and Roman Poetry*, Frankfurt.

GANTZ, T. (2004) : *Mythes de la Grèce archaïque*, Paris.

HABINEK, T. N. (1982) : « Propertius, Cynthia, and the Lunar Year », *Latomus* 41, 589–596.

HABINEK, T. N. (2001) : *The Politics of Latin Literature. Writing, Identity, and Empire in Ancient Rome*, Princeton.

HOLZBERG, N. (2001) : *Die römische Liebeselegie. Eine Einführung*, Darmstadt.

HARRISON, S. (1994) : « Drink, Suspicion, and Comedy in Propertius 1.3 », *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 40, 18–26.

LUCOT, R. (1969) : « Sur l'accent de mot dans l'hexamètre latin », *Pallas* 16, 75–106.

LUQUE MORENO, J. (1994) : *El distico elegiaco. Lecciones de metrica latina*, Madrid.

MALTBY R. (1991), *A Lexicon of Ancient Latin Etymologies*, Liverpool.

MARINA SÁEZ, R. (1998) : *La métrica de los epigrammas de Marcial. Esquemas rítmicos y esquemas verbales*, Zaragoza.

MESCHONNIC, H. (1982) : *Critique du rythme, Anthropologie historique du langage*, Lagrasse.

MORIER, H. (1961) : *Dictionnaire de poétique et de rhétorique*, Paris.

MORRISON J. V. (1992), « Literary Reference and Generic Transgression in Ovid, *Amores* 1.7 : Lover, Poet and *Furor* », *Latomus* 51, 571–589.

MILLER, P. A. (2004) : *Subjecting Verses : Latin Love Elegy and the Emergence of the Real*, Princeton.

O'NEILL, E. N. (1958) : « Cynthia and the moon », *CPh* 53, 1–8.

PLANTADE, E. (1999) : « Le poème 72 de Catulle : problèmes de rythme », *Florentia Iliberritana* 10, 287–301.

PLANTADE, E. (2005) : « Connecteurs et mouvements rythmiques (Catulle 64) », en Calboli, G. (éd.), *Papers on grammar* IX,2, *Proceedings of the Twelfth International Colloquium on Latin Linguistics*, Roma, 885–894.

PLANTADE, E. (2008) : « *Priapus gloriosus*. Poétique d'un discours compensatoire », en Biville, F. / Plantade, E. / Vallat, D. (éds.), *« Les vers du plus nul des poètes ». Nouvelles recherches sur les Priapées*, Lyon, Maison de l'Orient et de la Méditerranée, 98–119.

PLANTADE, E. (2010) : « *Apud nos uero breuissima ratio* (*IO* 1, 5, 29). Hypothèses sur la grammatisation de l'accent latin et sur la formation de la loi de la pénultième longue accentuée », *Eruditio Antiqua* 2, 1–16.

PLANTADE, E. / VALLAT, D. (2005) : « La folle subjectivité de Priape (*Pr*. 68) », *RhM* 148, 305–328.

PLATNAUER, M. (1951) : *Latin Elegiac Verse. A Study of the Metrical Usages of Tibullus, Propertius and Ovid*, Cambridge.

RANDALL, J. G. (1979) : « Mistresses' Pseudonyms in Latin Elegy », *Liverpool Classical Monthly* 4, 27–35.

VALLAT, D. (2013) : « Bilinguisme, onomastique et sémantique du genre : le cas de l'élégie », en Garcea, A. / Lhommé, M.-K. / Vallat, D. (éds.), *Polyphonia Romana. Mélanges en l'honneur de Frédérique Biville*, Hildesheim, Olms, 573–583.

VEYNE, P. (1983) : *L'élégie érotique romaine : l'amour, la poésie et l'occident*, Paris.

WILLIAMS, F. J. (1978) : *Callimachus, Hymn to Apollo: A Commentary*, Oxford.

WYKE, M. (2002) : *The Roman Mistress. Ancient and Modern Representation*, Oxford.

Daniel Vallat
Université de Lyon 2
Daniel.Vallat@univ-lyon2.fr
Emmanuel Plantade
emmanuel.plantade@orange.fr

Reflections of *furor*. Gender and mirroring in Propertius' *Monobiblos*

Abstract

This paper aims to make clear what literary devices allow the male elegiac narrator in Propertius' *Monobiblos* to present himself as a *furiosus* lover, in a role that Hellenistic and Roman poets used most often for female characters. We first explain how the literary pattern of amorous *furor* becomes a structuring item of the book, through a specular reflection between the main characters and through the reflection of Cynthia's name. We finally compare the male and female love voices, in order to analyze the uneven twinning between Cynthia and the narrator.

Key Words: Poetry, Elegy, Gender, Propertius, *furor eroticus*, Reflections, Voice, Stress.

UDK 811.124'36 ID 205125388

Војин Недељковић
Одељење за класичне науке, Филозофски факултет, Београд
vnedeljk@f.bg.ac.rs

Приповедачи и проповедници. Скица за једну статистичку студију латинског језичког варирања

Апстракт. Претраживањем текстуалних узорака из четири латинска писца (Ливија, Сенеке, Августина, Григорија Туронског) изналазе се и квантификују сличности и разлике у неколико тачака. Појединости констатованога стања тумаче се делом као знаци језичке еволуције, делом као назнаке жанровско-стилских константи кроз један дужи период језичке и књижевне историје.
Кључне речи: покласични латинитет, позни латинитет, језички регистри, језичке промене, вулгаризми, паратакса, хипотакса.

У овој студији[1] настојаћемо да неке појаве значајне за еволуцију и варијетете латинског језика у класичној и позној антици испитамо на једном невеликом а ипак релевантном узорку латинских текстова. Метода ће нам бити примарно и претежно квантитативна: утврдићемо учесталост неколиких феномена подложних пребројавању и нотираћемо извесне несразмере које се јављају унутар узорка. Најзад ћемо размислити и о могућим објашњењима констатованог стања.

1 Узорак

1.1 Као узорак ће нам послужити четири порције релативно целовитог прозног текста сличне дужине: (1) трећа књига Тита Ливија, дуга 20239 речи; (2) Сенекина *Писма Луцилију* 1–29 (тј. књиге 1–3), са 18238 речи;[2] (3) једна скупина Августинових проповеди,[3] укупно 20292 речи; (4) друга и трећа књига *Франачке повести* Григорија

[1] Подаци на којима се темељи наш рад, као и нека од тумачења која ћемо дати, презентовани су децембра 2013. на трибини Лабораторије за експерименталну психологију Филозофског факултета у Београду. Управнику Лабораторије, проф. др Александру Костићу, захвални смо за обилну и вишестрану помоћ.

[2] Из узорка уклањамо формуле којима почиње и свршава се свако писмо: *Seneca Lucilio suo salutem*, одн. *Vale*.

Туронског, 20451 реч.[4] На та четири текста реферисаћемо убудуће овако: Liv, Sen, Aug, Gre.

Цели наш узорак, дакле, не прелази 80000 речи. Његов обим одмерен је тако да у сваком од четири текста можемо рачунати са стабилним вероватноћама, тј. са тиме да се утврђена фреквенција ове или оне појаве не би значајно изменила ако бисмо радили на обимнијем узорку истога. У овоме се ослањамо на једну расправу о оптималној величини језичког узорка у склопу испитивања вршених на српском материјалу:[5] рачунамо на структуралну сличност између латинског и српског језика, и уосталом захватамо узорак за добру петину или и четвртину већи од онога што се препоручује за српски. Најзад, ради сваке сигурности спровели смо и једну пробу, поредећи учесталост три најфреквентније речи код Ливија укупно с њиховом учесталошћу у Liv.[6] Резултат је повољан: *in* код Ливија 2,2%, у узорку Liv 2,6%; *et* код Ливија 1,8%, у Liv 1,8%; *ad* код Ливија 1,2%, у Liv 1,2%. По томе судећи, наш узорак може да пружи релевантне одговоре на питања која хоћемо да му поставимо.

1.2 Квалитативно, текстови које смо одабрали стоје у двојакој опозицији: хронолошкој и жанровској. У обе ове равни они се сучељавају два против два, и то доста изразито. Ливијев и Сенекин текст потичу из доба јулијевско-клаудијевског принципата у Риму, с тим што се ране књиге Ливијеве повести датирају самим почетком а Сенекина писма самим крајем тог раздобља, што значи да их раздваја цео један људски век. У историји римске књижевности и књижевнога стила ова епоха била је период кад се писало не само много већ и (тако да кажемо) рутински виртуозно. Посматрана жанровски, тематски, занатски, покласична литература је по својој разгранатости, видику, и потогову по обиљу и општој разини књижевне продукције представљала врхунац римске књижевне културе.

---

[3] Проповед 20в (= Dolbeau 28, објављена у *Revue des Études Augustiniennes* 40 (1994), 290–298), о телесном здрављу; 127, о вечном животу; 180, о (не)заклињању; 302, о благдану Св. Лаврентија; 339, о властитој годишњици; 361, о васкрсењу мртвих.

[4] Из узорка уклањамо префације обеју књига и наслове поглавља.

[5] Костић и др. 2003.

[6] Фреквенцију за целог Ливија рачунамо на основу података које даје Perseus.

Кудикамо познији и међу собом размакнути на 150 и више година, Августинови и Григоријеви списи потичу из доба које с пређашњим има врло мало заједничког, не само кад су посреди опште друштвене околности, већ и стога што ни претпоставке ни сврха књижевних послова више није била иста. Уопштено и обазриво може се рећи да су и Августин и Григорије као житељи једног полицентричног света подложног великим променама писали за публику неизвеснију и на сваки начин неуједначенију него што је била књижевна публика у покласичном Риму. Притом, и Августинове проповеди и Григоријева повест спадају међу познате изворе за познавање вулгарног латинског – што, зна се, у концептуалном смислу није неспорно; но у сваком случају, они (да се опет изразимо обазриво) стоје под утицајем језичких навика својствених познијем времену и противних класицизујућој књижевној норми. Не мање значајно, и Августин и Григорије имају да решавају, сваки са своје позиције, један те исти проблем вертикалне комуникације, који постаје општа бољка латинског света током позне антике.[7]

1.3 Наш жанровски усек је друкчији. На једној страни посегли смо за историографијом као еминентно наративним жанром римске књижевне прозе. У том оквиру, као једну крајност означили смо сумарне приказе дугих периода историје (какве имамо нпр. од Флора или Еутропија), а као супротну – подробно излагање догађаја о којима писац извештава као савременик, очевидац или и учесник (било да је реч о монографијама попут Салустијевог *Катилине* и Цезарових *Коментара*, или о потоњим, писцу временски ближим деловима неког већег историографског подухвата, као код Тацита). Наш је избор битно условљен хтењем да се обе ове крајности избегну у корист историографске нарације осредње како по темпу и динамици тако и по ступњу уметничке стилизације текста. Захватајући из Ливија, заобишли смо његове »парадне« књиге попут прве или двадесет прве; захватајући из Григорија, заобишли смо другу половину *Франачке повести*, где писац пише савремену историју.

На другој страни узели смо два текста у основи не наративна већ аргументативна, и то у једном нарочитом кључу. Формално при-

[7] Главна студија о томе је BANNIARD 1999.

падајући епистолографском жанру, *Писма Луцилију* се и својим општим тоном као и појединостима књижевне технике уписују и у традицију дијатрибе.[8] По оба та основа Сенека стилизује своја писма као неспутан, спонтан разговор с одсутним пријатељем.[9] Код Августинових проповеди, које по природи ствари такође имају доминантну моралистичко-паренетичку црту, тон непосредног обраћања и живог разговора долази не само као последица жанровско-стилске опредељености, већ и на реалној основи. Своју беседу Августин је махом формулисао тек на лицу места, старајући се да његова реч буде приступачна што ширем кругу слушалаца; хиљада и више сачуваних проповеди чини само мањи део Августинове усмене продукције, а њихов опстанак дугује се стенографским белешкама, већином без даље ревизије ауторове.[10]

1.4 Елем, намеравамо – не у целини нити систематски, већ само на неколико одабраних тачака – да испитамо сличности и разлике које се јављају код наша четири писца, гледајући испрва сваког понаособ, а потом предвајајући узорак по споменутим линијама. Хронолошки, супротставићемо покласичне писце познима; жанровски,

[8] Упор. нпр. VON ALBRECHT 1997, 1178: »Сенекина књижевна техника много дугује тзв. дијатриби. Том облику моралне придике уобичајеном код киничара и стоичара својствена је честа употреба апострофе; лице којем се писац обраћа може бити стварни адресат или пак замишљени саговорник; литерарна форма оживљава се и даљим елементима који подсећају на дијалог.«

[9] Ово нарочито важи о писмима при почетку збирке, одакле смо и узели узорак. О стилу Сенекиних писама в. CUGUSI 1983, 198, нарочито фусн. 165, с референцијама на места где сâм Сенека говори о томе. На општу блискост Сенекине прозе латинском разговорном регистру обилато указује студија SETAIOLI 1980–81, пуна интересантних појединости, мада ограничена махом на питања синтаксе, и недовољно поентирана.

[10] О записивању Августинових проповеди REBILLARD 1999, 790–791 (»The Work of the Stenographers«). O'DONNELL 2005, 137: »Августинове проповеди сачињавају највећи корпус беседа једног античког говорника и у исти мах представљају записе много ближе живој речи него у ма ком другом случају. Њихов стил је непосреднији и више срачунат на усмене ефекте него Августинов прозни стил иначе. То је свакако знак да су проповеди записане живо и верно.« – У узорак нисмо узели ниједну од најранијих беседа Августинових: »стил његових првих проповеди, из времена кад је био млад свештеник, фрапантно се разликује од његових владичанских омилија« (FINAERT 1939, 151).

супротставићемо двојицу »приповедача« двојици »проповедника« (ови термини могу се и не свидети, али ће нам добро доћи са своје краткоће, а ми мислимо да су и тачни у битноме) – са циљем да на овом једном примеру оценимо који се смисао и значај може приписати којој од тих двеју опозиција.

2 Предмет и резултати испитивања

2.1 Наш конкретни предмет биће, како је већ речено, неке језичке појаве које се могу квантификовати: под квантификацијом разумевамо налажење и бележење учесталости дате ниске писмена у дигитализованом тексту. Ту елементарну форму претраживања применићемо на текстове у такође елементарном формату.[11] При овоме, наш је главни циљ да квантификативни приступ тексту опробамо као такав и да се и сами у њему опробамо. Опет, наши овдашњи налази биће можда и утолико интересантнији што произлазе из једне овако просте претраге: питања на која нас она ограничава релативно су груба, но таква каква су, добивају доста јасне одговоре.

Узорак ћемо испитати по следећим ставкама:

- просечна дужина реченице;
- удео упитних реченица;
- учесталост негација *non* и *ne*;
- учесталост прилошког израза *ne—quidem* и прилога *quidem* ван тога споја;
- учесталост енклитичног везника *-que*;
- учесталост партиципа презента и, с тим у вези, герунда у чистом аблативу.

2.2 Прво наше питање односи се на просечну дужину реченице, изражену, разуме се, бројем речи. Одмах напомињемо да пребројавање речи, по себи једноставно, ипак не пролази без недоумице. На ствар пре свега утичу правописни дублети типа *quo modo* / *quomodo*,

[11] Радимо на текстовима у ASCII формату, нађеним на интернету. Сваки корисник јавно приступачних латинских збирки на интернету зна да, крај свег обиља, понуђени текстови често нису добри или нису исправни. За латинске (и грчке) класике одлично служи Perseus. За Августина, Augustinus.it има текстове не само многобројне већ и врло добре и исправне. Што се тиче Itinera, лепе могућности претраге које тај сајт пружа, и уосталом сама његова концепција, изискивали би текстове боље него што је онај којим смо се послужили за Григорија Туронског: морали смо га поправљати према штампаним издањима, и зацело га нисмо поправили колико треба.

којих у латинском има по прилици више него у већини модерних правописа. При систематској ревизији текстова такви би се случајеви могли али не и морали уједначавати – јер, графијске варијанте тог типа по правилу одражавају стварно колебање у статусу лексема. Било како било, ми у овој прилици немамо разлога опредељивати се: довољно је да примимо рачуницу каква произлази из текстова у датоме стању и издању. Гора ствар је ово: при аутоматском пребројавању, као појединачне речи рачунати су и спојеви типа *populusque*, *tibine*, као и нумерали исписани римским цифрама. У тим случајевима наш рачун је недвосмислено нетачан.

Слика 2.2:1

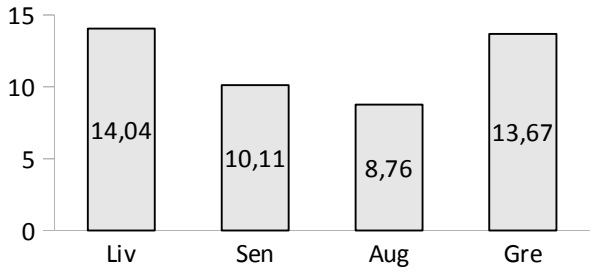

Просечна дужина реченице у четири узорка, изражена бројем речи

Слика 2.2:2

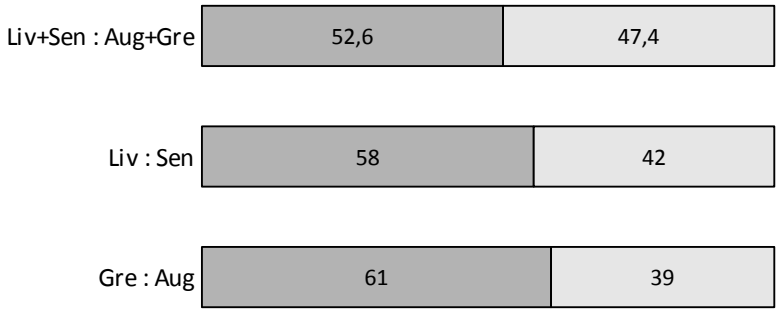

Процентуална разлика у просечној дужини реченице (1) између покласичног и позног узорка, (2) унутар покласичног узорка, (3) унутар позног узорка

Дужину реченица рачунали смо на основу учесталости »тешких« знакова интерпункције: тачке, упитника, узвичника, двотачке и тачке-запете. Сегменти раздвојени тим знацима имају, у великој већини случајева, синтактичку аутономију, те их треба рачунати као комуникативне реченице. Истина, правописне навике варирају, а одлуке издавача утичу на рачуницу и у овој сфери. Ако, на пример, у тексту стоји *Quid est: Domini est salus?*, то излази на две реченице, док би с друкчијом (и можда бољом) интерпункцијом реченица била једна: *Quid est »Domini est salus«?* Наше бројање још је утолико мање егзактно што у дужим пасажима неуправнога говора јасна подела на реченице није ни могућна, чак и без обзира на интерпункцију.[12] У таквим пасажима тачка обично, али не увек, разграничује оне сегменте који би у управном облику представљали засебне реченице; но у сваком случају, ти сегменти у свом актуалном, неуправном облику немају синтактичку аутономију, па се, строго узев, не би могли квалификовати као реченице.

Несавршено бар са тих разлога, наше бројање речи и реченица ипак има релативну вредност, јер протиче под истоветним условима за цели узорак, па се добивене вредности могу релевантно поредити од текста до текста. Резултати су ови: Liv: на 20239 речи, »тешке« интерпункције има укупно 1442 знака. Sen: на 18238, 1803. Aug: на 20292, 2315. Gre: на 20451, 1496. Просечна дужина реченице која отуд произлази приказана је, за сваки од четири узорка понаособ, на слици 2.2:1.

Разлике до којих ту долазимо могу се корисно прерачунати у процентуалне неједнакости. Супротставимо, по хронолошком принципу, покласичну партију узорка (Liv+Sen) позној (Aug+Gre), а затим по линији жанровске поделе сучелимо »приповедача« и »проповедника« унутар покласичне (Liv : Sen) и унутар позне партије (Gre : Aug): несразмере које се очитују тим путем виде се на слици 2.2:2.

2.3 Послујући с интерпункцијом, располажемо и подацима о учесталости упитних реченица (реч је, разуме се, о независним питањима; ова је лако пребројати, јер пребројавамо упитнике). Про-

[12] Један такав изразит случај имамо при крају Liv.

центуални удео упитних реченица у Liv, Sen, Aug и Gre понаособ[13] приказан је на слици 2.3:1.

Слика 2.3:1

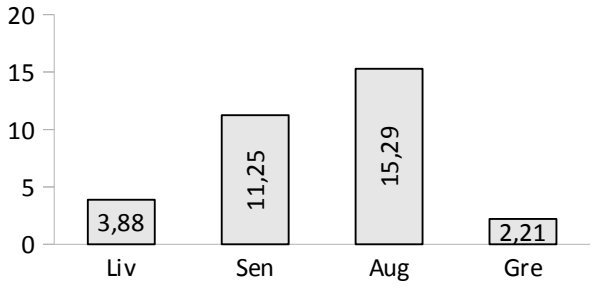

Процентуални удео упитних реченица у четири узорка

Опет у потрази за несразмерама, израчунали смо процентуалне неједнакости у уделу упитних реченица унутар узорка раздељеног хронолошки и жанровски. То приказује слика 2.3:2.

Слика 2.3:2

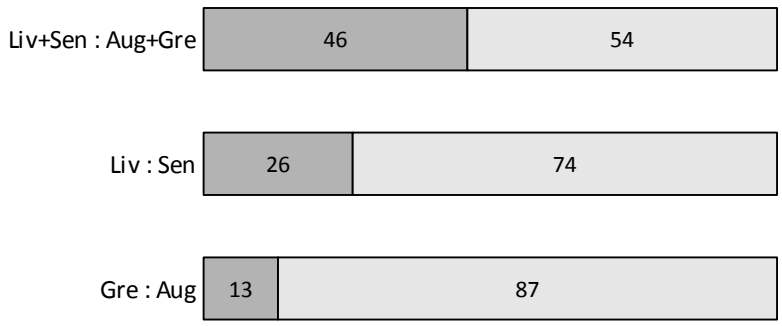

Процентуална разлика у уделу упитних реченица (1) између покласичног и позног узорка, (2) унутар покласичног узорка, (3) унутар позног узорка

О могућем тумачењу тих података нешто ћемо рећи кад будемо изнели све налазе. Међутим хоћемо да обратимо пажњу на једну значајну појединост. Слике 2.2:2 и 2.3:2 показују да се процентуалне неједнакости јављају по свим ставкама, али при различитом пре-

[13] Апсолутне вредности на којима се заснива овај и сви наредни процентуални искази налазе се у Табелама 1–4, приложеним на крају текста.

Слика 2.4:1

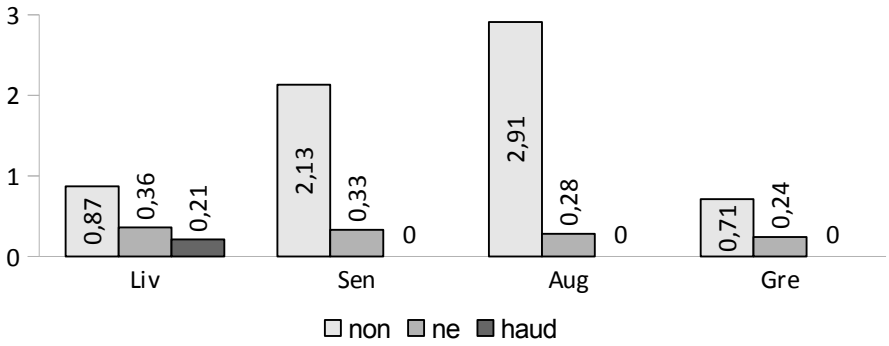

Процентуална заступљеност негација non, ne и haud у четири узорка

двајању узорка несразмере нису исте. Било да је посреди просечна дужина реченице или удео упитних реченица, разлика Liv+Sen : Aug+Gre, иако ухватљива, мања је од разлике Liv : Sen и разлике Gre : Aug. Ове су пак две не само изразитије већ и опредељене у оба случаја на заједничку страну.

2.4 Следеће питање тиче се двеју латинских негација *non* и *ne*,

Слика 2.4:2

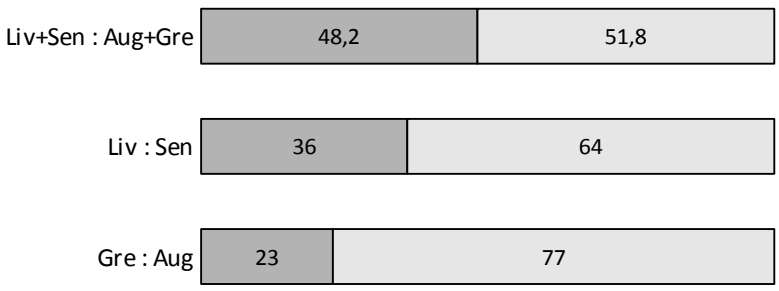

Процентуална разлика у учесталости трију негација (кумулативно)
(1) између покласичног и позног узорка, (2) унутар покласичног узорка,
(3) унутар позног узорка

којима се придружује и трећа, *haud*, присутна у само једном од четири узорка. Утврђујући учесталост негација, ми тиме не пребројавамо негиране предикатске реченице – јер, прво, *non* не стоји увек (а *haud* скоро никад) као негација на нивоу реченице;[14] друго, негирање реченице неретко се врши и помоћу негативног везника/прилога *neque*, као и заменица и прилога попут *neto* или *numquam*; и треће, у рачуницу не улазе негирани глаголски облици као *nescio* и *nolo*, који такође производе негирану реченицу. Резултати бројања преведени у проценте саопштени су на слици 2.4:1.

Слика 2.4:3

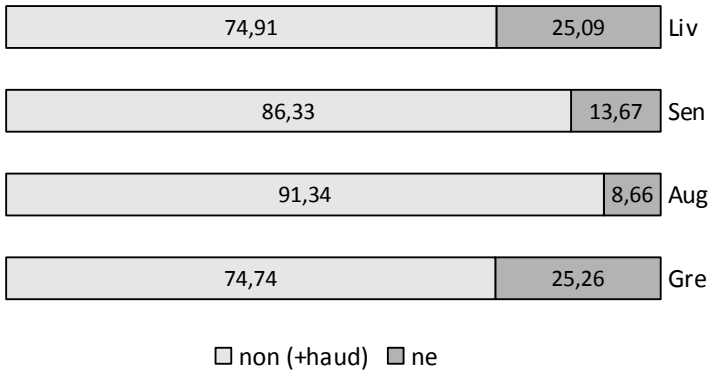

Процентуална заступљеност негације non (и haud)
насупрот негацији ne у сваком од четири узорка

Наш главни интерес лежи у несразмерама, које у овом случају тражимо по две линије. Прво, три негације узете кумулативно показују неуједначену релативну фреквентност по хронолошким и жанровским партијама узорка – што се види на слици 2.4:2. Друго, супротстављамо релативну учесталост негације *non* насупрот *ne* у сваком од четири узорка понаособ. Негацију *haud*, која нам се јавља само у Liv, прибрајамо уз *non*.[15] Процентуалне разлике које проистичу из нашег бројања приказане су на слици 2.4:3.

[14] Види ниже, одељак 3.2.

[15] О разлогу в. ниже, одељак 3.2.

Слика 2.5:1

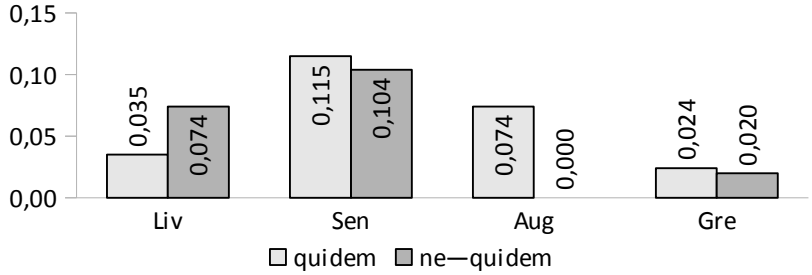

Процентуална заступљеност прилога quidem и ne—quidem у четири узорка

2.5 У вези с негацијама испитали смо и учесталост прилошког израза *ne—quidem*, као и прилога *quidem* изван те јунктуре. Њихову процентуалну заступљеност приказује слика 2.5:1.

Узети заједно, *quidem* и *ne—quidem* заступљени су неједнако у различитим партијама нашег узорка. То се види на слици 2.5:2.

2.6 За наредну ставку нашег испитивања, која се тиче учесталости енклитичног везника *-que*, налази аутоматске претраге ревидирани су тако да се искључи *-que* у улози друкчијој од везничке[16] (као у

Слика 2.5:2

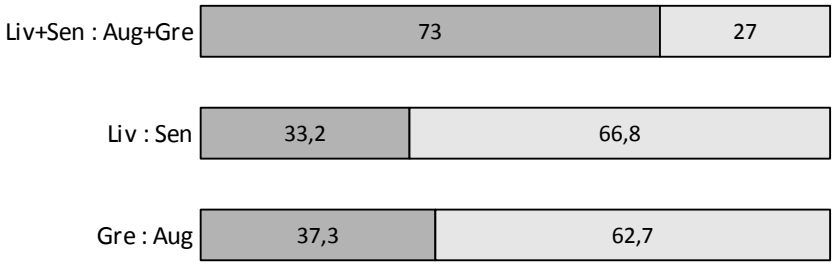

Процентуална разлика у заступљености прилога quidem и ne—quidem (кумулативно) (1) између покласичног и позног узорка, (2) унутар покласичног узорка, (3) унутар позног узорка

[16] И понекад прилошке, типа *hodieque* »још и данас«.

uterque, *plerique*, *ubicumque*, *denique* и сл.),[17] а наравно и случајеви графијске подударности (*aeque*, *relinque*). Процентуалну заступљеност у четири узорка излажемо на слици 2.6:1, а несразмере које се с тим у вези очитују у различитим партијама узорка – на слици 2.6:2.

Слика 2.6:1

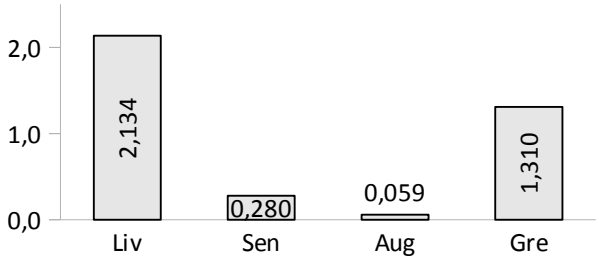

Процентуална заступљеност везника -que у четири узорка

2.7 Последње што смо узели у разматрање, то је партицип презента. И у овом случају аутоматску претрагу узорка подвргли смо комплетној ревизији. То смо једним делом морали учинити са простих формалних разлога (што, рецимо, код облика на *-ntibus* треба

Слика 2.6:2

Процентуална разлика у заступљености везника -que (1) између покласичног и позног узорка, (2) унутар покласичног узорка, (3) унутар позног узорка

[17] »Није везник но само слог«, говорили су о томе граматичари: GL 2.182–183.

разликовати DatPl од AblPl, или што нам се у Gre партицип презента јавља и у тако аберантним облицима као *-ntis* за NomPl и *-ntes* за GenSg), а другим и већим делом стога што је из бројања партицина потребно искључити придеве и именице партиципског порекла. Ово се, међутим, не може практиковати с пуном извесношћу. Иза примене традиционалних мерила – која кажу да нема партиципа тамо где има компарације, тамо где се

Слика 2.7:1

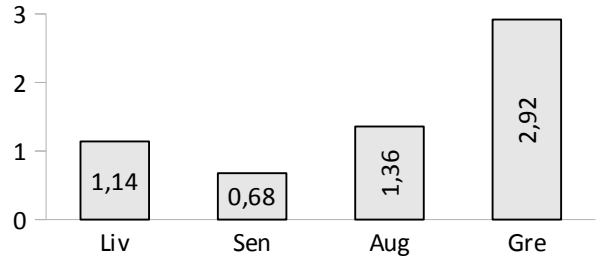

Процентуална заступљеност партиципа презента у четири узорка

Слика 2.7:2

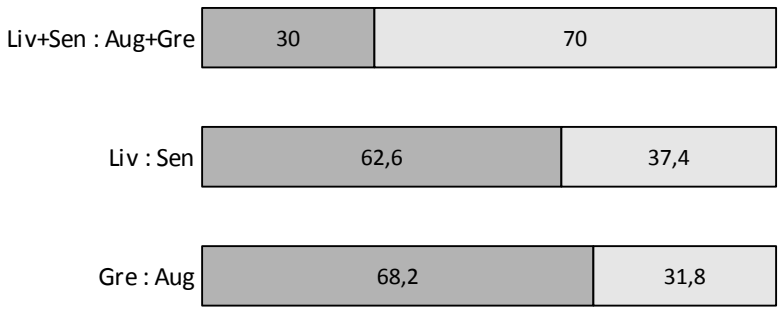

Процентуална разлика у заступљености партиципа презента (1) између покласичног и позног узорка, (2) унутар покласичног узорка, (3) унутар позног узорка

AblSg свршава на *-i*, или тамо где допуна долази у генитиву (*appetens laboris*) – и иза опредељивања по сродству (*nocens* припада где и *innocens*; где *absens*, ту и *praesens*), остаје још много недоумице. Идући кроз текстове осетили смо порив да изван бројања, као придев или именицу, оставимо сваки партицип постављен друкчије него у пре-

Слика 2.7:3

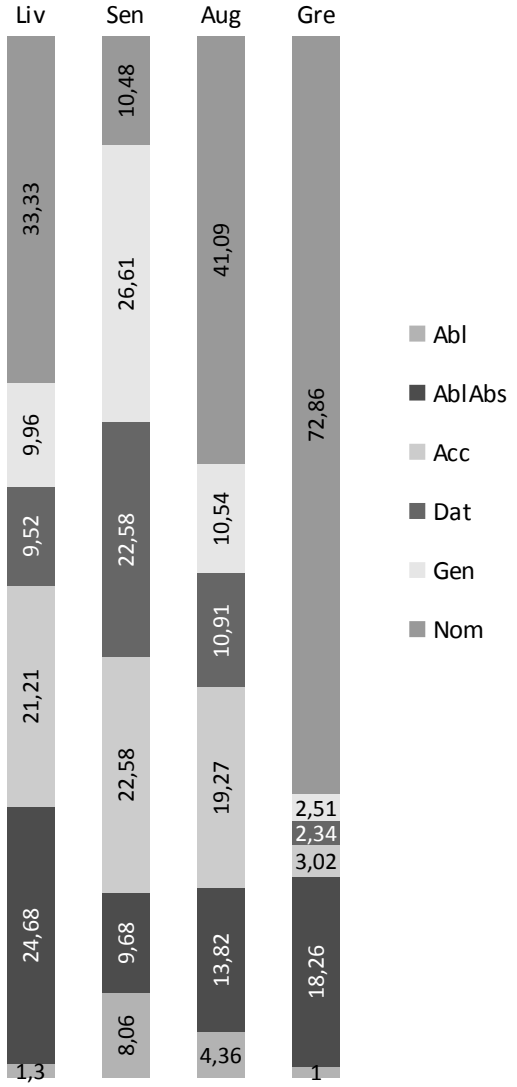

Процентуална заступљеност појединих падежа партиципа презента у сваком од четири узорка

дикативни положај ради актуалне квалификације. Ако би се том уравњивачком пориву дало маха, то би изашло на једну врсту циркуларног закључивања. Јер, нас у крајњој линији занима шта све партиципи раде у датоме тексту, како год их затекнемо: зато се не бисмо смели већ при самој потрази за њима служити њиховом функцијом ради идентификовања. Уздржали смо се, дакле, и може бити да смо међу партиципе убројали и понешто чега се требало лишити.

На већ устаљени начин, процентуална заступљеност партиципа презента у четири текста који чине наш узорак налази се приказана на слици 2.7:1, а несразмере на 2.7:2.

Поред тога испитали смо и учесталост појединих падежа истога партиципа. Случајеве конструкције AblAbs с партиципом

Слика 2.8:1

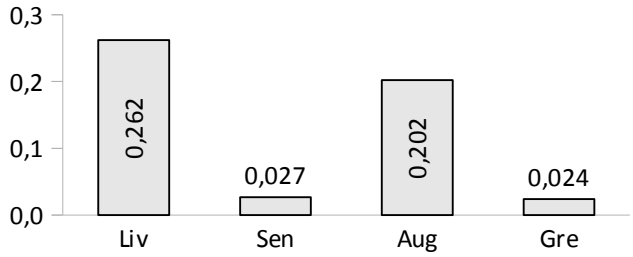

Процентуална заступљеност герунда у чистом аблативу у четири узорка

Слика 2.8:2

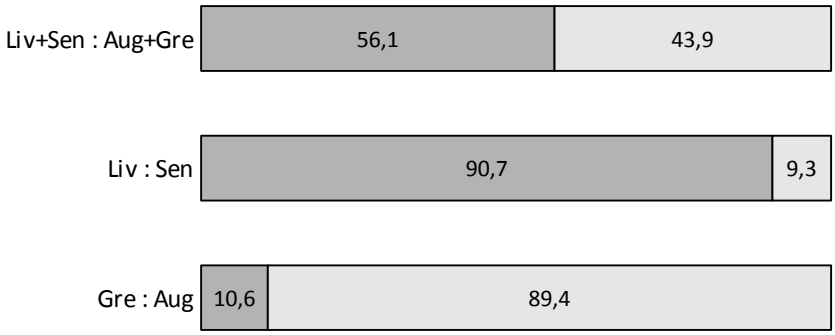

Процентуална разлика у заступљености герунда у чистом аблативу (1) између покласичног и позног узорка, (2) унутар покласичног узорка, (3) унутар позног узорка

презента бележили смо одвојено од појава тог партиципа у Abl иначе.[18] Процентуални резултати, с једнином и множином датим кумулативно, саопштени су на слици 2.7:3.

[18] Право говорећи, понекад се ово и не може разграничити. Ми у Sen имамо два случаја аблатива који се може узети као инструменталан или као апсолутан: *spe aliqua oblectante decipitur*; *fulgore extrinsecus veniente percussa est*.

2.8 У вези с питањем које ћемо ниже поставити о партиципу презента, ево и података о герунду у аблативу без предлога, представљених опет двојако: у виду процентуалне заступљености по узорцима (слика 2.8:1) и у виду несразмерâ међу партијама (слика 2.8:2). Овамо су, нотабене, убројани и случајеви са извршеном заменом GerGer.[19]

3 Могућности тумачења

3.1 Невелики избор језичких црта које овде испитујемо битно је мотивисан нашим нагађањем неких тачака на којима би се кроз статистички приступ изворима могле испољити разлике условљене општим правцем и хронологијом развитка латинског језика од класичног до позноантичког доба. Шта смо на којој од тих тачака очекивали као налаз, то ће овде бити речено у склопу тумачења која ћемо понудити. Но, осим тог унутарњег разлога, на наш избор веома су утицала и проста средства којима се служимо. Било би занимљиво, на пример, уз налазе о партиципу презента имати и налазе о партиципу перфекта, али ми их немамо једноставно зато што се појаве овог другог не дају похватати аутоматским тражењем ниски писменâ у сировом дигиталном тексту.

Какви су да су, наши налази се прилично разликују од наших нагађања. Ми овде спомињемо двојаку опозицију, хронолошку и жанровску; но, мада заинтересовани за оба та аспекта ствари, испрва смо размишљали врло претежно у терминима оног првог.[20] То није чудо: нико ко преда се упоредо стави Григорија и Ливија не може да не види најпре велику разлику у свеукупном утиску који та два историографа чине,[21] као што не може ни игнорисати чињеницу да се ту не разликују тек два писца појединца, већ две епохе и, такорећи, два света. Слично би се, мутатисмутандис, рекло и о про-

[19] Двоструки пример из Liv: *cum... nequaquam tantum agro intercipiendo acquiratur quantum amittatur alienandis injuria sociorum animis*.

[20] То је и разлог што смо при графичком презентирању података свугде спровели прво поделу на покласични и позни део узорка, па тек унутар ове вршили жанровску дистинкцију.

[21] Упор. Bonnet 1890, 752: »Скоро ниједан редак Григоријевог текста не би се могао провући као класични латински.«

поведнику Августину и »проповеднику« Сенеки. Међутим, с увидом у конкретне податке до којих смо дошли визура се значајно мења. О томе ћемо сад говорити, црту по црту и налаз по налаз, редоследом који се од малопређашњег (2.2–8) разликује утолико што ћемо овде тек на крају размотрити оно чиме смо тамо отпочели.

3.2 Пребројавању негација приступили смо с оваквом идејом. Улоге двеју негација, *non* и *ne*, у познијем латинитету измениле су се у односу на класично стање утолико што се проширила употреба негације *non* уз независни конјунктив воље, тамо где класична синтакса тражи *ne*:[22] уместо *ne dicas* (и *ne dixeris*) сад имамо *non dicas*, *non dixeris*. Захваљујући тој једној промени, делокрузи двеју негација до краја су разлучени по формалном принципу: (*а*) сви независни предикати сада се негирају са *non*; (*б*) зависни предикати узимају *non* или *ne*, по врстама; (*в*) на разини нижој од реченичне негација је *non*. Свагдашња превага *non* над *ne* постаје још утолико изразитија. Очекивао би се, дакле, известан пораст релативне учесталости негације *non* на рачун *ne* код познијих писаца – и то је ситуација коју смо мислили да ћемо затећи кад упоредимо Aug и Gre са Liv и Sen.

Претрага нас је суочила с једном компликацијом: присуством треће негације, *haud*, у Liv, и њеним тоталним одсуством из других узорака (слика 2.4:1). Испитујући негације с обзиром на функционалну конкуренцију *non* / *ne*, ми ово нисмо могли разрешити простим неурачунавањем Ливијевог *haud*. Ако бисмо, наиме, учесталост *ne* поредили само с *non*, произвели бисмо привид релативно високе заступљености негације *ne* у Liv. Међутим, негација *haud* у функционалном смислу представља синоним за *non* на нивоу нижем од реченичног (*accepi non/haud multum*, *liber non/haud inutilis* и сл.).[23] Другим речима, *haud* се своди на замену за *non* у улози споменутој малочас под (*в*), док на другој страни између *haud* и *ne* функцио-

[22] H/Sz 331 и 337: пореклом »народска«, та употреба се спорадично јавља у текстовима из претклasичног и класичног доба, а потом учестава. Изричито је осуђује Квинтилијан, *Inst.* 1.5.50. За примере в. K/St 1.192 (где се *non* уместо *ne* мотивише испрва »појачаним« негирањем). Такође VÄÄNÄNEN 1981, § 350, с претклasичним примерима.

[23] K/St 1.813–815 (»Begriffsnegation«). Класични изузетак од тог правила је *haud scire*, али тога у Liv нема ниједанпут.

нална еквиваленција не постоји. С обзиром на питање конкуренције *non* / *ne*, ми смо, дакле, нашли за потребно да *haud* прибројимо уз *non* (слика 2.4:3).

Налаз је овакав. Учесталост свих негација узетих заједно не разликује се значајно између покласичног и позног узорка (слика 2.4:2, горња трака). То би се и очекивало; јер, да таква разлика постоји, она би указивала на историјску промену у учесталости самог негирања[24] – који развој нити лежи унутар језика нити се уопште чини могућним. Знатне пак разлике јављају нам се између »приповедача« и »проповедника« како унутар покласичног тако и унутар позног узорка: негације (опет узете заједно) долазе отприлике двоструко чешће у Sen него у Liv и троструко чешће у Aug него у Gre (слика 2.4:2, средња и доња трака). Ту разлику, рекли бисмо, не треба разумети као примарно језичку: реч је пре о томе да у текстовима аргументативног и саветодавног карактера, какви су Sen и Aug, негативни ток мисли и (у вербалној равни) негирање има знатно већег удела него тамо где се, као у Liv и Gre, првенствено настоји на сталоженом и асертивном излагању прошлих догађаја.

Најзад и питање међуодноса *non* према *ne*. Супротно нашим очекивањима, заступљеност негације *ne* баш нимало не опада у Gre наспрам Liv (слика 2.4:3, горња и доња трака); сва је разлика у томе што *haud* као делимична и местимична алтернатива за *non* долази само у Liv, што наравно узимамо као стилску црту која одваја Ливија од остале тројице писаца. Међутим, Aug наспрам Sen показује сасвим осетно опадање *ne* у корист *non* (слика 2.4:3, две средње траке): из наших података проистиче да, док у Sen негација *non* претеже над *ne* у односу 6,3 : 1, у Aug та претежност излази на 10,5 : 1. За поузданије закључивање о природи и узроцима ове разлике било би неопходно размотрити, од инстанце до инстанце, барем синтаксу негације *ne* у Sen и Aug; без тога, ми овде смемо рећи само да би језичке промене могле да имају неког утицаја. Укупно, дакле, што се хронолошког фактора тиче, наше две линије поређења не указују на исто, јер из Liv : Gre произлази да негација *ne* ништа не уступа пред *non*, док Sen : Aug говори супротно томе.

[24] Разуме се, под претпоставком да нема нових, »вулгарних и позних« негација – као што их и нема.

Но, ако са тога становишта и остајемо без јасног одговора на питање о *non* и *ne*, жанровски чинилац даје бистрију слику. Претежност *non* над *ne* несумњиво долази до већег изражаја код »проповедника« него код »приповедача«. И у Liv и у Gre, наиме, *non* према *ne* стоји у односу 3 : 1 (слика 2.4:3, горња и доња трака), са превагом упечатљиво мањом него малочас у Sen и поготову Aug. Ради тачнога знања требало би и опет ићи од случаја до случаја; без тога, ми верујемо да је реч о последицама жанровски условљене разлике између једног више хипотактичног и једног паратактичног стила и начина реченичне грађе. Јер, чини се практично извесним да ће већа релативна заступљеност негације *ne* потицати од веће учесталости зависних реченица које ту негацију садрже; за ово је пак најпростије претпоставити веће присуство зависних реченица уопште.

3.3 Споменули смо малочас да са супституцијом *non* за *ne* уз независни конјунктив воље прилог *ne* бива потиснут из улоге негације у независној предикатској реченици уопште. Од тога има један изузетак: негативне реченице типа *Hoc vetare ne Juppiter quidem potest* (»То ни Јупитер не може да спречи«), где *ne—quidem* функционише као прилошко »ни«. У системском смислу тај изузетак има утолико мање значаја што се склоп *ne—quidem* доста уско везује за класичну латинску прозу. Будући тако узорит, он се јавља и у потоњој књижевности као обележје углађеног стила, али поред њега долази, као обични начин изражавања, обрт са везником *neque* у прилошкој употреби: *nec Juppiter potest*. Оба пак ова начина супротстављају се трећем, вулгарном, где као прилошко »ни« имамо просто *ne*: Petr. 47.5 *ne Jovis potest*.[25]

Наше испитивање склопа *ne—quidem* базира се на појавама и учесталости прилога *quidem*.[26] Рећи ћемо нешто и о томе склопу као и о прилогу понаособ.

Слика 2.5:1 сугерише два запажања. Једно је да класични и класицистички прилошки израз *ne—quidem* у нашем узорку не подлеже тек тако зубу времена без обзира на све друго. Хронолошки чинилац

[25] H/Sz § 254 Zus.

[26] Ово значи да појаве *ne* унутар *ne—quidem* (којих у четири узорка има укупно 38) нису изузете из пређашњег бројања негације *ne* саме за себе, па их не треба тамо прибрајати.

ту као да дејствује тек унутар жанровско-стилске поделе: учесталост склопа *ne—quidem* опада и код »приповедача«[27] и код »проповедника«; у овом потоњем случају пад је драстичан, што би могао бити тачнији одраз еволуције у разговорном регистру. Друго што показује слика 2.5:1, то је да с временом опада релативна фреквенција склопа *ne—quidem* у поређењу с осталим употребама прилога *quidem*.[28] *Ne—quidem* претеже у Liv, али потом нигде више, а пад је опет стрмији са Sen на Aug него с Liv на Gre, упркос мањој хронолошкој дистанци; жанровски фактор је, дакле, опет на делу.

Када се заједно узме целокупна заступљеност прилога *quidem*, у склопу са *ne* и ван тога склопа, наш налаз је недвосмислен. У позној латинској партији нашег узорка *quidem* се осетно губи: његова учесталост у Aug+Gre скоро је трипут мања него у Liv+Sen (слика 2.5:2, горња трака). Али унутар тог, рекли бисмо, драстичног развоја, жанровски контраст, са прилогом *quidem* отприлике двапут фреквентнијим код »приповедача« него код »проповедника«, опстаје као константа (слика 2.5:2, средња и доња трака). Узете заједно, те две чињенице изгледају нам нарочито интересантне. Типичним за позни латинитет обично се сматра продирање вулгарних и разговорних језичких црта у писменост и књижевност; овде, међутим, као да имамо једну несумњиво разговорну црту која, ништа мање несумњиво, ишчезава из познијег узуса.

3.4 Уза своју[29] првобитну функцију координатора суседних термина антонимног или синонимног смисла (нпр. *domi bellique*, *peto quaesoque*), у раним текстовима неупоредиво фреквентнијег од *et* и других синонима у тој улози, везник *-que* је у књижевном латинитету преузео и координацију целих предикатских реченица, тиме постајући пуна алтернатива за остале саставне везнике; ово представља једну релативно упадљиву црту цицеронско-цезарске стилизације латин-

[27] Ваља приметити да код Григорија тај прилошки израз редовно гласи *nec—quidem*. Порекло овог бастардног склопа налазило би се, можда, у наивној представи да на оно што у обичном говору гласи *nec pater* треба у књижевном језику додати још и *quidem*.

[28] За типичне употребе прилога *quidem* ван склопа *ne—quidem* в. H/Sz § 259.

[29] За ово што следи упор. H/Sz § 254, и VÄÄNÄNEN 1981, § 369.

ског језика.[30] Но, не обележавајући чак ни целокупну књижевну прозу класичног доба, такво *-que* поготову је несвојствено спонтанијим регистрима језика, а међу вулгарно обојеним текстовима најразличитије провенијенције посвемашња несклоност према *-que* јавља се као једна од поузданих црта.[31]

На материјалу који смо ми испитали опажа се, најпре, значајна хронолошка несразмера. Наша два познолатинска текста с вулгарним обележјима, узета заједно (Aug+Gre), показују скоро двапут нижу фреквенцију везника *-que* него наш узорак покласичне књижевности (Liv+Sen) (слика 2.6:2, горња трака). То је сасвим у складу са малопређашњом општом сликом: очито, и наше испитивање показује да с фактором »вулгарног и позног« у овој ствари треба рачунати. Главне разлике, међутим, не леже у тој равни. Везник *-que* јавља се скоро десет пута чешће у Liv него у Sen, и скоро двадесет пута чешће у Gre него у Aug (слика 2.6:2, средња и доња трака); њиме се, дакле, наши »приповедачи« служе неупоредиво радије но »проповедници«. Притом, у Sen он долази махом у својој прастарој улози, за координацију на ситно, укључујући очекиване јунктуре као *vitae necisque*, *famem sitimque*, *veros certosque*, док случајева координације реченица има само неколико. Упоређен с тиме, Aug показује осетан пад фреквенције али у осталом исту слику: *-que* се ограничава на јунктуре као *dies noctesque*, *satis abundeque*, *marium feminarumque*, *fidei caritatisque*; само на једном месту оно координише реченице на класични начин, па и то, рекли бисмо, са специјалним ефектом: *ex quo multum fecit intentos auxitque difficultatem quaestioni* »тиме нас је јако заинтересовао, али и отежао проблем«. Од овога се Liv и Gre, како је речено, разликују огромно по фреквенцији, али, чини се, не само по њој. Liv има *-que* за свакојаку координацију, сасвим на класични начин; о Gre се такође може рећи да *-que* није ограничено на очекиване јунктуре (*die noctuque*, *satis abundeque*, *cum Gothis Francisque*,

[30] Нпр. Caes. *Gal.* 2.11.6 *tantam eorum multitudinem nostri interfecerunt quantum fuit diei spatium, sub occasumque solis sequi destituerunt seque in castra... receperunt*.

[31] Особито су добро изучене појаве везника *-que* у Петронијевој прози (»урбаној« и вулгарној) и поезији: за статистички преглед в. HOLLAND / DOMINIK 2013, III–IV.

ejeciunt repelluntque) већ координише и предикатске реченице, нпр. *victuriam obtinuit hostesque delivit*.[32]

Сва је прилика, дакле, да учестала и разноврсна употреба везника *-que* по узору на класике латинске прозе производи, у покласично као и у позно доба, један те исти или бар сличан утисак књишког стила. Примерена историјској прози, која се на име своје садржине одмиче од свакодневице и на језичко-стилском плану, она на другој страни није својствена текстовима стилизованим тако да произведу утисак неусиљеног разговора.

3.5 Што се намеће као главни утисак о партиципу презента, то је велик хронолошки пораст његове фреквенције: у позном узорку он нам се јавља више него двоструко чешће но у покласичном (слика 2.7:2, горња трака). Такав се налаз могао и очекивати с обзиром на нове улоге које партицип презента задобива током латинске језичке еволуције. У познијем латинитету[33] тај партицип, сем што се употребљава атрибутивно и чисто придевски много чешће и слободније него у класичној прози, изражава, поред истовремености (што му је прирођено), често и претходење, по обрасцу *venientes vidimus* »дошавши видесмо«. Примери познолатинске широке примене партиципа обилују у Aug и Gre, нарочито у овом другом: нпр. *haec illi audientes... oritur inter eos... contentio*; *conjunctique in insula Ligeris... simul locuti, comedentes pariter ac bibentes, promissa sibi amicitia, pacifici discesserunt*; *a convivio surgentibus et quieti datis prosecutus est Leo generum domini sui cum potu, porrigensque ei bibere, in metatum* (»стан«) *ejus*.[34]

Али поред хронолошке, наш узорак показује и скоро исто толико изразиту жанровску диспропорцију у корист двојице »проповедача« а на штету »проповедника« (слика 2.7:2, средња и доња трака). Разлог би се могао тражити у потребама периодичног стила, који, имајући свог класика у Ливију а касног последника у Григорију,

[32] Чисто статистички гледано, реченична координација помоћу *-que* врло је честа у Gre захваљујући цигло 51 појави јунктуре *cumque* – али та ствар је, разуме се, манирисана.

[33] Врло практичан преглед познолатинске употребе партиципа даје BLAISE 1955, 194–198.

[34] За преглед Григоријевих специјалности у синтакси партиципа презента в. BONNET 1890, 650–653.

обележава већи део римске историјске књижевности. Периода по себи подразумева јаку потребу за зависним реченицама и конструкцијама од сваке врсте; искоришћена за нарацију, она ће природно обиловати адвербијалима временског смисла. По томе, висока заступљеност партиципа презента била би само један вид обиља временских конструкција и реченица код »приповедача« уопште. Ова би се хипотеза могла, дабоме, и проверити даљим испитивањем нашег овдашњег или којег сличног узорка: требало би, на пример, потврдити или поречи да су зависне реченице временског смисла одреда фреквентније код »приповедача« него код »проповедника«.

У романским језицима улогу презентског партиципа преузели су рефлекси герунда на *-ndo*:[35] њихово је порекло аблативско али им је функција адвербијална, умногоме слична српском глаголском прилогу на *-ћи*. На нашем узорку не види се никакав хронолошки пораст заступљености герунда на *-ndo*, који је чак фреквентнији у Liv+Sen него у Aug+Gre (слика 2.8:2, горња трака). Била би то, онда, она позната ситуација кад у латинским изворима, чак ни »вулгарним и позним«, нема трага развоју који доводи до потоњег романског стања. Но, по једном детаљу могло би се рећи да наш налаз није сасвим јалов што се тиче латинско-романске повезаности. Са увидом у релативну заступљеност падежâ партиципа презента, ми бележимо значајан пораст употребе тог партиципа у номинативу: ту је Aug много већи од Sen, и Gre много већи од Liv (слика 2.7:3, Nom). О узроцима би вредело размислити; нас, међутим, више занима једна последица. Употребљен предикативно, партицип презента у номинативу еквивалентан је адвербијалу сродног значења (*gaudens ~ cum gaudio*, *cunctantes ~ cunctanter*, и томе слично). Учестављање партиципа презента у номинативу науштрб осталих падежа, дакле, значи пораст броја инстанци у којима је могуће лишити се партиципа и изразити се адвербијално. Излази да, ако у нашем узорку и нема назнака развоја у правцу романског, ипак има индиција да се тај развој припрема: презентски партицип, још незамењен глаголским прилогом, ипак бива све *замењивији* њиме.

[35] О партиципу презента и герунду у вулгарном латинском, до романског, в. нпр. VÄÄNÄNEN 1981, §§ 327–329.

Најзад, има ли нечега чиме би се герунд на *-ndo*, тако да кажемо, препоручивао као будући глаголски прилог? Наши подаци не сведоче у том правцу: хронолошког пораста, како већ рекосмо, нема. Уосталом, слике 2.8:1 и :2 показују и то да се наша четири узорка значајно разликују по заступљености герунда у чистом аблативу, с тим што разлике нису везане ни за хронолошки ни за жанровски фактор. Овде, дакле, Liv и Aug, са релативно учесталим герундом на *-ndo*, стоје насупрот Sen и Gre, на начин јединствен међу нашим налазима. Објашњења немамо. Може се помислити да бар у Gre ниска фреквенција герунда у аблативу и висока фреквенција партиципа у номинативу заједнички указују на хиперкорекцију – што би значило да Григорије свесно избегава герунд на *-ndo* под утиском његове вулгарне злоупотребе. То би могло бити, али онда остаје нејасно зашто у Gre тај облик није до краја потиснут у корист партиципа презента (који и тако служи свему и свачему); и ако већ није, зашто се јавља не само по школски (»тиме што«: нпр. *manus... osculando pollui*), него и науштрб партиципа (*ut... muros... psallendo circuirent*), на начин који, очевидно, одудара од хиперкорекције.

3.6 Са слика 2.2:1 и :2, које илуструју наше податке о просечној дужини реченице, чита се нешто што после свега пређашњег не долази као изненађење. Мимо представе о торжественој реченици као једном обележју латинске књижевне прозе, и упркос томе што у наш рачун улази и сам Ливије – nulli secundus што се реченичнога торжества тиче – испоставља се да фактор »вулгарног и позног« релативно слабо утиче на дужину реченице у нашем узорку: наша два познолатинска писца обојена вулгаризмом немају, у просеку узев, скоро нимало краћу реченицу него Liv+Sen (слика 2.2:2, горња трака).

Разуме се, дуга реченица није исто што комплексна; наша проста рачуница то нема у виду, а баш између периоде Ливијеве и Григоријеве разлика је у том погледу значајна.[36] Уосталом, поређење Sen и Aug показује извесну диспропорцију и у самој реченичној дужини.[37] Па ипак, као главни утисак намеће се оно што показују средња и

[36] О Ливијевој периоди DANGEL 1982. О Григорију BONNET 1890, 723–724, који његове дуге реченице не пристаје ни да назове периодама; али в. SHANZER 2005, 313.

доња трака слике 2.2:2: »приповедачка« реченица дужа је од »проповедничке«, у приближном односу 6 : 4 – тако у покласичном узорку, тако исто у позном. Овоме се придружује и врло велика разлика у уделу упитних реченица (слика 2.3:1). Између »приповедача«, који, за почетак, ништа не питају сами већ су махом ограничени на питања у управном говору, и »проповедника«, који у упитној форми налазе важан модалитет за своју аргументацију, разлика у корист ових других излази на 3 : 1 за Sen : Liv, а безмало 7 : 1 за Aug : Gre (слика 2.2:2, средња и доња трака). Већ смо једном споменули сталожено и асертивно излагање као својство »приповедача«: ево прилике да то поновимо, стављајући томе својству насупрот бурни и провокативни дискурс »проповедника«.

4 Закључак

То би, дакле, били наши налази на одабраном узорку, са тумачењем констатованога стања. Ово друго, тумачење, умногоме се своди на домишљање и претпоставке; а и што се самих бројки тиче, треба још једном нагласити простоту средстава и начина којим смо до њих дошли. Сва је прилика да би се кроз софистицирано претраживање каквог већег и боље компонованог корпуса латинских текстова препарираних путем комплетне ревизије и анотације отворила могућност да се постављају финија питања и, сасвим вероватно, формулишу нијансиранији и поузданији одговори.

Иза овог малог истраживања остају нам утисци од две врсте. Једни се тичу посебице вулгарнолатинских студија, увек заинтересованих за манифестације говорног језика. Уза сву легитимност тог интереса, наши овдашњи налази казују да између разговорног и вулгарног језика треба спроводити разлику не само из принципа – једно је језички регистар значајним делом описив у терминима стила, друго је социолект за који се, стицајем околности, јако везују питања језичке еволуције – већ и зато што се у конкретним текстовима, на конкретним језичким цртама, кад их осветлимо из потребног угла, испоставља да о »разговорном« и »вулгарном латинитету« вреди говорити само понаособ.

[37] Прерачунати у процентуалну разлику, бројеви са слике 2.2:1 дају однос Sen 53,6 : Aug 46,4.

Друга врста утисака тиче се питања језичког регистра, стила и жанра. На више местâ – у ствари, по скоро свим ставкама испитивања – ми смо имали да супротставимо један наративан стил срачунат примарно на читаоца, не слушаоца,[38] једном аргументативном стилу са битним и хотимичним обележјима усмености;[39] да говоримо, то јест, о неким жанровско-стилским константама. Жилаве каквима се показују, те константе наравно не могу оспорити очевидну, на еволуцији засновану разлику између језика Сенекиног и језика Августиновог, или, још изразитије, између језика Ливијевог и Григоријевог. Али чини се одиста импресивним што кроз толико столећа, и упркос великим променама, међужанровска дистанца остаје као нетакнута еволуцијом идиома. Ако при поређењу Григорија с Ливијем и Августина са Сенеком[40] не би било сасвим тачно рећи: други језик, исти стил, свакако није претерано рећи: друкчији језик али иста жанровско-стилска обележја и опозиције, опстале под окриљем једне

[38] Старо је запажање да ливијевска периода, мада генетички ослоњена на Цицерона, има своју властиту сврху па отуд и своју властиту, битно неоралну форму: »цицеронска периода намењена је слушаоцу, а ливијевска – читаоцу« (NORDEN 1898, 236).

[39] У наслову једне утицајне студије (TRAINA 1987) стил Сенекиних филозофских списа назван је »драматским«, не без алузије на онај други огранак Сенекине књижевне делатности; и доиста, на понешто од онога што смо овде испитивали може се гледати као на средства и начине својеврсне драматизације текста.

[40] Да не пропустимо осврнути се на проблем стварног утицаја Сенеке на Августина – што, разуме се, није тек узгредно питање. Да је Августин знао *Писма Луцилију* види се из *Civ*. 5.8 са осврtом на Sen. *Ep*. 107.10–11 (HAGENDAHL 1967, 248–249). Као што је познато, ради *Државе Божје* Августин се упустио у широко читање класичних писаца; је ли Сенекина писма упознао тек тада, не може се знати. Једно место из *Солилоквија* (2.35, »истина има само једно лице«, упор. Sen. *Ep.* 102.13) указивало би на много раније знање. TRAINA 1987 има поглавље посвећено проблему Сенека–Августин (171–192: »Seneca e Agostino (un problema aperto)«). Закључак му је обазрив али значајан (192): »Августин је Сенеку читао уцело и у одломцима: *De superstitione* сигурно, писма и трагедије скоро сигурно, неке од дијалога вероватно; међу овима *Утеху за Марцију*. Он има, рекао бих, извесну одбојност према Сенеки по идеолошкој линији, а на другој страни код њега се појављују, ко зна да ли несвесно, склопови и клаузуле из Сенеке. Проблем остаје отворен.«

књижевности чији чак и врло позни изданци стоје у јакој органској вези са прошлошћу.

Библиографија

Augustinus.it = *Sant'Agostino – Augustinus Hipponensis, realizzato per Nuova Biblioteca Agostiniana e Città Nuova Editrice*, на интернет адреси www.augustinus.it.

BANNIARD 1999 = M. Banniard, *Viva voce. Communication écrite et communication orale du IVe au IXe siècle en Occident Latin*, Paris.

BLAISE 1955 = A. Blaise, *Manuel du latin chrétien*, Strasbourg.

BONNET 1890 = M. Bonnet, *Le latin de Grégoire de Tours*, Paris.

CUGUSI 1983 = P. Cugusi, *Evoluzione e forme dell'epistolografia latina nella tarda Republica e nei primi due secoli dell'Impero*, Roma.

DANGEL 1982 = J. Dangel, *La phrase oratoire chez Tite-Live*, Paris.

FINAERT 1939 = J. Finaert, *L'évolution littéraire de Saint Augustin*, Paris.

GL = H. Keil (изд.), *Grammatici Latini*, 1–7, Lipsiae 1855–1880.

HAGENDAHL 1967 = H. Hagendahl, *Augustine and the Latin Classics*, Stockholm etc.

HOLLAND / DOMINIK 2013 = J. E. Holland, W. J. Dominik, *Petronii Satyricon Concordantia*, Hildesheim etc.

H/Sz = J. B. Hofmann / A. Szantyr, *Lateinische Syntax und Stilistik*, Handbuch der Altertumswissenschaft II.2.2, München 1965.

Itinera = *Itinera electronica. Université catholique de Louvain*, на интернет адреси pot-pourri.fltr.ucl.ac.be/itinera.

КОСТИЋ и др. 2003 = A. Kostić / S. Ilić / P. Milin, »Aproksimacija verovatnoća i optimalna veličina jezičkog uzorka« *LEP Saopštenje* 40 (1996) (sic).

K/St = R. Kühner / C. Stegmann, *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, II: *Satzlehre*, 1–2, Hannover [5]1976.

NORDEN 1898 = E. Norden, *Die antike Kunstprosa*, Leipzig / Berlin.

O'DONNELL 2005 = J. J. O'Donnell, *Augustine. A New Biography*, New York etc.

Perseus = *Perseus Digital Library, Tufts University*, на интернет адреси www.perseus.tufts.edu.

REBILLARD 1999 = É. Rebillard, »Sermones«, у лексикону A. D. Fitzgerald (ур .), *Augustine through the Ages. An Encyclopedia*, Grand Rapids (MI) / Cambridge (UK), 773 и 790–792.

SETAIOLI 1980–81 = A. Setaioli, »Elementi di *sermo cotidianus* nella lingua di Seneca prosatore«, *Studi italiani di filologia classica* n.s. 52, 5–47; 53, 5–49.

SHANZER 2005 = D. Shanzer, »Gregory of Tours and Poetry: Prose into Verse and Verse into Prose«, у зборнику T. Reinhardt, M. Lapidge, J. N. Adams (ур.), *Aspects of the Language of Latin Prose*, Oxford, 303–319.

TRAINA 1987 = A. Traina, *Lo stile «drammatico» del filosofo Seneca*, [4]Bologna.

VÄÄNÄNEN 1981 = V. Väänänen, *Introduction au latin vulgaire*, [3]Paris.

VON ALBRECHT 1997 = M. von Albrecht, *A History of Roman Literature from Livius Andronicus to Boethius. With Special Regard to Its Influence on World Literature*, Leiden etc.

Таблице апсолутних вредности

Табела 1 – апсолутне вредности за Liv			
	речи укупно		20239
	»тешки« знаци интерпункције укупно 1442	.	960
		?	56
		!	1
		:	87
		;	338
	негације укупно 291	*non*	176
		ne	73
		haud	42
	quidem		7 1 *equidem*
	ne—quidem		15
	-que		432
	партицип презента укупно 231	Nom	77
		Gen	23
		Dat	22
		Acc	49
		AblAbs	57
		Abl иначе	3
	герунд *-ndo*		53 3 GerGer

Табела 2 – апсолутне вредности за Sen			
	речи укупно		18238
	»тешки« знаци интерпункције укупно 1803	.	935
		?	203
		!	19
		:	310
		;	336
	негације укупно 449	*non*	389
		ne	60
		haud	0
	quidem		21
	ne—quidem		19
	-que		51
	партицип презента укупно 124	Nom	13
		Gen	33
		Dat	28
		Acc	28
		AblAbs	12
		Abl иначе	10
	герунд *-ndo*		5

Табела 3 – апсолутне вредности за Aug

речи укупно			20292
»тешки« знаци интерпункције укупно 2315		.	1067
		?	354
		!	7
		:	457
		;	430
негације укупно 647		*non*	591
		ne	56
		haud	0
quidem			15
ne—quidem			0
-que			12
партицип презента укупно 275		Nom	113
		Gen	29
		Dat	30
		Acc	53
		AblAbs	38
		Abl иначе	12
герунд *-ndo*			41 1 GerGer

Табела 4 – апсолутне вредности за Gre

речи укупно			20451
»тешки« знаци интерпункције укупно 1496		.	1062
		?	33
		!	40
		:	223
		;	138
негације укупно 194		*non*	145
		ne	49
		haud	0
quidem			5
ne(c)—quidem			4
-que			268
партицип презента укупно 597		Nom	435
		Gen	15
		Dat	14
		Acc	18
		AblAbs	109
		Abl иначе	6
герунд *-ndo*			5 1 GerGer

Lucida intervalla 42 (2013)

Vojin Nedeljković
Department of Classics, Faculty of Philosophy, Belgrade

Storytellers vs Preachers. An Outline Study of Linguistic Variation in Latin

Abstract

On searching through samples of Latin text from Livy, Seneca the Younger, Augustine of Hippo, and Gregory of Tours, several points of convergence and/or divergence are found and the findings quantified. Some of the results are interpreted as signs of language change, while others are viewed as tokens of distinction between genres and styles persisting through an extended period of linguistic and literary history.

Key Words: Early Imperial Latin, Late Latin, Language Registers, Language Change, Vulgarisms, Parataxis, Hypotaxis.

UDK 821.124.09-193.2 Марцијал М. В. ID 205121548

Violeta Gerjikova (Виолета Герджикова)
St. Clement University, Sofia
vio@gbg.bg

The Rhythm of the Day: Poetry and Prose. A Reading of Martial 4.8*

Abstract. The paper explores the composition, the stylistic features and the time and space references of Martial's epigram 4.8, indicating the meaning created through the contrast in its bipartite structure, and through the imagery in the second part, which implies recognition for the realm of poetry, not much lower than that for the realm of political and social power. The title uses the metaphor of poetry and prose in order to emphasize the suggested high estimation of poetry. It is placed above the ordinary practical activities and the daily routine as being worth the scene of celestial eminence of the palace.
Key Words: Martial, Epigram, Daily Life, Structure of Time, Poetic Context, Divine and Earthly.

Prima salutantes atque altera conterit hora,
exercet raucos tertia causidicos,
in quintam varios extendit Roma labores,
sexta quies lassis, septima finis erit,
sufficit in nonam nitidis octava palaestris,
imperat exstructos frangere nona toros:
hora libellorum decuma est, Eupheme, meorum,
temperat ambrosias cum tua cura dapes
et bonus aetherio laxatur nectare Caesar
ingentique tenet pocula parca manu.
Tunc admitte iocos: gressu timet ire licenti
ad matutinum nostra Thalia Iovem.

The first and second hours of the day exhaust callers, the third tires out hoarse barristers, until the fifth Rome extends its various activities, the sixth will give rest to the weary, the seventh put an end to it. From the eighth to the ninth is enough for the oily wrestling-places, the ninth

* An earlier (and shorter) version of this paper was published in the collection *Cultura animi. Изследвания в чест на Анна Николова*, София, 2004.

> commands us to crush piled up couches, the tenth is the time for my books, Euphemus, when you carefully prepare divine banquets and good Caesar relaxes with heavenly nectar, holding moderate cups in his mighty hand. Then, let my jokes in: my Thalia does not dare approach a morning Jupiter with her wanton stride.

The well-known epigram of Martial in which the daily routine in the Imperial Rome is described is one of the main sources for courses and book chapters usually entitled "Everyday Life". Brief and laconic as this concise text is, it is extremely valuable in its capacity for serving that purpose.[1] On the other hand, reading it as a mere "source" might not only blind us to its unique artistic identity, but it might also lead us to miss/overlook the complex meaning coded in it – that is, we run the risk to see the matter and disregard the message. Scholars have therefore considered it in the context of Martial's recurrent themes and accordingly classified it as a "literary and dedicatory epigram".[2] While contrasting the heavenly atmosphere at a dinner party in the palace to the tumultuous life in the city, the poet-persona in the text is seeking (looking for) the Emperor's attention and, presumably, support, since "patronage and literature go hand in hand in the Flavian period"[3] and "the epigram, by Martial's time, was embedded in the Roman patronage system".[4]

In the first part of the poem the rhythm of everyday life is presented: enumerated are typical daily activities in their usual order – hour by hour, with almost the same accuracy with which a Roman citizen would strictly plan and structure his time in his existence of a practical and well-organized man, devoted to his civic duties, and seeing to his social and personal obligations. This existence is set within the framework of a unified order in compliance with the natural rhythm of the daytime to which both the individual and the whole society are adapted. This unification reflects the life conditions in a culture which is run by tradition

[1] Cf. e.g. Neumeister 1991, 52.

[2] Soldevila 2006, 138.

[3] Soldevila 2006, 4.

[4] Fitzgerald 2007, 11.

not allowing for a great variety and at the same time modern and dynamic enough to open fairly large space for leisure and enjoyment.

Unification makes it possible for the literary depiction of the everyday life to be reduced to a brief enumeration, giving just a general outline of the different activities which fill up the time of the Roman. If we examine his "timetable", we could discern three distinct phases: a business phase, extending from the first to the fifth hour (vv. 1–3); rest and fitness phase from the sixth to the ninth hour (vv. 4–5); and in the end, there is the *cena* – a more or less formal dinner party with no clear time limits neither in real life, nor in the text of the poem. It used to begin in the ninth hour, but its end was not fixed in advance, this being quite natural for this moment of the daily rhythm, which allows for a larger space to be filled up according to one's personal resources, choice, and taste. In the rhythm of the text this phase apparently prevails, taking up half of its length, although its duration and its intensity in terms of specific activities are by no means more remarkable than those of the preceding ones. Hence, the poem has a clear bipartite structure,[5] opposing the business phase of the day to that central event of *cena*, which is the main focus of the text. The first part, which describes routine activities, – such as the morning *salutatio*, the trials, the different (not specifically stated) business affairs, the siesta, the physical exercises at the *palaestra*, etc. – only leads us astray to think that the poem has as its theme the everyday life in Rome. Going through the whole text the audience realizes that it

[5] On composition techniques used by Martial see Barwick 1959. The author repeats the fundamental observations of Lessing about the epigrams, which are made precisely on the basis of Martial's works. In Lessing's view an epigram builds on the contrast between two parts, the first of which refers the reader to a concrete situation and strains his/her expectation (*Erwartung*), while the second one directs the concrete situation to a more general matter, explosively and unexpectedly satisfying the expectation (*Aufschluss*). Barwick, like other researchers (cf. Szelest 1986), shares the idea of the bipartite composition of the epigram, preferring, however, the more general designations "objective" and "subjective" part. In the first part, a certain fact is asserted or there might be a description or brief narrative; in the second, the poet's personal position builds up on it (Szelest 1986, 2603), hence the characteristic aphoristic tenor of the second part, which is emphasized either by its contents or by its form, no matter whether the contents itself is comic or tragic (Barwick 1959, 5). For a concise discussion and more recent references see Watson 2003, 15 sqq.

sounds more like a sort of *praeambulum*,[6] a contrasting background against which there emerges the truly significant situation of the day – the situation of *cena* – as well as the truly significant theme within the framework of the text – the theme of poetry, which has its due time and place in this particular life situation. For herewith we come to a rather unexpected description of a feast: it is not an ordinary feast, lacking in individuality, like the rest of the ordinary activities in the city described in the poem down to this moment;[7] this is a feast with the Emperor in his royal chambers; and besides, the description is intertwined with the entirely personal message of the poet-persona aimed at a concrete addressee. Formally, the beginning of *cena* in the ninth hour comes in the sixth verse and, therefore, falls into the first, routine and impersonal phase of the mechanical weekday, whereas the new theme sets forth in the seventh verse, *hora libellorum decuma est, Eupheme, meorum*. It is structurally marked by a symmetrical number of verses, as well as by emphatically repeated ***hora*** *decuma*, which resumes the initial *hora prima*, and by a surprising appearance of an addressee along with the no less surprising shift to first person singular against the background of the so far anonymous description.[8]

So the beginning of the feast (of any feast) in the ninth hour formally and logically falls into the first part of the text – in the compressed description of the daily rhythm of the city as a whole – which imposes

[6] *Praeambulum* is a list of things or assertions, in which the last item is in opposition to the preceding ones and thus acquires a status of preference. The preceding elements are often enumerated seemingly without discrimination, and it is only afterwards that it becomes obvious that they are intended as alternatives, which are to be eventually discarded in favour of the last element.

[7] There have been assertions that the first part describes the daily schedule of the Emperor, thus making the text more consistent (Fröhner 1912, 170; Friedrich 1913, 260 sqq.). Although he could not be entirely excluded from the number of people with routine activities, this understanding is not clearly supported by the text, and it would weaken the significant contrast between the two parts.

[8] More often than not Martial seeks symmetry between the lengths of the two parts of the poem as well as a clear formal distinction – for example, by asking a question or addressing the person (whether "real" or imaginary) to whom he is writing or about whom he is speaking. Sometimes the name of the addressee is found in both parts of the poem with slight variation (Barwick 1959, 35).

the impression, with the density of the events described, of dynamism, efficiency and routine. But it also constitutes a thematic transition. The second part breaks off the banal, predictable, humdrum, and monotonously repeated impersonal existence, personalizes the situation through the introduction of the fictional "self" of the poet and his addressee, and brings the reader into a fairly different setting, which is solemn, unperturbed, beyond the hustle and bustle of everyday care. Despite the invariable presence of one verb form per each verse the rhythm noticeably slows down:[9] the tenth hour puts an end to the enumeration of the hours; there are no more rules and regulations; one reposes in the more relaxed atmosphere of freely chosen pleasure. The scenery of the active town has disappeared and the reader's eye is directed onto the palace. The overall semantic organization of the second part is in clear contrast with the first one. The elevated tone and the poetic vocabulary (*ambrosias dapes*, *aetherio nectare*) characterize the imperial feast as a divine, unearthly time-and-space. The scene of the feast is set beyond time – from a certain moment on time stops running. The feast rises above the din of the town; it is outside the sphere of what is usual, commonplace and mundane. The Emperor, as if raised on Olympus and as great as a deity, but at the same time reserved as a reasonable man, holds in his enormous hand (*ingenti manu*) the parsimonious goblet (*pocula parca*) full of divine drink.

Now the question arises of what message is reinforced by this poetic image of imperial grandeur and feasting in the palace. Although veiled with carefully chiseled out phrases, the presumable "real life situation" reflected in this second part of the text is quite understandable. The poet speaks on his own behalf, making an attempt to identify himself – in a modest and indirect way – as an author whose verses are good enough to be performed over the royal table. It is a well known fact that Domitian insisted on, or at least was flattered by, being deified, and the "celestial" picture of the feast is in conformity with his pretense.[10] It is

[9] "The trepidation of the first six lines disappears: whereas previous activities were described in single lines, now the poet slows down the pace to create a feeling of calm and tranquillity" (Soldevila 2006, 138).

[10] Cf. Friedlaender 1886 *ad loc*. Domitian is overtly entitled *dominus et deus* at 5.8; the "celestial" rhetoric is found in other poems as well (e.g. 1.6, 4.3, 8.36, 9.3).

obvious that herewith the *persona Martialis* is seeking from afar to get included in the program of the night, to recommend himself to the *triclinarches* and through him to the Emperor himself. It is not altogether surprising that the author should aspire to gain the Emperor's personal recognition. The tradition of literary patronage, exploited and given new meaning as early as the time of August, imposed the Emperor as a sort of chief critic and supporter.[11] It is also obvious that at the time Martial does not have direct access to the Emperor and, for that reason, is cautiously and tactfully approaching the palace "staff".[12]

And yet, the text cannot but convey some message other than just skilled and exaggerated flattery. A more careful examination of how this scene – with its lofty poetic style – is structured reveals that in the second part of the poem the emphasis is laid not so much on the feast itself, but on what it introduces as the right context – i.e. the poetical recitation. The theme of the divine palace of the emperor comprises tree verses – the same number of verses as the theme of poetry; however, it is the theme of poetry that contains and sets, so to say, in a frame the theme of the feast, emerging thus as the leading one, in spite of the modesty of the begging poet and the fact that the rhythm is broken as the theme of poetry, which came in v.7, is now interrupted by the description of the feast. The last two verses, entirely dedicated to it, are set apart and form a separate syntactic entity. They are analogous to the usual final point in the satiric epigrams, which is contrastingly opposed to the preceding longer descriptive part, with its brevity and succinctness of style as well as with the presence of imperative verb forms in second person. And

[11] On the relationships of Martial and other poets with the Emperor as a ruler and patron at the time of the Flavians, White 1978, Hofmann 1983, Saller 1983 Coleman 1986, Nauta 2002.

[12] In spite of the frequent poetical praises of Martial for the Emperor, there is no positive evidence that the poet knew the Emperor in person. Martial was probably never (or hardly ever) accepted to the palace and was not very much liked by Domitian (Coleman 1986, 3101; Watson 2003, 10–11; Nauta 2002, 364 sqq). In the lack of direct contact the role of a patron was often performed, to a certain extent, by some imperial attendants, who had to be courted. In his works Martial frequently mentions Parthenius, who is the addressee of eight epigrams. Nauta observes that in this case, too, Martial asks Euphemus to introduce to the imperial dinner "his epigrams, not himself" (Nauta 2002, 364).

even if we assume that what is directly sought by the poet is a more convincing and marked self-recommendation, it is, nonetheless, of some interest to discover (establish) what hidden intentions and arguments determined the very intermingling of the two themes and the emphasis laid on one of them. The speaker is rather unexacting about his verses: he begins with the diminutive *libelli* and ends with the even more unpretentious *ioci*. Both words could express physical and genre features as well as emotional attitude.[13] As the Muse of his poetry he proclaims Thalia, the Muse of comedy – that is, the Muse of the "low" satiric genres. However, the very invocation of a deity undoubtedly remains a sign of attaching significance, by involving supernatural powers. May the emperor be as great as a god; the poet will also have advantage of his transcendent connections. That is why, in this particular epigram, it is not the atmosphere of the feast in itself as place and time for joy and diversion that is the real context of poetry, but the harmonious atmosphere of that unearthly feast in the palace, which denounces all that is commonplace and petty, and where poetry has its due time and place according to its spirit and rank.

Over the last decades, the students of Martial have endeavored to recover the image of the poet, depicted in the past too severely by the authoritative pen of O. Seel[14] and others, by enhancing and complicating the perspective in which they view his poetry. His "begging" poems could be interpreted not only, and not entirely, as self-humiliating or, alternatively, as figurative and subversive, but as seemingly simple pleas for attention and support, which are, in actuality, sophisticated moral messages about trust and friendship, about the banal and the valuable. His embarrassing flattery towards Domitian[15] is explained in terms of the system of the patronage which lies at the heart of the Roman society and as an act of specific social exchange.[16]

The present interpretation comes in support of such opinions and attempts to show that Martial was well able to implicitly escape the trap

[13] Soldevila 2006, 153.

[14] Seel 1961.

[15] For a short survey see Watson 2003, 9–12.

[16] Fair treatment and legitimation in turn: Spisak 1999.

of the hierarchical client-patron relationships and give his poetic personality an outstanding status. In her insightful commentary, while stressing several times the theme of the poet's humble attitude (based both on his social position and the nature of the genre) and the "**timid** offering of the book of epigrams", Soldevila justly asserts that "Martial combines the notions of humility and inferiority with an irrepressible sense of pride in his work".[17] She also notes the parallel between the deified Emperor and the book personified as a divine creature. My reading of the poem insists on this parallel, and respectively, on the contrast between the two parts, one of them assuming the function of a priamel, as the point of emphasis, which subtly transforms the conspicuous meaning. While overtly acknowledging the asymmetrical reciprocity of the client-patron relationship and the emperor's peerless greatness, the text elegantly shortens the distance. In this sense, *nostra Thalia* is hardly just a personification of the booklet meant to be introduced at the Olympian feast: the Muse is no doubt inferior to the supreme god and remains appropriately cautious and reverent, but she is nevertheless a goddess in her own right. And being associated with her, the poet ascribes added value to his province and (like the Emperor) rises to eminence above the ordinary people and outside of the sphere of the mundane.

On the one hand, by assuming the modest pose of a humble and reverential subject to the Emperor, of an unpretentious author of playful small verses inspired by the timid Muse, who is in a hurry to hide from the "morning Jupiter", Martial diminishes and even denigrates his poetry. It fits in the context of the relaxed, frivolous part of the day, being part of the leisure-time with no other function than entertaining. On the other hand, the overall poetic picture of his work suggests its significance and real worth. The picture it shows is not one of revelry and din. Epigrammatic poetry does not find its proper place among everyday care, seemingly because it might appear too frivolous for a serious context. However, it is exactly the context of serious deeds that is presented as a natural and inevitable, but tedious, recurring, and impersonal worldly background.

[17] Soldevila 2006, 147.

In this context, poetry has extremely high aspirations; it is worth the scene of celestial calmness and divine grandeur. The Muse retires with the beginning of the new day, which is indicated in the last verse; the time and place for poetry is over. The down-to-earth rhythm of the day is resumed and it is time again for the prose of life.

Bibliography

Barwick 1959 = K. Barwick, *Martial und die zeitgenössische Rhetorik* (Ber. Sächs. Akad. Wiss. Leipzig, Phil.-hist. Kl. 104,1), Berlin.

Coleman 1986 = K. M. Coleman, "The Emperor Domitian and Literature" *ANRW* II.32.5, 3087–3115.

Fitzgerald 2007 = W. Fitzgerald, *Martial. The World of the Epigram*. Chicago / London, 2007.

Friedlaender 1886 = M. Valerii Martialis *Epigrammaton libri*, mit anklärenden Anmerkungen von L. Friedlaender, vol. 1, Leipzig, 1886.

Friedrich 1913 = G. Friedrich, "Drei Epigramme des Martial", *RhM* 68, 257–278.

Fröner 1912 = W. Fröner, "Kleinigkeiten", *Philologus* 71, 161–172.

Hofmann 1983 = W. Hofmann, "Martial und Domitian", *Philologus* 127, 238–246.

Nauta 2002 = R. R. Nauta, *Poetry for Patrons. Literary Communication in the Age of Domitian*, Leiden / Boston, 2002.

Neumeister 1991 = C. Neumeister, *Das antike Rom. Ein literarischer Stadtführer*, München, 1991.

Saller 1983 = R. P. Saller, "Martial on Patronage and Literature", *CQ* 33, 246–257.

Soldevila 2006 = R. M. Soldevila, *Martial, Book IV. A Commentary*, Leiden / Boston, 2006.

Seel 1961 = O. Seel, "Ansatz zu einer Martial-Interpretation", *A&A* 10, 53–76. Also in G. Pfohl (ed.), *Das Epigramm. Zur Geschichte einer inschriftlichen und literarischen Gattung*, Darmstadt, 1969, 153–186.Spisak 1999 = A. L. Spisak, "Martial on Domitian: A Socio-Anthropological Perspective", *Classical Bulletin* 75, 69–83.

Szelest 1986 = H. Szelest, "Martial – eigentlicher Schöpfer und hervorragender Vertreter des römischen Epigrams", *ANRW* II.32.4, 2563–2623.

Watson 2003 = L. P. Watson, *Martial. Select Epigrams*, Cambridge.

White 1978 = P. White, "Amicitia and the Profession of Poetry in Early Imperial Rome", *JRS* 68, 74–92.

Виолета Герджикова
Универзитет Св. Климента Охридског, Софија

Дневни ритам: поезија и проза. Читање Марцијаловог епиграма 4.8

Апстракт

У чланку се испитују композиција, стилске црте и временско-просторне референције у Mart. 4.8. Расветљава се смисао контраста који проистиче из двогубе структуре тог епиграма и сликâ присутних у његовом другом делу, где се за царство поезије имплицира једно скоро исто тако високо признање као за царство политичке и друштвене моћи. О поезији насупрот прозе говори се у светлу давања предности поезији, везаној за симпотички контекст, над свакодневним практичним пословима и дневном рутином, и у светлу њеног заслуженог присуства на вишњој сцени двора.

Кључне речи: Марцијал, епиграм, свакодневица, структура времена, поетски контекст, божанско и овоземаљско.

UDK 81'373.23(398) ; 930.2:003.074=124'02(398) ID 205123852

Dragana Grbić
Balkanološki institut SANU, Beograd
ddgrbic@gmail.com

O antroponimiji Azala*

Apstrakt. U radu se govori o ličnim imenima plemena Azala, koje je živelo na severu Panonije i u rimsko doba činilo veću peregrinu zajednicu u toj rimskoj provinciji. Obično se smatra da je u pitanju panonsko (»ilirsko«) pleme, koje je pod Tiberijem preseljeno u severnu Panoniju iz doline Drave i da ono predstavlja svojevrsno »lingvističko ostrvo« u severnoj Panoniji, budući okruženo keltskim plemenima Boja, Eraviska, Herkunijata. Analizirajući antroponimiju Azala zabeleženu u epigrafskim spomenicima, dolazi se do zaključka da bi taj stav trebalo revidirati, o čemu govori činjenica da se značajan broj nelatinskih ličnih imena kod Azala može smatrati keltskim.

Ključne reči: epihorska antroponimija Azala, latinska epigrafika, rimska provincija Panonija, Azali.

U ovom radu pokušaću da se pozabavim nelatinskim ličnim imenima kod plemena Azala (*Azali*), koje je u rimsko doba bilo organizovano u veću domorodačku zajednicu (*civitas peregrina*) u severnom delu provincije Panonije.[1] Potreba da se ova tema ispita potekla je iz nejasnoće u vezi sa etničkim poreklom i onomastikom Azala. U relevantnoj literaturi antroponimija Azala smatra se nedvosmisleno »ilirskom« i svrstava se u panonsku grupu.[2] Postoje, međutim, indicije u izvornom materijalu koje ukazuju da njihovo imenovanje nije homogeno. Treba

* Članak je rezultat rada na projektu Balkanološkog instituta SANU: *Društvo, duhovno-materijalna kultura i komunikacije u praistoriji i ranoj istoriji Balkana*, br. 177012, finansiranom od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

[1] Azali se precizno mogu lokalizovati u područje današnje severne Mađarske, odnosno oblasti Fejér na osnovu podataka u knjiškim izvorima (Plin. *NH* III 147; Ptol. II 15.2) i prema brojnim epigrafskim potvrdama (niže i *CIL* IX 5363), kao i numizmatičkim nalazima — u istom području nađen je novac sa legendom *ANSALI* (MÓCSY 1968, col. 345 sa lit.), koji se datuje u vreme Avgusta. Zajednica se prostirala uz dunavsku obalu Estergoma na istoku, a na jugu do Balatona.

[2] Niže, nap. 6.

pomenuti i to da su noviji epigrafski nalazi upotpunili imenski repertoar ove zajednice i da broj novih domaćih imena nije nimalo beznačajan.

A. Moči insistirao je na tome da je onomastika Azala gotovo isključivo »ilirska«,odnosno panonska,[3] te da Azali predstavljaju ilirsku enklavu među keltskim plemenima, »south Pannonian linguistic island in northern Pannonia«.[4] On se čudio zašto nema jačeg keltskog uticaja na Azale, uzimajući u obzir njihov geografski položaj između dve jake keltske zajednice, Boja i Eraviska,[5] i postavlja pitanje da li su Azali uopšte živeli na Dunavu u vreme dolaska Kelta u te krajeve.[6]

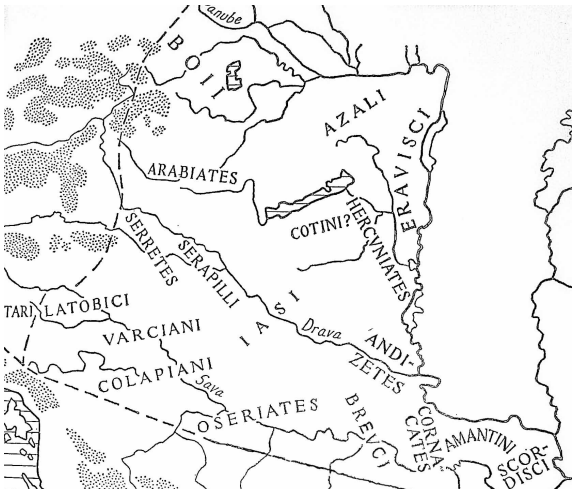

[3] Ovde treba razjasniti šta se pod terminom *ilirski* podrazumeva, budući da se i danas u naučnoj literaturi on neprecizno upotrebljava. Kod antičkih pisaca rimskoga doba termini *Ilirik* i *ilirski* imali su isključivo administrativno značenje i stoga je pogrešno smatrati jedinstvenim »ilirskim« jezičkim prostorom čitavo područje rimske provincije Ilirika, koja se nakon Avgustovih osvajanja protezala od Jadrana do Dunava, upor. KRONASSER 1965. U novijim istraživanjima domorodačkih jezika provincije Ilirika primenjuje se metod imenskih oblasti budući da su relikti tih jezika sačuvani isključivo u onomastičkom materijalu latinskih natpisa. Na osnovu karakterističnog imenskog repertoara izdvojene su četiri imenske oblasti (1. jugoistočna: teritorija nekadašnje ilirske kraljevine; 2. dalmatsko-panonska; 3. severnojadranska; 4. noričke) koje bi se mogle povezati sa četiri velike etničke grupe, Ilirima (*Illyrii proprie dicti*), Panoncima (u koje bi spadali i Dalmati), Liburnima, i Keltima, v. KATIČIĆ 1964; 1962; 1976 (upor. LOMA 2003–2004, 36–37). Posle podele Ilirika u poslednjim godinama Avgustove vladavine na dve provincije, Dalmaciju i Panoniju, pleme Panonaca je delom pripalo Panoniji a delom Dalmaciji.

[4] MÓCSY 1974, 56; upor. MÓCSY *ad* FITZ 1977, 402: »Il y a là aussi une séparation absolue entre les noms celtiques des *Arauisci* et les noms illyriens des *Azali*«.

[5] Osim ova dva plemena, susedi Azala su bili i keltski Herkunijati. Za etnonim vidi ANREITER 2001, 167.

[6] MÓCSY 1968, col. 345.

Vodeći se ovom idejom, isti autor kasnije je izneo hipotezu da je pleme Azala bilo preseljeno iz Posavine nakon Tiberijevih osvajanja u Panonskom ratu (13–9. pre Hr.),[7] ali ova pretpostavka nije potkrepljena valjanim argumentima.[8] Protiv Močijeve teorije da su Azali preseljeni iz doline Save govori pre svega jedan važan pasus iz Strabona, gde geograf navodi plemena prema njihovoj etničkoj pripadnosti: ἔθνη δ᾽ ἐστὶ τῶν Παννονίων Βρεῦκοι καὶ Ἀνδιζήτιοι καὶ Διτίωνες καὶ Πειροῦσται καὶ Μαζαῖοι καὶ Δαισιτιᾶται, ὧν Βάτων ἡγεμών, καὶ ἄλλα ἀσημότερα μικρά, ἃ διατείνει μέχρι Δαλματίας.[9] Ovo je jedno od najranijih svedočanstava o Panoncima, i odnosi se na vreme pre podele Ilirika na Dalmaciju i Panoniju.[10] Dalje, u opisu provincije Panonije Plinije Stariji naveo je plemena u Posavini i Podravini (*NH* III 147) prema geografskom redosledu koji je mogao utvrditi prema Agripinoj karti. Vidimo da se Azali ne pominju nigde u Posavini u vreme Tiberijevih osvajanja. Ne vidim teškoće u tome da su Azali, u vreme uspostavljanja rimske vlasti, živeli na Dunavu, i da su došli rano pod rimsku upravu najverovatnije mirnim putem, kao i njihovi najbliži susedi Eravisci. Uostalom, Plinije ih pominje u formuli provincije Panonije.[11]

---

[7] MÓCSY 1974, 55, nap. 7. i *ad* FITZ 1977, 402. Upor. WILKES 1992, 81: »a people called the Azali, Illyrians transported there from southern Pannonia during the wars of conquest under Augustus and settled near the Danube between two Celtic groups, Boii in the west and Eravisci in the east«; WILKES 1996, (*CAH* X^2), 563: »Pannonia, where the *Boii* and the *Eravisci* are found separated by the Illyrian Azali, the latter perhaps transported there during the *Bellum Pannonicum* of 14–9...«; upor. *ibid*. 579; KATIČIĆ 1976, 182; MEID 2005, 42 (i drugde); ANREITER 2001, 34: »Pannonischer (i s.v. nicht-keltischer) Stamm«, i dr.

[8] MÓCSY 1974, 55 sa nap. 7. O tome ću govoriti na drugom mestu: *Plemenske zajednice u Iliriku. Predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava* (u pripremi).

[9] Strab. VII 5. 3. upor. KATIČIĆ 1978, 162.

[10] SYME (1931) 1971, 140–142. Dalmacija označava zemlju Dalmata a ne potonju provinciju.

[11] Kasnije proširenje Panonije odnosi se na područje uz Norik. Plinijev tekst takođe kazuje koje je područje u pitanju: *NH* III 147 *Noricis iunguntur lacus Pelso, deserta Boiorum; iam tamen colonia Divi Claudi Savaria et oppido Scarabantia Iulia habitantur.*

Što se tiče onomastike, ako se pažljivije pregleda imenski materijal koji se može pripisati Azalima, postaje jasno da keltskih imena među pripadnicima ove zajednice ima dovoljno, te da je teško, možda i pogrešno govoriti o panonskoj (»ilirskoj«) etničkoj pripadnosti stanovništva ove zajednice, kako se to obično čini. Strogo uzev, keltska imena su ona koja imaju keltsku etimologiju. Međutim, keltskim se mogu smatrati i ona imena koja su karakteristična za područja na kojima su živeli Kelti (Norik, Galija, Britanija, sev. Italija), tj. ona koja ulaze u imensku oblast koja se može pripisati Keltima.[12]

Većina panonskih imena koja su epigrafski potvrđena kod Azala: *Bato*, *Dases* (*Dasent-*), *Dasmenus*, *Liccaius* (KATIČIĆ 1978), karakteristična su za dalmatsko-panonsko imensko područje, ali se pojedina javljaju i u drugim imenskim oblastima, npr. u jugoistočnoj (KATIČIĆ 1965). Samo jedan manji broj imena ne javlja se drugde, a i neka od tih mogu se vezati za skupine koje su posvedočene; većina ovakvih imena javlja se samo jedanput. S druge strane, kako ćemo videti, vrlo veliki broj nelatinskih ličnih imena kod Azala ima analogije u oblastima sa kompaktnom keltskom onomastikom, pre svega u Noriku i severozapadnoj Panoniji,

[12] Upor. npr. KATIČIĆ 1965, 56; 1966, 145. Keltolozi su inače skloni da keltskim smatraju samo ona imena koja imaju keltsku etimologiju.

zatim u Galiji, severnoj Italiji, Hispaniji, Britaniji... U najboljem slučaju, u pitanju može biti mešovita populacija, *populus mixtus*. Sam Moči izdvaja nekoliko keltskih imena kod Azala: *Atto*, *Aturo*, *Busturo*, *Vivenia*, zatim fantomsko †*Ciliunus* i ime *Saco*. Ne treba zanemariti činjenicu da se kod susednog plemena Eraviska, koje se bez dvojbe u literaturi smatra keltskim, javljaju panonska imena. Tako je, na primer, kod njih posvedočeno vrlo rasprostranjeno ime *Bato*, ali i druga imena (i imenski elementi) koja pripadaju panonsko-dalmatskom onomastičkom sistemu, npr. *An*(*n*)*a*. Sasvim je verovatno da su se Kelti, kako i Majd ističe, naselili na panonskom supstratu.[13] Dalje, treba imati u vidu specifičnu situaciju u onomastici Podrinja, i načelno, istoka provincije Dalmacije, na koju je prvi ukazao G. Alfeldi,[14] gde dominantnu grupu čine srednjodalmatska imena, ali je i keltska komponenta vrlo jaka.

Valjalo bi osvrnuti se, sasvim ukratko, na ime plemena. Etnonim je posvedočen u obliku *Azali* i *Asali*, *ANSALI* na novcu,[15] zatim, Ἄζαλοι (Ptol. II 15.2). Prema Majeru (MAYER 1957, 16) **ad* < **od*; dovodi se u vezu sa ὄζω; ANRAJTER 2001, 34–35: panonska afrikata /*z*/ < /*di*/. U vezi sa imenom plemena je toponim *Adiavum*[16] (ANREITER 2001, 23), mesto između *Crumerum*-a[17] i Brigeciona,[18] po kojem je, kako neki autori smatraju,[19] pleme Azala ponelo ime. Delamar, u jednom novijem članku (DELAMARRE 2009), osvrćući se na pojedine toponime koji su obrađeni u Anrajterovoj knjizi, nalazi keltsku etimologiju za više toponima koji se smatraju panonskim; među njima je i *Adiavum* (DELAMARRE 2009).[20]

* * *

[13] MEID 2005, 42, nap. 45: »Da die Kelten auf pannonischem substrat siedelte, ist die einfache Anname, daß sich hier eine Gruppe der Vorbevölkerung erhalten hat.« upor. FITZ 1977.

[14] ALFÖLDY 1964, 96–101; KATIČIĆ 1976, 161–162, 181; LOMA 1992; LOMA 2003–2004; LOMA 2005, 12–14; LOMA 2009.

[15] MÓCSY 1968, 345; upor. gore, nap. 1.

[16] *It*. *Ant*. 246; *Not*. *Dign*. Occ. XXXIII 8. 29; *Odiavum* (Almásfüzitő), upor. *col*(*legium*) *fab*(*rum*) *Odiavensi*(*e*)|(*ium*). MÓCSY 1959, 58.

[17] ANREITER 2001, 56–57.

[18] ANREITER 2001, 60–162.

[19] MÓCSY 1962, 606; 1968, 344; upor. MEID 2005, 24.

[20] »**Ad-iāvo-n* est donc probablement un 'établissement d'**Ad-iāvo-s*«.

Kada se govori o epigrafskom materijalu indigenih plemenskih struktura, nameće se pitanje sa kolikim stepenom sigurnosti se pojedini natpisi sa teritorije smeju pripisati određenoj zajednici, budući da često nije jasno gde plemenska teritorija prestaje. Shodno tome, imenski repertoar Azala, dobijen iz epigrafskog materijala, podelili smo na dve grupe: u grupu I uvrstili smo lična imena čija je atribucija Azalima sigurna, na osnovu toga što je pripadnost toj zajednici eksplicitno iskazana u natpisu,[21] a u grupu II smestili smo imena koja su zabeležena u epigrafskim spomenicima koji su nađeni na teritoriji koja se pripisuje zajednici. Odnos ukupnog broja imena dveju grupa gotovo je ravnomeran, što bi trebalo istaći.[22] U plemensku teritoriju, kako je Moči (MÓCSY 1959, 55) odredio, spadala bi sledeća mesta: Piliscsaba, Sikátor, Ászár, Brigetio, Környe, Tata, Szomód, Dunaszentmiklós, Nyergesújfalu, Sárisáp, Esztergom, Tatabánya, Csapdi, Gyermely, Öskü, Pusztasomodor. Teritorija zajednice mogla bi se oivičiti i na osnovu miljokaza »a *Brigetione*« — na teritoriji Azala: *CIL* III 4631, 4634, 11338 (Csév); *CIL* III 11340. Na istoku se azalska teritorija završavala kod današnjeg Estergoma na Dunavu, odakle se ka unutrašnjosti protezala prema jugozapadu do Balatona, a graničila se istim pravcem sa susednom zajednicom Eraviska, koja se prostirala uz rečnu obalu, nizvodno od velike okuke Dunava. Nakon podele provincije Panonije na dva dela u vreme Trajana, između ove dve zajednice, po svemu sudeći, prolazila je provincijska granica: zajednica Azala pripala je Gornjoj Panoniji, dok su njihovi susedi Eravisci pripali Donjoj.

Isključili smo natpise koji pripadaju vojnicima i doseljenicima, kao i latinska imena. Kada su u pitanju latinska imena, ovde ćemo pomenuti ona koja su posvedočena kod domorodačkog stanovništva. Javljaju se: *Acutus*/*Acuta*,[23] *Gemellus*, *Ianuaria*, *Iucundus*, *Ingenuus*, *Festus*, *Fuscus*,

[21] Upor. KATIČIĆ 1964, 11–12.

[22] Tome svakako doprinosi izrazito veliki broj vojničkih diploma za ovu zajednicu, što nije sasvim uobičajeno: pored Azala, samo još njihovi susedi Eravisci imaju toliko diploma, što govori o posebnom tretmanu ovih dveju zajednica.

[23] *OPEL* I 18; KAJANTO 1965, 249; upor. ALFÖLDY 1969, 141. Upor. *Acutus* (*DAG* 198, 273, 333, 1072); *Acutia* (*DAG* 634), *Acutius*, *-ia* (*DAG* 949, 1106). Niže, *Lucius*.

Niger, *Optimus, Pacata*, *Primus*, *Respectus, Romanus*, *Similis*, *Tertius, Toria, Ursius/Ursio,*[24] *Valens*, *Valentinus, Viator*, *Victor*.

GRUPA I. Lična (ne-latinska) imena Azala čije je poreklo eksplicitno navedeno u natpisima

Aicca — *RIU* 76: *Aicca Cansali f*(*ilia*) | *Asalia an*(*n*)*oru*|*m XL Racio*. *OPEL* I 60 (samo ovaj natpis). MEID 2005, 214, 250, n. 212 ovo ime smešta među neizvesne potvrde zbog toga što su imena oca i muža nekeltska. Prema njemu, u pitanju može biti sinkopirano ime **Aiucca*, *A*(*i*)*iuca*, od: **aiu-*, koje je u susedstvu posvedočeno kod plemena Boja (*CIL* III 14359, 21); upor. MEID 2005, 213–4 (kod Boja je često pojednostavljivanje geminata). Zatim, drugde u Panoniji posvedočena su imena ove skupine: *Aia*, *Aio*, *Aiulo*, *Aiconius* (*CIL* III 3853; KATIČIĆ 1968, 65–66, upor. *OPEL* I 60–62). Nedavno je posvedočeno još jedanput u Akvinkumu: *Aiiuco* (*AE* 2010, 1318). Od balkanskih provincija javlja se samo u severoistočnoj Dalmaciji, gde ima tragova keltske antroponimije (upor. gore): u mestu Visibaba kod Požege posvedočeno je ime *Aioia* (ALFÖLDY 1964, 97); upor. DELAMARRE 2003, 36: lat. *aetas ′âge′*, *aevvm*, *gr. aion*, *skr. ayu-* od: **h*$_2$*eju-*; *Aiiu*, *Aiunus* (*CIL* XIII 3280), *Αιουνιαι* dat. (ELLIS EVANS 1967, 432), *Aiiucco*, *Aiucîa*, *Aiul*(*us*), Αιοουσα (G-227), *Aiusia* (*CIL* V 8128), *Aiiuua*, *Aio*, *Aiia*, *Aioio-rix*. Za *-icc-*: ELLIS EVANS 1967, 356: *Itaiccus*. KATIČIĆ 1968, 65–66. DELAMARRE 2004, 224. Može se smatrati keltskim.

Atta — *CIL* XVI 96: *Atta Nivionis f. Azalus*. **atta-*, **atti*(*o*)-: »otac, roditelj«; DELAMARRE 2003, 59; 2004, 230 (*DAG*, index); *EDPC* 46 (upor. KAJANTO 1965, 35, 141); MEID 2005, 253–254: *At*(*t*)*a*, *At*(*t*)*o*, *Attius*, *Attuia*, *Aturo*. Javlja se još jedanput u Brigecionu (*CIL* III 11049). Inače, ime je dobro posvedočeno u Panoniji: *OPEL* I 205 i 215 (karta). Majd (MEID 2005, 253) kaže da bi na ovom mestu ime moglo biti i panonsko s obzirom na plemensku pripadnost »panonskim« Azalima, ali ga unosi u svoj katalog u grupu 3.

Atto — *RMD* 223, dete recipijenta vojničke diplome (v. *Dases*, *Matena*). MEID 2005, 253. Skupina je posvedočena u Noriku, Britaniji i Galiji,

[24] KAJANTO 1965, 330; doduše, dobro je posvedočeno kod domaćeg stanovništva, npr. potvrde u Dalmaciji: ALFÖLDY 1969, 317; upor. ALFÖLDY 1969, 317–318; MÓCSY 1959, 194; *OPEL* IV 187. Upor. potvrde imena ove skupine u *DAG* (DELAMARRE 2004, 287); popularno je u keltskim sredinama.

HOLDER I 276; *DAG* 202, 409, 636, 747, 953, 1062, 1110, 1258; KATIČIĆ 1966, 150; 1976, 182. Ime je keltsko (upor. gore, *Atta*).

Breucus — *CIL* XVI 49: *Tutulae Breuci filiae ... Azal*(*ae*). Upor. vojničku diplomu iz Brigeciona: *Gemello Breuci f*(*ilio*) *Pannon*(*io*) (*CIL* XVI 69). Etnonim *Breucus* (ANREITER 2001, 37–39) posvedočen je više puta kao lično ime i kod drugih plemena u Panoniji, npr. kod Andizeta, Kornakata (MÓCSY 1959, 167). Za distribuciju v. *OPEL* I 319.

Busturo — *CIL* XVI 104: *Ursioni Busturoni*(*s*) *f*(*ilio*) *Azalo* (upor. MÓCSY 1959, 217, 77; *OPEL* I 324). DELAMARRE 2003, 244: *bust-* : *buss-*; MEID 2005, 128, **bussu-* 'lip, kiss'; *EDPC* 84–85. Osim u ovoj diplomi, ime je posvedočeno još jednom u Panoniji, u mestu Pilismarót na teritoriji Azala (*RIU* 802). Javlja se u Noriku: *Busturus* (*CIL* III 11740); *Bu*(*s*)*tura* (*CIL* III 11568); *Bustur{i}o*; u Dakiji je posvedočeno na diplomi jednog vojnika čiji je *origo Pannonius*: *Busturio* (*CIL* XVI 185), Rusu ga smatra keltskim (RUSSU 1941; RUSSU *ad IDR* I 134) (upor. FALILEYEV 2007, 66: »there is no doubt that the tribe is in fact Pannonian«). *Butiro* (*-uro*), *Batturrus*, *Busturo*, *Bussullus*, *-a* (ELLIS EVANS 1967, 411); *Bussugnata* (ELLIS EVANS 1967, 208; *DAG* 244); *Bussumar*(*i*)*us* (ELLIS EVANS 1967, 225, 228, 246; *DAG* 243); *Buscilla* (ELLIS EVANS 1967, 316; *DAG* 144). Upor. *OPEL* I 329–330.

Cansalus — *RIU* 76: *Aicca Cansali f. Asalia*. Nije posvedočeno drugde. Majd ga povezuje sa *Cansauna* (*RIU* 1153) koje je posvedočeno jedanput u Intercizi (MEID 2005, 250, nap. 212, komentar uz ime *Aicca*, »einheimisch«). Prema *a* vokalizmu, Majd smatra ime panonskim.

Cuso — B. PFERDEHIRT, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz 2004, br. 32: *Octavio Cusonis f*(*ilio*) *Asalo*, recipijent vojničke diplome. MEID 2005, 266–267 (*Cusa*, *Cusius*, *Cusaia*); *Couso* (*CIL* III 5105), KATIČIĆ 1966, 148; KATIČIĆ 1976, 182; *AIJ* 105; posvedočeno je u Noriku: *CIL* III 14106 = *ILLPRON* 1821. Cf. HOLDER I, 1151. Bez sumnje, u pitanju je keltsko ime. Prema Katičiću (KATIČIĆ 1966, 153) imena ove skupine javljaju se »na mestima sa kompaktnom keltskom onomastikom«. Upor. toponime *Cusum* (ANREITER 2001, 59–60), *Cus-dunum* (HOLDER I 1206). *Cusus* se javlja u Brigecionu (*CIL* III 4330 = *RIU* 548). Za varijante upor. *OPEL* II 89.

Cot[---] — (SCHOBER 1923, 128; MÓCSY 1959, br. 165/2, 183, 264:

Cot∗[....]*s* | *N*[*urti?*]*s*∗ *f*(*ilius*) | *As*[*a*]*l*[*ius*] *an*(*norum*) *LVII h*(*ic*) *s*(*itus*) *e*(*st*) *Ciliunus posuit*). Za imena na *Coto-*: ELLIS EVANS 1967, 342, *coto-cotu*, **cotto-* 'star', upor. *Coton*(*ia*) (*RIU* 185), *Cotonius* (*RIU* 185); upor. imena na *Cot-* u indeksu *DAG* (DELAMARRE 2004, 243). Močijeva dopuna ovog imena, *Coto*[*ma*]*s*? nije pouzdana, kao što nisu ni ostale predložene dopune imena u ovom natpisu. Naime, ime *Nurtes*, koje je Moči uneo u katalog (MÓCSY 1959, 183), nije posvedočeno nigde, a ime †*Ciliunus*, Majd (MEID 2005, 264) je s pravom označio kao »ghost name«; oba treba izbaciti sa spiska. Posvedočeno je jednom u Dakiji (*CIL* III 1406. FALILEYEV 2007, 73). U epigrafskoj bazi *EDH* dato je čitanje: *Cot*[---]*s* | *Me*[---] | *A*[---] | *an*(*norum?*) [---] | *I*(*?*)*L*(*?*)*I*(*?*)[---], a baza *LUPA*, r.1: *Cota*[..]*s*. Površina natpisa je teško oštećena.[25]

<u>*Dasas* (*Dasent-*), *Dasius*</u> — Kod Azala se ime javlja u dve vojničke diplome: *Dasenti Liccai f*(*ilio*) *Pannon*(*io*) (*RMD* 223) (v. niže <u>*Matena*</u>, <u>*Atto*</u>, <u>*Ruma*</u>, <u>*Sibulla*</u>). Mesto nalaza: Tata. — *Tertio Dasent<i>s* [*f*(*ilio*) *Azalo?*] (*RMD* 406). Osim toga, posvedočeno je još dva puta na teritoriji zajednice Azala: *Bato Dasentis filius* (*RIU* 689). Mesto nalaza: Környe. — *Dasius Tasti f*. *CIL* III 4282 = *RIU* 690. Mesto nalaza: Tata (Környe ?): *D*(*is*) *M*(*anibus*) | *Dasi Tasti vixit* |*annos L*[*L*]*XX Ann*|*a Sammonis co*(*n*)*iux* | *et Aurelius Capito* | (*h*)*eredes tit*(*u*)*lum* | *f aciendum* | *curaverunt* | *ex voluptate* (!) | *testamenti*. U pitanju je karakteristično dalmatsko-panonsko ime (KATIČIĆ 1963, 268; KATIČIĆ 1964, 28; KATIČIĆ 1965, 70; KATIČIĆ 1978, 181.

<u>*Dasmenus*</u> — *CIL* XVI 97: *Dasmenus Festi f*. *Azalus*. Ime pripada dalmatsko-panonskom imenskom sistemu, u pitanju je karakteristično ime (KATIČIĆ 1978, 181).

<u>*Etdeidatis?*</u> (gen.) — *RMD* 223: ime zabeleženo u vojničkoj diplomi kao patronimik žene (niže: <u>*Matena*</u>) iz zajednice Azala. Ovo je jedina potvrda. U Panoniji se javlja ime *Deida* (*RIU* 1223, *Intercisa*). *Hispania citerior*: *Deidamia* (*HispEp* 19371).

<u>*Gallunus*</u> — *AE* 1997, 1264 = *TRHR* 120. Mesto nalaza: *Solva*, Esztergom, Bánom. MEID 2005, 196; *OPEL* II 160. *Galunus* se javlja u Igu (*AIJ* 141), KATIČIĆ 1968, 82.

<u>*Liccaius*</u> — Kod Azala ime je posvedočeno u vojničkim diplomama *CIL* XVI 99: *Victori Liccai f*. *Azalo* (*Brigetio*, Szőny) i *RMD* 223: *Dasenti*

[25] Fotografija spomenika: www.ubi-erat-lupa.org/img/monuments/3251-3.jpg. Površina je teško oštećena.

Liccai f. (patronimik); i tri puta na teritoriji zajednice: Licaius —*RIU* 714 (v. niže, *Varzia*). Mesto nalaza: Szomód; — *AE* 1997, 1264 = *TRHR* 120 (v. *Gallunus*). Mesto nalaza: *Solva*. — *CIL* III 3665 = *RIU* 756 (*Crumerum*, Nyergesújfalu). Karakteristično ime za panonsko-dalmatski imenski sistem, jezgreno područje mu je severno od Save, ali se javlja i u drugim oblastima (KATIČIĆ 1964, 20; 1965, 70–71; 1976, 181).

Lucca — *CIL* XVI 49 (*f. Azal*., otac *Lucco Treni f. Dobunnus*). DELAMARRE 2003, 210. MEID 2005, 274–275: *Lucco*, *Lucca*. *DAG* 1283; upor. npr. *Lucco* (*DAG* 706, 1283); *Luccus* (*DAG* 746, 819, 1283); *Lucconia* (*DAG* 1355); *Lucconius* (*DAG* 216, 1130) (DELAMARRE 2004, 257).

Lucius — *CIL* XVI 180: *Fusco Luci f*(*ilio*) *Azalo*; posvedočeno je osim toga još jednom, na teritoriji zajednice: *Acuta Luci f*. *AE* 1997, 1264 = *THRH* 120 (*Solva*, Esztergom). MÓCSY 1969, 179. Moči ga je svrstao među domaća imena u ilirskim sredinama (MÓCSY 1959, 217, 77). KATIČIĆ 1968, 84 kaže: »ostaje nerazumljivo na temelju čega Moči dolazi do zaključka da je to ilirsko ime«. Prema Katičiću, u pitanju je keltsko ime, homofono latinskom prenomenu (KATIČIĆ 1966, 156–157; KATIČIĆ 1968, 84 Ig i Galija); međutim upor. MEID 2005, 257. Za kelt. upor. ELLIS EVANS 1967, 303: »one of those names which were common to Celtic and Italic«; DELAMARRE 2003, 210: *Lucus*, *Lucius*, *Lucco* (v. gore), *Lucceius*, *Lucanus*, *Lucana*, *Bano-lucci*, etc., *Locco*, *Locceius*, *Loco*. Za distribuciju v. *OPEL* III 36. Za *Lucius* u Galiji v. *DAG* 216, 420, 966 i var. DELAMARRE 2004, 257. Upor. raspodelu u Dalmaciji: ALFÖLDY 1969, 233.

Marsua — ECK / PANGERL 2011, 221–225. Recipijent vojničke diplome iz 110. godine: *Marsuae Calvi f*(*ilio*) *Azal*(*o*) | *et Antoniae Mahechi fil*(*iae*) *ux*(*ori*) *e*(*ius*) *CAP or CAR*[*3*] | *et Ingenuo f*(*ilio*) *eius et Munno f*(*ilio*) *ei*[*us*]. Ime *Marsua* (*Marsyas*) posvedočeno je u Španiji (*CIL* II 558; *CIL* II^2/5, 1224, *lib*.) i u Italiji (*CIL* VI 5419; 26832; *CIL* IX 706; *CIL* XIV 4098). *Calvus* je latinsko (KAJANTO 1965, 235), ali se javlja često u keltskim sredinama (upor. ALFÖLDY 1969, 163, npr. u Noriku: *Calu-*, v. *OPEL* II 2; u Brigecionu: *CIL* III 11051, *Caluo*/*-uus*). Patronimik žene recipijenta, *Mahechus*, prema Eku bi bio »bisher unbekannt«; ime bi pak moglo biti varijanta od *Mahes*, *Mahetis*, koje se javlja u Italiji, Hispaniji, Galiji, u Germaniji; posvedočeno je i *Mahenis*; *Mahaia* (*DAG* 217); *Mahes* (*DAG* 217, 385) Takođe, poreklo žene nije sasvim jasno. Izdavači ostavljaju dve mogućnosti: *CAR*[…] ili *CAP*[…], pretpostavljajući da bi se moglo

odnositi ili na mesto *Cardellaca* / *Cardabiaca*[26] koje se ubicira u mesto Tokod, upravo na teritoriji zajednice Azala, ili na Karnuntum. Za varijante upor. *OPEL* IV 60.

Matena — *RMD* 223: *Dasenti Liccai f*(*ilio*) *Pannon*(*io*) | *et Matenae Etdeidati*(*s*) *fil*(*iae*) *uxori eius Azal*(*ae*) | *et Attoni f*(*ilio*) *eius et Rumae fil*(*iae*) *eius* | *et Sibullae fil*(*iae*) *eius*. MEID 2005, 234–235, *s.v. Mat*(*t*)-. Izvedeno od keltskog *mat*-: ELLIS EVANS 1967, 230–231; *EDPC* 251. upor. Madena.

Munnus — ECK / PANGERL 2011, 221–225 (v. Marsua). Verovatno panonsko. U području zajednice Azala, u mestu Környe (*RIU* 681) posvedočeno je još jedanput, kao kognomen, u obliku *Munna* (*Septimia*, ž.); upor. *OPEL* III 90. U Dalmaciji: npr. *Munnius* (KATIČIĆ 1962, 108; ALFÖLDY 1969); *Munnius et Gentius* (*CIL* III 8437); *M. Munnius Buccio* (*AE* 1961, 257); *Munni*(*u*)*s*(*?*) (*AE* 1940, 114, *Germania*); *CIL* III 2955; doduše upor. *Munnius* (*DAG* 220); *Munnis* (*DAG* 1135, 1289; DELAMARRE 2004) često je i na Iberskom poluostrvu. *OPEL* IV 90.

Nivio — *CIL* XVI 96. Javlja se kao patronimik recipijenta diplome: *Attae Nivionis f. Azalo*. Ime je posvedočeno u Noriku: *CIL* III 5564; *CIL* III 13707 (*Nivius*, *Noricus natione*) i u Hispaniji (*CIL* II 2469); upor. *OPEL* III 103.

Racio — *RIU* 769: *Aicca Cansali f. Asalia*. Mesto nalaza: Sárisáp. *OPEL* IV 22. Moči (MÓCSY 1959, 55, 187, br. 171/1) navodi ovo ime kao panonsko, dovodeći ga pogrešno u vezu sa imenom *Precio* (*CIL* III 3400). Ime je u vezi sa *Racco* (*CIL* III 5638 = *ILLPRON* 1327), *Racconius* (*CIL* III 5638), posvedočenim u Noriku. DELAMARRE 2003, 45: **raco*- '?'

Ruma — *RMD* 223, vojnička diploma, dete recipijenta (v. Dasas, Matena). Ime je posvedočeno u Noriku: *OPEL* IV 36: *CIL* III 5350 = *ILLPRON* 737 i: *Rumo* (*CIL* III 4966 = *ILLPRON* 836; *AIJ* 75), upor. *DAG* 1298; u Narbonskoj Galiji (*CIL* XII 5093); *Rumius* (*DAG* 1073); KATIČIĆ 1966, 153. **rūmo*-: 'Rim', 'Rimljanin'. Upor. KAJANTO 1965, 226.

Sibulla — *RMD* 223 (v. Dasas, Matena). *OPEL* IV 80. Ime je posvedočeno i u Akvinkumu (*TitAq* II, 2010, 738), a van Panonije javlja se u Noriku (HOLZNER / WEBER, *AEA*, *RÖ* 31, 2008, 216, br. 176) i u Reciji (*CIL* III 5877). *Sibylla* (*CIL* XIII 3183,2). *Valeria Sibula* (*AE* 2010, 1314). Upor. *Deae Si*|*bulc*(*a*)*e*(*?*) (*AE* 1963, 46). Kod Azala je ime, osim u ovoj vojničkoj diplomi, posvedočeno u još jednom natpisu koji je nađen u

[26] *Not. Dign*. Occ. 32.50; *Tab. Peut*.; *Rav*. 4.20. ANREITER 2001, 210.

mestu Csákberény (*RIU* 1406: *Sibulla Iopari f.*). Prema Močiju, to mesto može pripadati i teritoriji Azala, budući da se nalazi na granici sa Eraviscima.[27] Shodno tome, u spisak smo uneli i ime *Ioparus*.

Siusius — *RMD* 430: *Nigro Siusi f. Azalo*. Diploma je nađena u Araboni. Za keltska imena na *Siu-* MEID 2005, 288, s.v. *Siuppus* (*Eraviscus*, *CIL* XVI 179, cf. *DAG* 1304); cf. *Siunia* (*Celeia*, Norik, *CIL* III 5393). KATIČIĆ 1966, 153. *Siui*[--- (*DAG* 1145); *Siuitus* (*DAG* 975); *Siuppus*; toponim: *Siuriacum* (*DAG* 369) (DELAMARRE 2004, 276). HOLDER II 1590. *OPEL* IV 85.

Solva — *RIU* 790: *Solva* | *Iucundi* | *princ*(*ipis*) *Azali*(*orum?*) | *f*(*ilia*) *ann*(*orum*) *IIX* | *pater pos*(*u*)*it*. Mesto nalaza: *Solva*, Esztergom (v. niže *Talalnus*). U pitanju je nadgrobni spomenik ćerke principesa zajednice Azala: *Solva Iucundi*. Ime *Solva* moglo bi biti keltsko, što bi se moglo pretpostaviti prema istoimenom gradu u Noriku (*Flavia Solva*). Takođe, toponim *Solva* postoji i na teritoriji Azala (*Solva*, Esztergom),[28] upor. ANREITER 2001, 218–9: Celt. **solua* < **selua* »(Grund)-Besitz?«, FALILEYEV 2007, 132. *OPEL* IV 88 upor. *Solvedus*, *Solvorionius*.

Talalnus — *AE* 1997, 1261 = *TRHR* 117. Mesto nalaza: *Solva*, Esztergom, nekropola Bánom, 1989. godine. Javlja se kao patronimik principesa peregrine zajednice Azala: *Iucundo Talal*|*ni f*(*ilio*) [[*principi*]] *civ*|*itatis Azalior*|*um*... Ista ličnost posvedočena je i u natpisu *RIU* 790 (gore, s.v. *Solva*). Od **tlā*/*tala* (**telh2*/*tl***h2*). Upor. ELLIS EVANS 1967, 259; **talo-* / *talu-* ('forehead, front'); DELAMARRE 2003, 288; MEID 2005, 153 i 290, u katalogu, s.v. *Talanus*, *Talasus*, *Talasius*, navodi da bi moglo biti i panonsko (upor. *ibid*. 30); *Talo-*; *EDPC* 367; DELAMARRE 2010–2012, 117–120. U Panoniji se javlja *Talan*[*us*] (*RIU* 1416, Várpalota), zatim, u Dalmaciji, ime *Talanius* nosi jedan vojnik iz zajednice Dokleata (*CIL* XIII 7039). FALILEYEV 2007, 141. *Talanio*: *Talanus* (*CIL* XIII 3541, *Belgica*); *CIL* XIII 7039; Hispanija: *Talanius* (*ILER* 6821), *Tal*(*ania*) (*ILER* 6821), *Talantea* (*EE* VIII 282), *Talaic*[ ] (*AE* 1990, 798).

Tutula — *CIL* XVI 49: *Tutula Breuci f. Azala*, žena vojnika iz plemena keltskih Dobuna (*Lucco Treni f. Dobunno*) koji se naselio na mestu gde je otpušten (MÓCSY 1959, 194). Ime je izvedeno od *teut-*/*tout-*/*tut-* (= narod,

[27] MÓCSY 1959, 56 »In der Gegend von Csákberény... dringt das Gebiet der Azalen östlich ein wenig in das der Eravisker ein.«

[28] Ptol. II 16.4: *It. Ant.* 266.13; *Not. dign.* Occ. 33.3; upor. *CIL* III 11421: *Of*(*f*)*icina Solva*. ANREITER 2001, 218.

pleme, *populus*); upor. POKORNY, *IEW*, 1080–85; J. UNTERMANN, *Worterbuch des Oskisch-Umbrischen*, Heidelberg 2000, 779–783; DE VAAN, *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*, Leiden, 618–619. HOLDER II 2021–2024; ELLIS EVANS 1967, 267–9; MEID 2005, 297–298; DELAMARRE 2003, 305; **tuto*- MEID 2005, 297–298, (*Tu*- < **Tuto*-). U Panoniji je lično ime posvedočeno u više varijanata: *Tutia* (m.) (*RIU* 220); *Tutuis* (*RIU* 947); *Tutuius* (*RIU* 947); *Tutio* (*CIL* XVI 13, *Dacus*), *Teutio Verco*[*m*]*bogionis* (*CIL* III 13389 = *RIU* 838, *Cirpi*). KATIČIĆ 1976, 182: *Tutor*. U Noriku se javljaju: *Tut*(*i*)*o*, *Tuta*, *Tutuia* (*CIL* III 5664= 11807 = *ILLPRON* 891). Upor. *OPEL* IV 135–136. Varijante se javljaju i u Galiji (*Tutulus*). Upor. keltski teonim *Teutates* (*Mars*) i vrhovno božanstvo kod Eraviska: *Iupiter Optimus Maximus Teutanus* (MEID 2005, 56–62). U svom katalogu, Majd uz ime *Tutula* komentariše (MEID 2005, 298): »...und Ihre Stammeszugehörigkeit zu den pannonischen Azali machen es unwahrscheinlich, daß ihr Name keltisch sein könnte.« S obzirom na broj potvrda keltskih imena kod ovog plemena moglo bi biti i keltsko, kao i ostala imena ove skupine posvedočena u Panoniji, koja je on odredio kao keltska. Osim toga, imena ove skupine javljaju u jugoistočnoj imenskoj oblasti (KATIČIĆ 1964, 16: *Teuta*, *Teutana*, *Teutaia*, *Teutios*, *Teuticus*, *Teudas*, *Tuta*…). Katičić ova jugoistočna imena odvaja od onih koja bi mogla biti keltska: »neće imati veze sa jugoistočnim imenima, imena izvedena od *teuta* = pleme bila su česta i kod Kelta i Germana« (*ibid*.), misleći na potvrde iz severne Italije, područja Japoda (Bihać) i srednje Dalmacije.

Vivenia — *RIU* 768 = *CIL* III 3661. Mesto nalaza: Sárisáp, kao i *Aicca Cansali f*. *Asalia*. U istom obliku ime je posvedočeno jedanput u Drobeti (Dakija): *IDR* II 135. *OPEL* IV 178 navodi samo ove dve potvrde. *Vivenus* se javlja u Noriku, upor. *Vibenus*, (*CIL* III 5104); *Vibunna* (*AIJ* 189) (KATIČIĆ 1966, 149). Najverovatnije od *Viben*(*n*)*ius*. *OPEL* IV 178. KATIČIĆ 1966, 149: »javlja se u nerimskoj imenskoj formuli i to tako često da se usprkos latinskom izgledu mora pomišljati na posebnu vezu sa noričkom keltskom onomastikom.«

Vegabius — *CIL* III 4292 = *RIU* 405. Mesto nalaza: *Brigetio*, Szony. *Aurel*(*ius*) *Vegabius*, princeps peregrine zajednice Azala. Ime nije drugde posvedočeno. Kako je spomenik izgubljen, ne može se proveriti da li je ime dobro pročitano.

Verbacius — *TRHR* 122: — *Atressi f*. *OPEL* IV 156; MÓCSY 1959, 195. Od

keltskog **uer-* (DELAMARRE 2003, 314, 318; MEID 2005, 139, 178–182). Posvedočeno je i dva puta kod susednih Eraviska: jednom u vojničkoj diplomi *RMD* 266 i u natpisu *RIU* 1343. U Noriku su posvedočene varijante: *Verbicius* (*ILLPRON* 1007); *Verbicia* (*CIL* III 4811 = 11504); *Verbugia* (*CIL* III 10944). DELAMARRE 2003, 314, 318; ELLIS EVANS 1967, 279, 281; MEID 2005, 139 (*Vervicius*, *Verbacius*), 181 (*Vervicius*), 179 (*Verbugia*); *EDPC* 65.

GRUPA II. Domaća imena posvedočena u natpisima na teritoriji Azala

Anna —*CIL* III 4282 = *RIU* 690: *Anna Sammonis* (*Dasi Tasti … co*(*n*)*iux*). Mesto nalaza: Tata. Ime *Anna*, *Ana* je srednjodalmatsko ime, KATIČIĆ 1976, 180; u Dalmaciji: *CIL* III 14600, 2160, 8340, Visibaba. U Panoniji je posvedočeno još u Brigecionu (*RIU* 582), a javlja se i kod Eraviska: *Ana Garv*|*onis f*(*ilia na*|*tione Aravi*|*sscam* (*!*) (*AE* 1939, 260), upor. KATIČIĆ 1964, 18 i 28 (spisak nekeltskih imena u Panoniji). Za potvrde v. *OPEL* I 116.

Atta — v. gore, grupa 1.

Aturo — *AE* 1974, 510 = *RIU* 729*: Aturo* [---]*leitlli* | *f*(*ilius*) *an*(*norum*) *LX A*[---]*o Aturo*|*ni*(*s*) *f*(*ilius*) *XXV* [*e*]*ques al*(*a*)*e* | *Ulp*(*ius*) [---]*s et Pe*[---[29]. Mesto nalaza: Szomor-Pusztasomodor (*OPEL* I 217), dvaput u ovom natpisu; varijanta od *Atturo*. Za imena *Attu-* v. MEID 2005, 253–254. HOLDER I 280; III 741.

Atresus — *AE* 2003, 1371 = *TRHR* 122: *Urbacius Atresi f*(*ilius*) *v*(*ivus*) *s*<*i*>*bi* | [---]*T*| [---. Mesto nalaza: *Solva*. MÓCSY 1959, 165; MEID 2005, 161. Upor. ELLIS EVANS 1967, 144, 249–250: **ret*(*h*)- »run«; *EDPC* 24. U Paniji je posvedočeno u različitim varijantama: *Atressus A*|*vavilli f*., ćerka [*Ul*]*p*(*ia*) *Coimona* (*CIL* III 3687 = 10354 = *RIU* 1368, Tabajdime). Ime se javlja kod Eraviska, u vojničkoj diplomi: (*RMD* 251); *Atresus* (*RIU* 925), *Atressa* (*CIL* III 10362); posvedočeno je u Noriku u različitim varijantama (*CIL* III 5275 = *ILLPRON* 1309), *Adtresa* (*AE* 1975, 662); u Dakiji (*IDR* III/5, 450); u Narbonskoj Galiji: *Adrettius* (*CIL* XII 208), *Adretoni*(*us*) (*CIL* XII 739). *OPEL* I 204.

Bato — *RIU* 689. Mesto nalaza: Környe. Natpis pripada vojniku: *Bato Dasentis* | *filius an*(*norum*) *XXV exp*|*lorator Dases* | *pater p*(*osuit*) *h*(*ic*) *s*(*itus*) *e*(*st*). KATIČIĆ 1962; 1964, 20; 1965, 70; ALFÖLDY 1969, 163–164.

[29] Čitanje prema: *Lupa* 738.

Katičić (KATIČIĆ 1964; 1965) ga ne uključuje u srednjodalmatsku imensku oblast jer se javlja više puta u jugoistočnoj imenskoj oblasti. Posvedočeno je i kod susednog plemena keltskih Eraviska: MÓCSY 1959, 166; upor. MEID 2005, 26. Za distribuciju v. *OPEL* I 278.

Blecissa — *AE* 1997, 1262 = *TRHR* 118. Mesto nalaza: *Solva*, Esztergom. U pitanju je varijanta imena *Blegissa. OPEL* I 304 navodi samo jednu potvrdu *Blegissa* (*RIU* 141). MÓCSY 1959, 219; MEID 2005, 256–257. Upor. DANA 2003, 174: *Blaikisa* (= *Blegissa*), *Blicisus* (*CIL* VI 37213), unosi ga u spisak dačkih imena. Sufiks *-issa* čest je kod keltskih imena, upor. MEID 2005, 323: *Aivissa*, *Blegissa*, *Combrissa*, *Magissa*, *Deivissa*, *Mogetissa*, *Troucetissa*, *Troucissa*. Keltsko.

Busturo — v. gore, grupa 1.

Butto — *CIL* III 10598 = *RIU* 783: *Buttoni Roman*(*i*) *f*. (dat.). *OPEL* I 330. Mesto nalaza: *Solva*, Esztergom, Bánom. MÓCSY 1959, 235; MEID 2005, 261. U Panoniji je posvedočeno i u natpisima: *AE* 1929, 219 (*Carnuntum*); *CIL* III 3801; 3819 (Ig); KATIČIĆ 1966, 158; KATIČIĆ 1968, 73–74. Ime je posvedočeno u Noriku: *But*(*tus*) (*CIL* III 4778 = 4785 + p. 2328.44); *Butus* se javlja na vojničkoj diplomi iz Donje Mezije, *CIL* XVI 13: *Tutio Buti f*(*ilius*) *Dacus*. Upor. *EDPC* 84: »PCelt. **butā-* 'dwelling, place, hut'«.

Calmenus — *RIU* 801: — *Sindio*(*nis*) *f*. Mesto nalaza: Piliscsév. *OPEL* II 24 navodi samo ovo mesto.

Camurius — *RIU* 727. Mesto nalaza: Pusztasomodor. Javlja se u peregrinoj imenskog formuli. Posvedočeno je u Galiji (*DAG* 224, 244; DELAMARRE 2004, 237); v. ELLIS EVANS 1967, 323: *Camars*, *Camenanus*, *Camerinus*; *Camerius* (*CIL* XIII 6005), *Camorinus*; *Camurius Camurrus*, *Camaracus*. U Dalmaciji je posvedočeno kao gentilno ime, *Camuria Polla* (*CIL* III 2915, Jader), ALFÖLDY 1969, 72. *OPEL* II 29.

Carmio — *RIU* 119 = *TRHR* 119. Mesto nalaza: *Solva*. Javlja se u Noriku, Galiji, severnoj Italiji, upor. *Carmo* (*CIL* III 5644, Norik), *Carm*[---] (*AE* 1979, 283), *Carmo Adnami* (*CIL* III 5644). DELAMARRE 2007, 105–106; lat. *Carminius*. upor. *OPEL* II 37–38.

Couco — *TRHR* 118. *Coucus*, *Cucus*. MEID 2005, 265–266 »unsicher«; *RIU* 1224. *Cucus* (*RIU* 928, Szentendre; *Verodubena Cesonis f*.). Nedavno je posvedočeno još jedanput u Panoniji, u Akvinkumu: *Quqo Resule fil*. (*AE* 2010, 1306 = *Lupa* 10780). **cuco-*, **cuci-* '? (*Cucius*), DELAMARRE 2003, 131; DELAMARRE 2004, 244 (*DAG*, indeks).

Dasius, Dasas (*Dasent-*) — v. gore, grupa 1.

Dervonia — *CIL* III 10603 = *RIU* 724 (v. niže *Sisiu*; *Troucetimarus*). Mesto nalaza: Gyermely. Ime je keltsko. Izvedeno od **deru-* »drvo, hrast«; DELAMARRE 2003, 141; MEID 2005, 193–194, s.v. *Derva*, *Dervonia*; *EDPC* 96. U Panoniji: *Derva Comonis f.* (*RIU* 1354); *Derva Sisinae f.* (*RIU* 1226, *Intercisa*), u Noriku: *Derva Malaii f(ilia)* (*CIL* III 5419 = *ILLPRON* 1198); *Deruius* (*DAG* 1122); v. *OPEL* II 98. Upor. na primer gal. toponime *Dervum*, *Dervaci* (HOLDER I 1207); *Deruetius pagus* (*DAG* 765); *Deruiacus* (*DAG* 621); upor. u Dalmaciji: *Derva*, *Anderva*; *Andarvani*.

†*Germus* (= *Germanus*) — *RIU* 734. Mesto nalaza: Szomor-Pusztasomodor. Moči pominje ime *Germus* među »ilirskim« imenima kod Azala (MÓCSY 1959, 55, 175 i br. 181/5; upor. KATIČIĆ 1964, 270: *Germus/-a*, *Albona*, *Salona*). Međutim, sasvim izvesno da je u pitanju obično ime koje treba čitati *Germanus* (KAJANTO 1966, 201): *Vinedia* | *German*[*i f*(*ilia*) ... (dobra fotografija spomenika dostupna je u epigrafskoj online bazi *Lupa*, i *EDH*, gde je čitanje korigovano).

Ioparus — *RIU* 1406. Za sada nema direktne paralele. Možda se može dovesti u vezu sa: *Iop*[--- (*DAG* 214), *Ioppillo* (*DAG* 818); *Ioppilo* (*DAG* 377); *Ioppios* (*DAG* 377); *Ioppos* (*DAG* 818); *Ioppus* (*DAG* 532) (DELAMARRE 2004, 253), Galija.

Lasc(*i?*)*us* — *RIU* 731: *Madena Lasci f*. MEID 2005, 274, u katalogu pod: *Lassonia*, *Lasaiu*, *Lascontia*, kao *Lascus* (upor. *DAG* 1129, 1281, 1358; DELAMARRE 2004, 255). KATIČIĆ 1968, 83–84. U Brigecionu je posvedočena ličnost *Aelius Lascius* (*RIU* 397; upor. MÓCSY 1959, 55, 248). Ime je u istom obliku posvedočeno još jednom, u Hispaniji (*HispEp* 7911). Imena ove skupine javljaju se u oblasti Iga (KATIČIĆ 1968, 83–84), nekeltski karakter. *Lascius OPEL* III 19.

Lic(*c*)*aius* —v. gore, grupa 1.

Lucius — v. gore, grupa 1.

Madena — *RIU* 731 (upor. gore: *Matena*). Ime je posvedočeno u Dalmaciji kod plemena *Daversi*: *Madena Plarentis* (*CIL* XVI 38) (KRAHE 1955, 69; MAYER 1967, 216; ALFÖLDY 1969, 235) i u natpisu vojnika poreklom iz Dalmacije (*CIL* XI 68), cf. ALFÖLDY 1969, 235; *OPEL* III 44. Ime se može dovesti u vezu sa keltskim *Madus*: *Mad-ussa*, koje je posvedočeno i u Podrinju: LOMA 2003–2004, 40, nap 36; 53. ELLIS EVANS 1967, 230–231: *Madi*, *Madicenus*, *Madia* (*CIL* V 4697); *Madico* (*CIL* V 4602),

Madicua (*CIL* XIII 3624); *Mado*, *Madu* (*CIL* III 8376), *Madui*, *Maduio*, »...should be included here as variants of Celtic *mat-* (v. niže, Grupa II, Matena). DELAMARRE 2004, 258 (*DAG*, index).

Masclenia — *CIL* III 4342 = *RIU* 558. Mesto nalaza: Szöny, *Brigetio*. Skupina je dobro posvedočena u sredinama sa keltskom onomastikom; upor. *Masclos*, *Masculus* (*DAG* 290); *Masclia* (*DAG* 744); *Masclinia* (*DAG* 968); *Masclinus* (*DAG* 346); *Masclius* (*DAG* 702, 1133); *Masclo* (*DAG* 821); *Masclus* (*DAG* 218; 322, 337, 415, 968); *Mascuili* (*DAG* 692); *Mascuillus* (*DAG* 337); *Masculus* (*DAG* 322, 1133) (DELAMARRE 2004). *Belgica*: *Mascio* (*CIL* XIII 3365); *Mascius* (*CIL* III 5637 = *ILLPRON* 1325), posvedočeno je u vojničkoj diplomi kao kognomen recipijenta iz plemenske zajednice Boja: *Ti. Claudio Secundi f. Masculo*. Javlja se jedanput u Gornjoj Meziji: *Masclus Licconis* (*IMS* IV 65). *OPEL* III 62 i upor. 63.

Neratus — *CIL* III 10604 = *RIU* 725 — *Ursi fil*. Mesto nalaza: Gyermely (*Crumerum*), MÓCSY 1959, 248. Keltsko ime izvedeno od *nert–* (»snaga, sila«) < *$h_2$ner-* (ἀνήϱ); HOLDER II 719–726; MEID 2005, 237–238 (»mit männlische Kraft begabt«); dobro je posvedočeno u keltskim sredinama. *OPEL* III 98-99: *Nertus*, *Nertius*, *Nertianus*; javlja se i u složenicama, npr: *Nertomarus* (v. niže).

Nerotomarus — *TRHR* 119 (gore: Carmio). U pitanju je varijanta keltskog imena *Nertomarus*. Za potvrde u Panoniji: MÓCSY 1959, 183, 155/4 (*Boius*), 176/14; 205/25, 33. *OPEL* III 99; **nerto-* (»snaga, sila«). HOLDER II, 722; ELLIS EVANS 1967, 105–6, 237, 294, 408; DELAMARRE 2003, 235; MEID 2005, 113–114; *EDPC* 289.

Prosostus — *AE* 1997, 1262 = *TRHR* 118. *Prosostus Couconis f.* KATIČIĆ 1964a, 28. Mesto nalaza: *Solva*, gde je nađen i natpis koji pominje princepsa peregrine zajednice Azala (niže: Talalnus). Zatim, nedavno je posvedočeno još jednom u vojničkoj diplomi koja je nađena u mestu Tata, na teritoriji Azala kao patronimik žene veterana: *Romania Prososti fil*. (*ZPE* 174, 285 = *AE* 2010, 1259). Osim kod Azala, ime se u Panoniji javlja i u vojničkoj diplomi jednog Kornakata: *Dasenti Dasmeni f*(*ilio*) *Cornac*(*ati*) *et Iorae*(*?*) *Prososti filiae uxori eius* (*CIL* XVI 2), zatim, u vojničkoj diplomi jednog Panonca (*RMD* 404): *Prososto Ia*[*nu*]*ari f*(*ilio*) *Pannon*(*io*), kao i u jednom natpisu iz Karnuntuma: *Ulp*(*ius*) *Prosostus*, patronimik: *Ambruc*[*o?*] (*AE* 1937, 78). MÓCSY 1959, 186, 155/5, 237/1. U Dakiji je posvedočeno i *Prisosta* (*AE* 1932, 81). Nije sasvim jasno zbog

čega ga je Majd (MEID 2005, 256) proglasio za »griekisch«. U pitanju je panonsko ime, karakteristično za severno područje.

Pusinnio — *RIU* 727 (v. *Camurius*, patronimik). Mesto nalaza: Piliscsév. Ime je u različitim varijantama dobro posvedočeno u Noriku, Reciji, Galiji, Britaniji, Hispaniji; *OPEL* III 173. *DAG* 972; *Pusinna* (*DAG* 1139); *Pusinna*, *-us* (*DAG* 1296); *Pusinnio*, *Pusintus* (*DAG* 1296) (DELAMARRE 2004), javlja se u Dalmaciji, a u ovom obliku najviše potvrda ima u Panoniji.

Sammo — *CIL* III 4282 = *RIU* 690. Mesto nalaza: Tata. MEID 2005, 240. *OPEL* IV 46–47. Od kelt. *samo-*; skup imena je izrazito čest u keltskim sredinama (HOLDER II 1335; ELLIS EVANS 1967, 252–253; DELAMARRE 2003, 266; 2004, 272 (*DAG*, index)).

Sibulla v. gore, grupa 1.

Simirasi(us?) — *RIU* 713 (crtež): *Trasanu – f*. Mesto nalaza: Piliscsév. *DAG* 1303 (DELAMARRE 2004, 276); *Simirinus* (*DAG* 1071). *OPEL* IV 83 (samo ovaj natpis).

Sindio — *RIU* 801. *Calmenus – f*. Mesto nalaza: Piliscsév. *OPEL* IV 83: navodi samo ovu potvrdu; upor. npr. *Sindilla* (*DAG* 1356).

Sisiu — *CIL* III 10603 = *RIU* 724 (2 puta), ž. Mesto nalaza: Gyermely. Ime je dobro posvedočeno u Panoniji i Noriku, ali se varijante javljaju i u drugim keltskim oblastima. U istom obliku, u Panoniji je posvedočeno još jedanput (*RIU* 923); zatim, javljaju se i varijante *Sisia* (*CIL* III 3285), *Sisio* (*CSIRÖ* I/3, 203), *Sisi* (*CIL* III 11273), *Sisiata* (*RIU* 49), (upor. FALILEYEV 2007, 131: *IDR* III/2, 380); *Sisiuna* (*CIL* III 10544), itd. Upor. Norik: *Sisia* (*CIL* III 5630); *Sisia* (*CIL* III 4983a, 4998, 5075; 5630; *ILLPRON* 782); *Sissia* (*CIL* III 5075) *Sisiu* (*AIJ* 112; *ILLPRON* 780), itd. HOLDER II 1587; MEID 2005, 288.

Tastus — *CIL* III 4282 = *RIU* 690: *Dasius Tasti f*. *OPEL* IV 109 navodi samo ovo mesto, dok je u tomu II 93 navedeno je kao *hapax*, *Dasitastes* (sic!), odakle i MEID 2005, 29 (fantomsko ime).

Toria — *RIU* 675: *Toria Licconis f*(*ilia*). Mesto nalaza: Környe. Majd (MEID 2005, 30) ga je uvrstio među panonska imena, međutim u pitanju je latinsko gentilno ime. Kao gentilicij, posvedočeno je u Panoniji, Dalmaciji, severnoj Italiji i po jedanput u Galiji i Hispaniji. Za potvrde: *OPEL* IV 127.

Trasanu(*s?*) — *RIU* 713. Mesto nalaza: Szomod. *OPEL* IV 128. Moči (MÓCSY 1959, 193 бр. 167/1) donosi ime kao *Trasan*(*us*), u *RIU* je pročitano kao *Trasam*, MEID 2005, 294: *Trasanu*; *Trasanus* (*DAG* 1309) (DELAMARRE 2004, 281). Majd ga je uvrstio u katalog, navodi da bi ovde moglo biti panonsko, verovatno na osnovu panonskog patronimika: *Dasentis f*. U severnoj Italiji su posvedočena: *Trasius* (*CIL* V 7221); *Traso* (*CIL* V 7167); upor. *DAG* 230, 386.

Troucetimarus — *CIL* III 10603 = *RIU* 724 (v. *Sisiu*, *Dervonia*). Mesto nalaza: Gyermely. Keltsko **troug-*. DELAMARRE 2003, 303, *trougo-*, *trouget-* 'malheureux' ('miséricorde' ?); MEID 2005, 119. Imena ove skupine su brojna u keltskim sredinama. U Panoniji se javlja još jednom *[T]roucetima[r]us* (*RIU* 1397), i u varijantama *Troucetissa* (*CIL* III 14349,8), *Troucissa* (*RIU* 1359; *RIU* 1414), *Troucisa* (*AE* 1957, 164). Posvedočeno je u Noriku u različitim varijantama (npr. *Celeia*: *Trougeti-marus*), zatim, u Galiji. Za keltski element **māro-* ELLIS EVANS 1967, 223; DELAMARRE 2003, 218d.; MEID 2005, 92; *EDPC* 258.

Urbacius — *AE* 2003, 1371 = *TRHR* 122 (v. *Atresus*). Upor. *Urbicius* (*DAG* 833, 1153); *Urbicus* (*DAG* 980, 1153, 1316), *Urbilus* (*DAG* 339); *Urbo* (*DAG* 1316); *OPEL* IV 184–185.

Vanus(*?*) — *RIU* 756. Mesto nalaza: *Crumerum*, Nyergesújfalu. MEID 2005, 303–304. *OPEL* IV 147 (samo ovaj natpis). U Noriku je posvedočeno *Vannus*. Treba pomenuti da je čitanje natipisa sporno. Naime, *Liccaius Va|no N B F*, kako stoji u korpusu, moglo bi biti: *Va<n>nonis f*(*ilius*). U Gornjoj Meziji javlja se *Vanno*: *ILJug* 37; *ILJug* 1421; LOMA 2010, 30–31. s.v. *Vanno*.

Varzia — *RIU* 714: *Varzia Licai f*(*ilia*). Mesto nalaza: Szomód. *OPEL* IV 148, navodi samo ovu potvrdu.

Vinedia — *RIU* 734. Mesto nalaza: Szomor-Pusztasomodor. Ime je posvedočeno u Dalmaciji, u Jaderu (*CIL* III 2963); venetsko: **Venetia*, Celtic, **ueni* (»friend«) *e/i*: *Venicarus*/*Vinicarus* (DELAMARRE 2003, 313; MEID 2005, 307–308), *Vin-*: HOLDER III 351; KATIČIĆ 1976, 182; MEID 2005, 152. Za element *-edio-* v. HOLDER I 2013.

* * *

Rezultati naše analize mogu se sumirati na sledeći način. Domaćih ličnih imena koja se pouzdano mogu pripisati Azalima, i koja smo

smestili u grupu 1 ima 29; od imena posvedočenih u natpisima na teritoriji koja se pripisuje plemenskoj zajednici Azala (grupa 2) u obzir je uzeto 38 imena od kojih se 6 imena javlja i u grupi 1.

Prema grupama, odnos bi se mogao odrediti ovako:

Grupa 1 (29 imena)

Panonska imena su: *Breucus*; *Dasas* (*Dasent-*) / *Dasius*; *Dasmenus*; *Liccaius.* U keltska imena mogu se ubrojiti: *Aicca*; *Atta* / *Atto*; *Busturo*; *Cuso*; *Cot[ ]*; *Gallunus*; *Lucca*; *Lucius (?)*; *Matena*; *Nivio*; *Racio*; *Ruma*; *Sibulla*; *Siusius*; *Solva*; *Talalnus*; *Tutula*; *Vivenia*; *Verbacius*. Imena koja se javljaju samo jedanput: *Vegabius* (?) i *Etdeidatis* (?)

Grupa 2 (38)

Šest imena iz ove grupe pojavljuju se i u grupi 1. To su imena: *Atta*; *Busturo*; *Dasas* (*Dasent-*) / *Dasius*; *Liccaius*; *Lucius*; *Sibulla*. Od ovih *Dasas* (*Dasent-*) / *Dasius*, *Liccaius* karakteristična su imena za panonsko-dalmatsku imensku oblast; jezgreno područje im je južna Panonija, ali su dobro posvedočena i u Dalmaciji.

Panonskoj imenskoj oblasti pripadaju i sledeća imena ove grupe: *Anna*; *Bato*; *Munnus*; *Prosostus*; zatim, njima treba priključiti imena koja se javljaju u obe grupe: *Dasas* / *Dasius*; *Liccaius.* Imena koja se mogu smatrati keltskim, bilo na osnovu toga što imaju keltsku etimologiju ili na osnovu prostorne distribucije u keltskim imenskim oblastima (pre svega u noričkoj) jesu: *Atta* (+G1); *Aturo*; *Atresus*; *Blecissa*; *Busturo*; *Butto*; *Camurius*; *Carmio*; *Couco*; *Dervonia; Ioparus*; *Lasc*(*i?*)*us*; *Madena*; *Masclenia*; *Ner{o}tomarus*; *Pusinnio*; *Sammo*; *Sibulla*; *Sisiu; Trasanu*(*s?*); *Troucetimarus; Urbacius*; *Vanno*; *Vinedia*.

Imena koja nemaju potvrde u drugim imenskim oblastima jesu sledeća: *Cansalus*; *Calmenus*; *Tastus*; *Varzia* (imaju samo po jednu potvrdu). Po jedanput su posvedočena i imena *Simirasius* (?) i *Sindio*, ali imaju paralele drugde.

Kako smo pomenuli, Azali su ubrojani među panonska plemena na osnovu toga što se smatralo da je njihova onomastika panonska. Rezultati našeg istraživanja, kojim su obuhvaćeni i noviji epigrafski nalazi, jasno ukazuju na to da se epihorska antroponimija Azala ne može više smatrati isključivo ili pretežno panonskom budući da se analizom pokazalo da je broj keltskih imena u antroponimijskom inventaru te

zajednice znatno veći nego što je broj panonskih imena. Stoga se može doći do zaključka da je kod Azala keltska komponenta dominantnija od panonske. U pitanju je peregrina zajednica čije je stanovništvo bilo mešovitog etničkog sastava, kao što su neki istraživači ranije već pretpostavljali.[30]

Iako su *civitates* organizovane na plemenskom principu, reč je o rimskim administrativnim jedinicama koje nisu nužno obuhvatale jednu etničku celinu, niti su uvek odgovarale granicama i sastavu slobodnih plemena u predrimsko doba, iako su po njima mogle nositi ime.[31] Kako se Azali u izvorima prvi put pominju u rimsko doba, u vreme Avgusta, kao *civitas peregrina* u provinciji Panoniji, ne treba isključiti mogućnost da ta zajednica predstavlja rimsku tvorevinu.

Skraćenice

AE — *L'Année épigraphique*, Paris, 1886– .

CAH^2 — *Cambridge Ancient History*, 2nd edition, Cambridge.

CIL — *Corpus inscriptionum latinarum*, Berlin.

DAG — WHATMOUGH, J. *The Dialects of Ancient Gaul*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1970 (indeks: DELAMARRE 2004).

EDH – Epigraphische Datenbank Heidelberg, www.epigraphische-datenbank-heidelberg.de

EDPC – MATASOVIĆ, R. *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*. Leiden / Boston 2009.

ILLPRON — *Corpus inscriptionum lapidariarum Latinarum provinciae Norici usque ad annum MCMLXXXIV repertarum*, M. HAINZMANN / P. SCHUBERT, eds. Berlin, 1986– .

Lupa — *Ubi erat Lupa*, F. i O. HARL, www.ubi-erat-lupa.org.

OPEL — B. LŐRINZ / F. REDŐ. eds., *Onomasticon provinciarum Europae latinarum*, Budapest. Budapest: Archaeolingua, 1994–2000.

RIU — *Die römischen Inschriften Ungarns*, Budapest.

TRHR — *Tituli Romani in Hungaria reperti* (*Supplementum*), KOVACS, P. Budapest.

ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.

[30] Npr. RUSSU *ad* FITZ 1977.

[31] Upor. MÓCSY 1974, 66.

Bibliografija

ALFÖLDY G. (1964), »Die Namengebung der Urbevölkerung in der Römischen Provinz Dalmatia«, *Beiträge zur Namenforschung* 15, 55–104.

ALFÖLDY G. (1969), *Die Personennamen in der Römischen Provinz Dalmatia*. Beiträge zur Namenforschung, n. F. (Beiheft 4). Heidelberg.

ANREITER P. (2001), *Die vorrömische Namen Pannoniens*. Budapest.

DANA D. (2003), »Les Daces dans les ostraca du Desert oriental de l'Egypte. Morphologie des noms daces«, *ZPE* 143, 166–186.

DELAMARRE X. (2003), *Dictionnaire de la langue gauloise*. *Une approche linguistique du vieux-celtique continental*, [2]Paris.

DELAMARRE X. (2004), »Index de J. Whatmough, *The Dialects of Ancient Gaul*«, *Veleia* 21, 221–287.

DELAMARRE X. (2009), »Panonnica Celtica«, *Nouvelle Revue d'Onomastique*, 89–100.

DELAMARRE X. (2010–12), »Notes d'onomastique vieille-celtique«, *Keltische Forschungen* 5, 99–137.

ECK W. / PANGERL A. (2011), »Diplome für das Heer in Dakien«, *ZPE* 176, 221–233.

ELLIS EVANS D. (1967), *Gaulish personal names*: *a study of some Continental Celtic formations*, Oxford.

FALILEYEV A. (2007), *Celtic Dacia*. *Personal names*, *place-names and ethnic names of Celtic origin in Dacia and Scythia Minor*, Aberystwyth.

FITZ J. (1977), »Onomastique pannonienne: La population de la Pannonie sous l'aspect de l'onomastique et de l'archéologie«, u: N. DUVAL, (ed.), *L'onomastique latine*. *Colloques Internationaux du C.N.R.S.*, *n°564*. *Paris*, *13-15 octobre 1975*, Paris, 395–401.

GRBIĆ D. (2011), »Augustan Conquest of the Balkans in the Light of Triumphal Monuments«, *Živa Antika* 61, 129–139.

GRBIĆ D. (2012), »Agripa, Plinije i geografija Ilirika«, *Lucida intervalla* 41, 93–105.

HOLDER A. (1840–1916), *Alt-celtischer Sprachschatz*, I–III, Leipzig.

KAJANTO I. (1965), *The Latin Cognomina*. Helsinki.

KATIČIĆ R. (1962), »Die Illyrischen Personennamen in ihrem sudostlichen Verbreitungsgebiet«, *Živa Antika* 12/1, 95–120.

KATIČIĆ R. (1963), »Das mitteldalmatische Namengebiet«, *Živa Antika* 12/2, 255–292.

KATIČIĆ R. (1964), »Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija« [Die neuesten Forschungen über die einheimische Sprachschicht in den illyrischen Provinzen], *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba održan 15*. *i 16*. *maja 1964*, Sarajevo, 9–58.

KATIČIĆ R. (1965), »Zur Frage der keltischen und pannonischen Namengebiete im römischen Dalmatien«, *Godišnjak* CBI 3, 53–76.

KATIČIĆ R. (1966), »Keltska osobna imena u antičkoj Sloveniji«, *ArhVest* 17, 1966, 145–168.

KATIČIĆ R. (1968), »Die einheimische Namengebung von Ig«, *Godišnjak* CBI VI/4, 61–120.

KATIČIĆ R. (1976), *Ancient languages of the Balkans*, The Hague / Paris.

KRONASSER H. (1965), »Illyrier und Illyricum«, *Die Sprache* 11, 157–183.

LOMA S. (1992), Epigrafski spomenici i romanizacija srednjebalkanske oblasti, Beograd: Filozofski fakultet (magistarski rad).

LOMA S. (2003–2004), »Domaće stanovništvo municipija S. u svetlosti novih epigrafskih svedočanstava«, *Starinar* LIII–LIV, 35–63.

LOMA S. (2010), »Domorodačko stanovništvo Kosova i Metohije u svetlosti antroponimije«, *Kosovo i Metohija u civilizacijskim tokovima: Međunarodni tematski zbornik*, 3, Kosovska Mitrovica, 19–40.

MAYER, A. (1957), *Die Sprache der alten Illyrier*, Wien.

MEID W. (2005), *Keltische Personennamen in Pannonien*. Budapest.

MÓCSY A. (1959), *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. Budapest.

MÓCSY A. (1962), »Pannonia«, *RE* Suppl IX, col. 515–776.

MÓCSY A. (1968), »Azali«, *RE* Suppl. XI, col. 345–346.

MÓCSY A. (1974), *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London.

RUSSU I. I. (1977), »L'onomastique de la Dacie romaine«, u N. DUVAL: *L'onomastique latine. Colloques Internationaux du C.N.R.S., n°564. Paris, 13-15 octobre 1975*, Paris, 353–363.

SCHOBER A. (1923), *Die römischen Grabsteine von Noricum und Panonien*, Wien.

SYME, R. (1933), »Campaigns of Octavian: review of E. Swoboda "Octavian und Illyricum"«, *JRS* 24, 66–71 = SYME, R. (1971), *Danubian papers*, Bucharest, 135–144.

WILKES J. J. (1969), *Dalmatia* (History of the Provinces of the Roman Empire, 2), London.

WILKES J. J. (1992), *The Illyrians*, Oxford.

WILKES J. J. (1996), »The Danube provinces«, *CAH*^{2} XI, 545–585.

Lucida intervalla 42 (2013)

Dragana Grbić
Institute for Balkan Studies SASA

Anthroponymy of the Azali

Abstract

In the present paper the author deals with native personal names of the tribe of the Azali who lived in northern Pannonia, where they were organized into a large *civitas peregrina* in Roman times. Based on the anthroponymy, it is usually considered that the Azali were of Pannonian ("Illyrian") origin, and that the tribe, positioned between the Celtic tribes of Boii and Eravisci, represented a "south Pannonian linguistic island in northern Pannonia". It has also been suggested that they were resettled from southern Pannonia to the north by Tiberius. However, the onomastic evidence indicates that this thesis needs revision. The author tries to examine the epigraphically attested personal names of the Azali, dividing them into two cathegories: 1. non-Latin personal names recorded in Latin inscriptions, in which the Azalian origin is expressed (29); 2. non-Latin personal names attested in the inscriptions from the territory of the *civitas peregrina* (38). The analysis of the onomastics inventory shows that a significant number of records appear to be Celtic.

Key Words: Native Anthroponymy, Latin Epigraphy, Azali, the Roman Province of Pannonia.

UDK 821.124'02.09-1(082.2) ID 205124620

Étienne Wolff
Université Paris Ouest Nanterre
ewolff@u-paris10.fr

La place et la fonction des animaux dans les poèmes d'époque vandale de l'*Anthologie latine*

Abstrait : Les animaux occupent une place assez importante dans les poèmes d'époque vandale de l'*Anthologie latine*. Après avoir rangé les poèmes concernés par la thématique animalière en quatre grandes catégories, on examine si certains d'entre eux sont susceptibles d'une interprétation symbolique, et laquelle.
Mots-clés : animaux, *Anthologie latine*, épigramme, symbolisme, Vandales.

Sous le nom d'*Anthologie latine*, on désigne deux collections différentes. Au sens restreint, il s'agit d'une collection d'un peu moins de quatre cents poèmes, constituée en Afrique au début des années 530 et regroupant des poèmes d'époque vandale et d'autres poèmes antérieurs. Cette anthologie est transmise par le *codex Salmasianus* (ainsi nommé parce qu'il a appartenu à l'humaniste Claude Saumaise), et partiellement par quelques autres manuscrits, notamment le *Vossianus Q 86* (du nom de l'humaniste hollandais Isaac Vossius qui l'a eu en sa possession) et le *Parisinus 8091* (autrefois *Thuaneus*, du nom de Jacques-Auguste de Thou). L'ensemble correspond aux pièces 7–389 de l'édition de Riese.[1] L'*AL* dans son acception large forme une masse deux fois plus importante, qui englobe la collection précédente, mais aussi d'autres poèmes d'époques et d'origines variées. Elle occupe les deux volumes de l'édition de Riese. Nous nous limiterons ici à la collection restreinte, et ne prendrons en considération que les poèmes qui sont incontestablement d'époque vandale. Parmi ceux-ci se dégagent notamment quatre en-

[1] A. Riese, *Anthologia latina siue poesis latinae supplementum*, 2 voll., Lipsiae : Teubner, [2]1894–1906. C'est d'après cette édition que sont données toutes nos références. D. R. Shackleton Bailey a donné une édition certes plus récente (*Anthologia Latina*, Stuttgart : Teubner, 1982), mais il intervient à l'excès sur le texte et son travail n'a pas supplanté celui de Riese, qui continue à faire autorité.

sembles : 38–80, une série de distiques anacycliques ou serpentins ; 90–197, qui sont d'un même auteur, anonyme ; 286, les cent énigmes de Symphosius ; 287–375, le recueil de Luxorius.

Dans ce corpus, voici, avec leurs titres,[2] la soixantaine de poèmes qui de près ou de plus loin relèvent de notre sujet : 41 *De equis Diomedis* ; 59 *De cygno et Leda* ; 98 *De Chimaera* ; 104 *De formica* ; 106 *De ansere* ; 107 *De sepia* ; 130 *De Caballina meretrice* ; 132 *De capone †fassanatio†* ; 142 *De ouo Ledae* ; 143–144 *De Europa* ; 148–149 *De equa Filagri aduocati. Insultatio pro concubitu* ; 160 *De uenatore qui cum aprum excepit serpentem calcauit imprudens* ; 176 *De ansere, qui intra se capit copiam prandii* ; 180 *De sphinga* ; 181 *De catto qui comedens picam mortuus est* ; 186-188 *De capris* ; 195-196 *De elephanto* ; 209 *De Abcare seruo dominico* ; 226 *De esiciata* ; 228 *De ouata* ; 286 certaines énigmes de Symphosius (14–39 et 85) ; 291 *Trochaicum de piscibus, qui ab hominibus cibos capiebant* ; 292 *Archilochium de apro mitissimo in triclinio nutrito* ; 304 *De turre in uiridiario posita, ubi se Fridamal aprum pinxit occidere* ; 305 *De auibus marinis, quae post uolatum ad domum remeabant* ; 320 *Item unde supra scriptum : ubi equi circi bibebant* ; 330 *De simiis canum dorso impositis* ; 331 *De partu ursae* ; 355 *De Chimaera aenea* ; 359 *De catula sua breuissima, ad domini sui nutum currente* ; 360 *De pardis mansuetis, qui cum canibus uenationem faciebant* ; 370 *De pica, quae humanas uoces imitabatur* ; 375 *De catto qui, cum soricem maiorem deuorasset, apoplexiam passus occubuit*.

De ces textes, nous laisserons de côté 209, où les animaux ne font fonction que de comparants, 148–149, où la jument n'est là que comme victime passive des assauts sexuels de l'avocat, 304, où le sanglier par sa mort foudroyante ne sert qu'à mettre en valeur le chasseur, 320, où le rôle des chevaux est d'illustrer le changement de destination du sarcophage, 130, qui est trop obscur, et les poèmes où il est question d'animaux de la mythologie, qui ne présentent pas d'intérêt pour nous. Les poèmes restants peuvent se ranger en quatre catégories qui, on le verra, sont perméables : des descriptions, des situations extraordinaires, des animaux apprivoisés ou domestiqués, des animaux sous forme de plat.

[2] Nous n'entrons pas ici dans la question de l'authenticité des titres ; du moins donnent-ils une idée du contenu des poèmes.

Commençons par le premier groupe, les poèmes descriptifs, qui sont principalement 104 *De formica,* 106 *De ansere,* 107 *De sepia,* 132 *De capone †fassanatio†*, tous de l'auteur anonyme de la série 90-197. La fourmi (104) est présentée défavorablement : elle vole le grain (le verbe utilisé est *uerro*, que Cicéron et Martial emploient aussi en ce sens)[3] et l'entrepose dans des cavités du sol ; la noirceur de son corps fait penser qu'elle est la servante du sombre Orcus ; et de fait elle enlève Cérès tout comme Pluton a enlevé Proserpine. Elle porte donc préjudice à l'homme en réduisant à néant ses efforts. Sa couleur noire est un défaut, comme c'est du reste toujours le cas dans la collection, où le teint sombre (il s'agit d'Égyptiens ou d'Éthiopiens) n'échappe jamais à la critique (182–183, 189, 209, 353). Symphosius au contraire dresse un portrait favorable de la fourmi, montrée comme une travailleuse active (286,22), conformément à l'image traditionnelle de cet animal (par exemple, pour rester dans le domaine latin, chez le fabuliste Phèdre, 4,25 « La mouche et la fourmi »).

L'oie (106) est décrite comme un bel oiseau au chant mélodieux (*dulcisono strepitu colla canora leuat*, 106,2), alors que généralement les Anciens dénigrent son cri (cf. Properce 2,34,84). Mais surtout elle offre un double avantage : elle est bonne à manger, et sert de gardienne pour les maisons, comme le montre l'épisode des oies du Capitole. L'intervention salvatrice des oies de Junon face aux Gaulois explique sans doute que les Romains n'aient pas eu comme nous une conception négative de cet animal. Le second hémistiche du vers initial, *uolitans argenteus anser*, est emprunté à Virgile (*Énéide* 8,655), où il s'agit également des oies du Capitole. Cet emprunt élève le poème au niveau épique, ce que confirme au vers suivant le choix de l'adjectif composé *dulcisonus*, qui est rare et tardif. Mais la tonalité épique est sans doute ironique. Le poème pourrait indiquer au contraire que précisément, nous ne sommes pas ici dans l'épopée, mais dans un petit genre, l'épigramme.
Le poème sur la seiche (107), qui suit immédiatement, fonctionne entièrement sur le principe du double, mis en évidence par le lexique (*geminum*, *duplum*, *utrumque*) : la seiche, nom féminin, sert à désigner à la fois le mâle et la femelle ; elle fournit de la nourriture par sa chair et

[3] Cicéron, *Ver*. 2,19 et 52 ; Martial 2,37,1. Cicéron choisit *uerro* pour faire jeu de mots avec Verrès. On notera que l'auteur du poème 104 fait indirectement allusion à la Sicile, lieu de l'enlèvement de Proserpine.

donne forme aux lettres par son encre ; comme pour l'oie, est souligné le double avantage qu'on tire d'elle, et le point de vue est celui de l'intérêt de l'homme. Mais en outre, le liquide de la seiche étant qualifié de *fel*, celle-ci devient discrètement un symbole de l'écriture épigrammatique, puisque le fiel est un ingrédient indispensable de l'épigramme (cf. Martial 7,25,3) ; la seiche renvoie donc de manière réflexive à l'activité du poète lui-même.

Le poème 132 est intitulé *De capone fassanatio* ou *fassanario* dans les manuscrits, ce qui n'est pas clair[4] ; il décrit un oiseau de couleur rouge qui est apparemment un coq. L'animal est fortement anthropomorphisé, ayant un visage, une barbe, un cou, une chevelure, une poitrine, une cuisse, une aine. La description, notamment aux vers 1 et 4, emprunte des éléments au registre élégiaque en les appliquant humoristiquement à un animal de sexe masculin qui, de plus, est qualifié (certes seulement dans le titre, dont l'authenticité n'est pas établie et qui pose des problèmes d'établissement de texte) de *capo*, c'est-à-dire de chapon. Peut-être le terme signifie-t-il seulement qu'il ne s'agit pas d'un coq adulte, mais d'un coquelet.

On parlera plus loin des énigmes descriptives de Symphosius.

Dans la deuxième catégorie, celle des situations extraordinaires, on trouve six poèmes : 160 *De uenatore qui cum aprum excepit serpentem calcauit imprudens* ; 181 *De catto qui comedens picam mortuus est* ; 186–188 *De capris* ; 331 *De partu ursae* ; 375 *De catto qui, cum soricem maiorem deuorasset, apoplexiam passus occubuit*. Les deux premiers poèmes sont de l'auteur anonyme de la série 90–197, les deux derniers de Luxorius.

Dans le distique 160, un chasseur, frappant un sanglier, écrase par mégarde un serpent qui le pique, et ainsi trois créatures meurent en même temps. La popularité de cette historiette est attestée par le fait qu'il en existe d'autres versions avec des formulations légèrement différentes.[5] Les poèmes 181 et 375 ont évidemment été rapprochés l'un de l'autre (en outre dans les deux cas le substantif tardif *cattus*, pour désigner le chat, remplace le *feles* qu'on attendrait), mais il est difficile de dire lequel des deux s'inspire de l'autre.[6] Ils reposent sur le paradoxe (souligné en 375,4 par l'oxymore *per uitam moriens*) que la nourriture qui devrait donner la

[4] Voir KAY 2006, 217–218.

[5] KAY 2006, 283–284.

vie donne la mort. Ils ont au reste un certain lien avec le poème 160, puisque là aussi le chasseur et sa proie périssent ensemble. Plus largement, la thématique est celle de la mort étonnante d'animaux.

Les poèmes 186–188, sur le bouc, pourraient être rattachés au même thème, mais ils renvoient en réalité à la tradition étiologique du sacrifice du bouc à Dionysos. En 186, le bouc une fois tué devient une outre enfermant Bacchus (avec jeu de mots *caper~carcer*) ; en 187, il est offert en victime à Bacchus pour avoir endommagé de ses dents la vigne ; en 188 les boucs sacrifiés se vengent dans la mesure où, quand devenus outres ils retiennent le vin, le dieu ne peut plus être qualifié de libre (avec le jeu de mots fréquent *liber~Liber*, qu'on trouve par exemple dans le *Satyricon* 41,7 et, dans l'*AL* même, dans les pièces 221 et 258). En effet, selon le récit d'Hygin (*Astronomica* 2,4,2), alors qu'Icarios avait planté de la vigne et l'avait taillée avec soin, un bouc s'y précipita et brouta les feuilles les plus tendres. Icarios le tua, et de sa peau fit une outre qu'il exposa et autour de laquelle on dansa.[7] L'explication étiologique est exploitée ici sur le mode humoristique.

Enfin le poème 331 reprend une légende bien connue (voir par exemple Pline, *Histoire naturelle* 8,54,126), celle de la mère ourse qui donne forme à ses oursons en les léchant. Mais ici cela devient une image pour la création artistique (déjà employée par Virgile, cf. Aulu-Gelle 17,10,2–3), puisque l'ourse est assimilée à l'artisan en train de sculpter sa matière (*ut sculpendo facit crescere membra faber*). Le poème aboutit à une comparaison entre l'art et la nature.

Les énigmes de Symphosius constituent un cas à part. Elles aiment à présenter les animaux familiers et courants de manière étonnante et paradoxale afin de surprendre : ainsi le poussin dans l'œuf a quitté le ventre de sa mère sans naître pour autant (*nondum natus eram nec eram iam matris in aluo*, 286,14,2) ; la vipère ne peut naître si elle ne tue pas sa mère (*non possum nasci si non occidero matrem*, 15,1), miracle biologique mentionné pour la première fois par Hérodote 3,109 ; la mite vit dans les livres mais n'en devient pas plus studieuse (*in libris uixi nec sum studiosior inde*, 286,16,2), c'est une allégorie du mauvais étudiant ; l'araignée n'a pas de mains et fait tout avec ses pieds (*nulla mihi manus est,*

[6] WASYL 2011, 224, considère que l'auteur anonyme de 181 est l'imitateur.

[7] BLANCHARD 1980, 170–172.

pedibus tamen omnia fiunt, 17,3) ; l'escargot change sans cesse de lieu mais ne se sent jamais en exil (*mutatoque solo non sum miserabilis exul*, 18,2), c'est une sorte de sage stoïcien ; la tortue ne chante que quand elle est morte (*uiua nihil dixi, quae sic modo mortua canto*, 20,3), puisque sa carapace servait à fabriquer la lyre ; la chauve-souris a des ailes d'oiseau mais pas de plumes (*pluma mihi non est, cum sit mihi pinna uolantis*, 28,2 ; cf. Ovide, *Métamorphoses* 4,410–411) ; la mule naît d'autrui mais personne ne naît d'elle (*ex aliis nascor nec quisquam nascitur ex me*, 286,37,3) ; la tigresse conçoit ses enfants avec le vent et ne cherche pas de mari (*et mihi dat uentus natos nec quaero maritum*, 38,3), mode de fécondation plus fréquemment attribué aux cavales. Très souvent aussi les animaux sont caractérisés indirectement, par leur rôle mythologique (la chèvre nourrice de Jupiter), par un jeu sur leur nom (la souris porte le même nom qu'un consul de Rome), etc., mais cet aspect sort du cadre de notre sujet et nous en avons du reste traité ailleurs.[8]

La troisième catégorie est celle des animaux apprivoisés ou domestiqués. Elle comprend : 195–196 *De elephanto* ; 291 *Trochaicum de piscibus, qui ab hominibus cibos capiebant* ; 292 *Archilochium de apro mitissimo in triclinio nutrito* ; 305 *De auibus marinis, quae post uolatum ad domum remeabant* ; 330 *De simiis canum dorso impositis* ; 359 *De catula sua breuissima, ad domini sui nutum currente* ; 360 *De pardis mansuetis, qui cum canibus uenationem faciebant* ; 370 *De pica, quae humanas uoces imitabatur*. Tous ces poèmes ont pour auteur Luxorius, à la seule exception des deux poèmes sur l'éléphant (195–196).

Ceux-ci diffèrent assez nettement l'un de l'autre. Le premier insiste sur le domptage, qui fait qu'une bête énorme craint un petit homme (195,8 *ecce hominem paruum belua magna timet*). Le second souligne le profit qu'on tire des défenses de l'animal, qui servent notamment à faire des accessoires de jeu, et se clôt sur un paradoxe : celui qui semait auparavant la peur devient par sa mort un jeu (196,10 *fit moriens ludus, qui fuit ante pauor*).

Le poème 291 décrit des poissons d'un domaine royal (*uerna clausas inter undas et lacunas regias... piscis*, 291,1–2) qui viennent prendre leur nourriture dans la main de l'homme. Le poème est mis en valeur par sa place : il est le premier du recueil de Luxorius après les pièces program-

[8] WOLFF 2010.

matiques liminaires. Il s'inspire clairement de Martial 4,30, où il est question des poissons sacrés de Domitien dans le lac de Baïes (sans doute le lac Lucrin), qui connaissent leur impérial maître et répondent à l'appel de leur nom. Martial écrivait à la gloire de Domitien. Faut-il voir ici de même un éloge du pouvoir vandale, et un encouragement à la soumission devant un roi pacificateur qui protège des tempêtes ? Ou, au contraire, une invitation à ne pas faire comme les poissons qui se croient libres, alors que leur mer n'est qu'un bassin ?

Le poème 292, qui suit immédiatement, reste dans la même thématique. Il s'agit cette fois d'un sanglier qui mange sous des portiques dorés et effleure calmement la main de son maître. Ce sanglier de Mars (*Martis aper*, 292,1) est désormais comme voué au culte de Vénus (*fit magis ut Veneris dicatus ille sic sacris*, 292,8). Doit-on comprendre que la beauté et le raffinement (*porticibus... aureis*, *Parios lapides*, *atria... decora*, 292,3 et 5–6) soumettent la force, et voir là une allusion aux Vandales attirés et conquis par la culture romaine au point d'en perdre leur férocité naturelle ? Ou comprendre au contraire, dans la mesure où les Romains sont les enfants de Mars, que ceux-ci ont été assujettis par les nouveaux maîtres vandales ?

Le poème 305 a un titre trompeur, *De auibus marinis, quae post uolatum ad domum remeabant*, qui ne correspond pas au contenu, de quelque manière qu'on l'interprète. On a parfois considéré qu'il était question d'oiseaux qui avaient cessé de migrer pour rester dans le parc de la villa de Fridamal.[9] Non : le texte parle d'oiseaux marins qui ont abandonné leur patrie, la mer, par attrait pour la propriété boisée de ce seigneur vandale et sous l'influence du *genius* de celui-ci. Le poème se rattache au 291 sur les poissons par le thème de l'influence surnaturelle qu'un grand personnage exerce sur des animaux.

Dans le poème 330, comme dans le 360, les animaux dressés constituent une partie d'un spectacle public. On sait que les jeux et spectacles romains ont continué sous les Vandales. Les deux poèmes sont susceptibles d'une interprétation politique. Le poème 330 de Luxorius, où un singe se tient sur le dos d'un chien, animal qu'il craint habituellement, peut se comprendre comme un éloge du roi du moment (d'après les éléments chronologiques dont nous disposons pour Luxorius, ce serait

[9] RADIF 2002, 9 ; FASSINA 2006, 142.

Hildéric, qui a régné de 423 à 430), qui a su établir la concorde parmi les populations sous son pouvoir, de même que dans le poème deux créatures hostiles parviennent à coexister. L'auteur conclut que c'est un présage de bonheur pour le royaume : *Quanto magna parant felici tempora regno, discant ut legem pacis habere ferae*, « Quelles grandes choses les temps promettent à cet heureux royaume, puisque les bêtes apprennent à respecter la loi de la paix ! ». Il ne faut pas chercher à déterminer précisément qui est le singe et qui est le chien (les Romains ou les Vandales), mais voir le symbole dans sa globalité.

Le poème 360 pourrait évoquer l'âge d'or, puisque les prédateurs ne font pas de mal aux bêtes qu'ils attrapent, mais en réalité s'ils agissent ainsi, c'est sous l'empire de la peur : *O qui magister terror est mortalium, diros ferarum qui retundit impetus*, « Quel maître est la terreur inspirée par les hommes, capable d'émousser l'impétuosité cruelle des bêtes sauvages ! ». Peut-être y a-t-il dans cette pièce un souvenir de la série du lion et du lièvre au livre I de Martial (1,6, 14, 22, 48, 51, 60, 104), où deux motivations étaient prêtées au lion qui épargne le lièvre : soit il le méprise comme une proie trop facile, soit il a appris de Domitien la clémence. Cependant ici un tel changement de nature est seulement le résultat de la contrainte, et il ne s'agit plus d'une promesse de bonheur comme en 330.

Avec le poème 359, on est dans le registre de la description d'animaux familiers, dont l'exemple le plus proche de celui-ci est l'épigramme 1,109 de Martial sur la chienne Issa. Ce poème 359 se clôt sur une pointe paradoxale : la chienne a beau être toute petite, elle fait plus de bruit avec ses aboiements que de grosses bêtes, comme par révolte contre son rôle d'animal de compagnie, et pourrait ainsi avoir la parole pour métier si la nature l'avait voulu (*uincit membra nimis latratu fortia torua : si natura daret, posset ab arte loqui*, 359,9–10) ; ce qui veut dire qu'elle pourrait aboyer comme un professeur ou un avocat,[10] et rejoint la critique de ces professions qu'on trouve dans d'autres pièces de Luxorius.

Le poème 370 traite d'une pie apprivoisée qui imite la voix humaine. La pie bavarde, puisque tel est l'oiseau le plus souvent désigné par le latin *pica*, est en effet avec le corbeau et le perroquet un des animaux

[10] Le verbe *latrare* est employé pour de mauvais orateurs ou avocats par Cicéron (*Brutus* 58 ; *De oratore* 3,138) et Quintilien (11,3,31).

auxquels les Romains réussissaient à enseigner à parler.[11] Le second distique du poème est un jeu étymologique : soit la pie est le roi Picus lui-même (en fait il fut métamorphosé par Circé en *picus*, c'est-à-dire en pivert, mais la proximité *pica~picus* autorise le rapprochement), et ceci explique qu'elle parle, soit un être humain se trouve à l'intérieur de l'oiseau, ce qui n'est pas absolument clair.[12] On a ici un bon exemple de pointe difficile à comprendre, comme c'est parfois le cas chez Luxorius par excès de subtilité.

Enfin le quatrième groupe est celui des animaux transformés en plat. On trouve ainsi 176 (il s'agit sans doute plutôt de deux épigrammes sur le même sujet, mais cela ne change rien pour nous), où l'oie recèle en elle diverses nourritures, sur le modèle du *porcus Troianus* bien connu par Pétrone (*Satyricon* 40 et 49) et Macrobe (*Saturnales* 3,13,13) ; l'allusion au cheval de Troie est du reste explicite dans le texte (176,7 et 15–16). Les deux autres plats sont aussi des volailles farcies : 226 *De esiciata*, où il faut comprendre *de* (*gallina*) *isiciata* ; c'est donc une poule farcie, qui paradoxalement a un ventre plus gros morte que quand vivante elle faisait des œufs ; et 228 *De ouata*, où là encore *gallina* est sous-entendu ; il s'agit cette fois d'une poule dont le ventre a été rempli d'œufs. Ces plats témoignent de l'ingéniosité humaine (*docta manus*, 176,10 ; *haec monstrat fabrica technam*, 176,17), grâce à laquelle les animaux morts font ce qu'ils ne pouvaient faire vivants. Ils montrent aussi l'importance dans le recueil de la thématique de la transformation. Lucio Cristante[13] a par ailleurs suggéré une lecture métapoétique de ces pièces : la cuisine serait une métaphore de la création littéraire, et l'animal farci renverrait au principe même de l'anthologie qui contient en elle un ensemble de poèmes.

Au bout du compte, les première et quatrième catégories de notre classement sont des *ecphraseis*, les deuxième et troisième catégories donnent à voir de petites scènes, bref nous avons d'une part des descriptions, de l'autre des narrations. Au-delà de cette différence, on observe dans nos poèmes des constantes.

---

[11] Voir les références dans DAL COROBBO 2006, 297.

[12] Voir RAZZETTI 2002, 179–181.

[13] CRISTANTE 2010, 48–49.

La plus importante est le goût pour l'étonnant, le paradoxal, l'anormal, la déviance, souligné à deux reprises par l'emploi de l'adjectif *mirus*, dans le poème sur les singes assis sur des chiens et dans celui sur les léopards à la chasse (*reddita post longum Tyriis est mira uoluptas*, 330,1 ; *sed mira nostri forma constat saeculi*, 360,6). Une bonne partie des animaux présentés se comportent à l'inverse de ce qu'on attendrait d'eux dans leur condition naturelle.

On trouve ensuite la forte anthropomorphisation, par exemple avec les poissons de 291, qui ont des gestes éloquents et inclinent la tête (*gestu loquaci et* †*mitiori uertice*†, 291,7), et généralement chez Symphosius, où elle est amenée notamment par l'usage presque systématique de la première personne. Cette anthropomorphisation favorise une interprétation symbolique et invite à voir des hommes derrière les animaux. Quand il est question, comme c'est surtout le cas chez Luxorius, d'animaux soumis (*uerna... piscis*, 291,1–2 ; *famulans*, 292,4 [*famulas* ms] et 359,3 ; *uolatu…famulo*, 305, 7), qui ont complètement modifié leur nature, une interprétation politique semble s'imposer. Mais laquelle ? Avons-nous le thème de panégyrique selon lequel l'empereur ou les grands personnages ont une part de divin qui leur permet de dominer la nature et les animaux[14] ? Ou bien ces animaux domestiqués heureux, comme satisfaits d'avoir perdu leur liberté et perverti leur nature, cherchent-ils à donner une image peu favorable de la cohabitation entre Vandales et Romains, et à dénoncer la soumission de ces derniers ?

Fréquemment enfin les poèmes contiennent des comparaisons ou un vocabulaire épique. Ce grandissement épique est parfois humoristique ou parodique : c'est le cas en 104, 106, 107, 176, et chez Symphosius. Mais il ne l'est pas forcément et peut indiquer que l'époque présente, grâce aux rois vandales, fait aussi bien que ce que les héros ou les dieux ont pu faire : ainsi en 304, à la marge de notre corpus, la *turris* de Fridamal égale-t-elle des lieux célèbres comme Aricie, la vallée du Tempé ou Némée, et les léopards allant chasser avec des chiens en 360 surpassent les lynx du char de Dionysos.

L'épigramme est un petit genre, mais cela ne l'empêche pas de dire des choses sérieuses sous un air léger : c'était la théorie de Martial,[15] et

[14] Voir sur ce thème CITRONI 1975, 35–36.

[15] Voir 4,49, et WOLFF 2008, 40.

les auteurs de l'*Anthologie latine* l'appliquent aussi. Leurs animaux nous parlent des hommes, et de la situation politique en Afrique vandale. Sans doute le message est-il ambigu et peut-il se comprendre de deux manières absolument opposées : comme un éloge de la monarchie vandale, qui a su établir la paix civile et la bonne entente entre les diverses composantes de la population, ou au contraire comme une dénonciation d'un régime qui obtient l'obéissance par la contrainte et la peur. C'est un avantage de la poésie que de s'avancer masquée, et peut-être la prudence imposait-elle de cultiver l'obscurité.

On ajoutera deux précisions. D'abord, ce symbolisme équivoque ne concerne pas tous les poèmes animaliers. Luxorius semble particulièrement susceptible d'une interprétation politique ; c'est beaucoup moins vrai pour les autres auteurs, qui en restent souvent au niveau du sel épigrammatique traditionnel. Ensuite, il est possible que le propos de Luxorius lui-même soit plus pointu. Il pourrait viser, non pas tous les rois vandales, puisque Hildéric est loué dans le poème 203, mais seulement son successeur Gélimer, et alors le discours prendrait un sens différent : en effet Hildéric, qui était Romain par sa mère, entretenait de bonnes relations avec Constantinople et mit fin à la persécution religieuse, fut renversé par Gélimer et plus tard mis à mort. Luxorius manifesterait alors son hostilité à Gélimer et son regret d'Hildéric. Cependant l'impossibilité de dater exactement ses poèmes interdit de dépasser le stade des hypothèses.

Bibliographie

M. Blanchard, « La scène du sacrifice du bouc dans la mosaïque dionysiaque de Cuicul », *Antiquités africaines* 15 (1980), 169–181.

M. Citroni (éd.), *M. Valerii Martialis Epigrammaton liber I*, Firenze : La Nuova Italia, 1975.

L. Cristante, « L'oca farcita (*Anth. Lat*. 176R=165-166 Sh. B.=87-88 Z.) », dans T. Privitera, F. Stok (édd.), *'Sedula cura docendi'. Studi sull'*Anthologia Latina *per/con Riccardo Scarcia*, Pisa : Edizioni ETS, 2010, 39–50.

F. Dal Corobbo, *Per la lettura di Lussorio. Status quaestionis, testi e commento*, Bologna : Pàtron, 2006, 297.

A. Fassina, « Un mecenate alla corte vandalica : gli epigrammi lussoriani per Fridamal (*AL* 304-305 R²) », *Giornale italiano di filologia* 58 (2006), 137–145.

N. M. Kay, *Epigrams from the Anthologia latina, Text, translation and commentary*, London, Duckworth, 2006.

L. Radif, « Anomalie animali », dans Bertini 2002, 5–28.

F. Razzetti, « Per l'esegesi di alcuni epigrammi di Lussorio (364, 365, 366, 367 Shackleton Bailey) », dans Bertini 2002, 169–191.

A. M. Wasyl, *Genres rediscovered : Studies in Latin Miniature Epic, Love Elegy, and Epigram of the Romano-Barbaric Age*, Kraków : Jagiellonian University Press, 2011.

É. Wolff, *Martial ou l'apogée de l'épigramme*, Rennes : PUR, 2008.

É. Wolff, « La métamorphose d'un genre : de l'épigramme à l'énigme, l'exemple de Symphosius », dans *Métamorphoses. XIIIes Entretiens de La Garenne-Lemot*, Rennes : Presses universitaires de Rennes, 2010, 153–164.

Étienne Wolff
Université Paris Ouest Nanterre

The place and function of animals in the Vandal period poems of the *Anthologia Latina*

Abstract

The animal world holds an important place in the Vandal period poems of the *Anthologia Latina*: in these we find descriptions of animals, animals in extraordinary situations, tamed or domesticated animals, animals transformed into dishes. Most of these creatures are presented in astonishing ways; some exhibit human features; some manifest a particular behaviour that is symbolic. Through analysis of the poems we examine whichever details are susceptible to symbolic interpretation.

Key Words: Animals, *Anthologia Latina*, Epigram, Symbolism, Vandals.

UDK 811.163.4'373.45(497.1:262.3) ; 811.163.4'373.6 ID 205139980

Orsat Ligorio
Faculteit der Geesteswetenschappen, Leiden
orsat.ligorio@gmail.com

Od koga zajmiše jadranski Sloveni stare grčke riječi?

Apstrakt. U članku se u svjetlu akcentuacije razmatra pitanje srpsko-hrvatskih grecizama na Jadranu, i to da li su ti grecizmi pozajmljeni neposredno od Grka ili posredstvom ondašnjih Latina, tj. Romana.

Ključne riječi: dalmato-romanski, grčki, prozodija.

Istraživši dalmatske grecizme Vojmir Vinja je ustvrdio: »Nous pouvons dire qu'il y eut des contacts directes entre les Grecs et les Romans, entre les Romans et les Slaves mais non entre les Grecs et les Slaves«.[1] Etimološki ovo nije lako dokazati. Na osnovu same fonetike nemoguće je, na primjer, reći da li je ihtionim *kântor* (II, 35; ii, 56*sq.*) pozajmljen neposredno, tj. od grč. κάνθαρος, ili posredno, tj. preko lat. CANTHĂRU.[2] U ovome članku ja Vinjinu pretpostavku razmatram u svjetlu akcentuacije i postavljam pitanje da li je moguće na akcentološkim osnovima reći što je posredan a što neposredan grecizam u balkanskoj i dalmatskoj romanštini.

Budući da dalm.-rom. relikti čuvaju mjesto lat.-rom. akcenta,[3] postoji

[1] Vinja 1967, 206.

[2] To vrijedi i za mnogo drugih jadranskih grecizma, npr. *brânče* (I, 198; i, 68), *brotan* (I 26, ii 71), *bùkva* (I 232), *cïma* (I 265; i 98*sq.*), *cípō* (I 268; i 100*sq.*), *dìkela* (I 404; i 127), *drmûn* (I 441; DII 11), *dût* (i 137), *gâfte* (i 162), *gambor* (I 549*sq*., i 167), *gùlja* (I 582, i 183), *jàstōg* (I 760, ii 33*sq.*), *kêntra* (I 256, iii 221), *kòmostre* (II 25), *kùlaf* (II 229, ii 112), *lïjera* (II 306), *lòtar* (II 320, ii 146), *lûjpa* (II 326, ii 149*sq.*), *ogăč* (i,14, DI 137), *pïjerka* (II 640, iii 143), *plât* (II 677*sq.,* iii 50), *rîna* (iii 119), *rub* (III 157, iii 128*sq.*), *sàrag* (III 204), *smùdūt* (III 295, i 137, iii 180), *spära* (III 308), *spïla* (III 311), *sprtva* (III 313), *spužva* (III 314), *stàža* (iii 191), *stivan* (iii 193), *šìpūn* (III 394; iii 215), *šìrūn* (III 206), *škîp* (III 260), *tàpīt* (III 443), *träg* (iii 271), *tûn* (III 523; iii 286), itd. Vidi i Skok 1934, 475–480. Balkansko-latinsko ili dalmato-romansko posredstvo može se fonetički ustvrditi samo rijetko, kao u slučaju fitonima *krïješva* (I 582, i 183), gdje taj relikt može da bude ili od lat. CERĔSEA ili od grč. κερασέα, ali se po vokalizmu vidi da će prije biti od prvoga nego od drugoga.

[3] Vidi Ligorio 2013.

izvjestan akcenatski tip koji bi, da mu se tragovi nađu, bez druge pokazao što je posredan a što neposredan grecizam. To su grčka proparoksitona sa dugačkom penultimom, npr. ἔμπλαστρον ili σκόρπαινα. Kako latinsko-romanska fonotaktika za ovaj tip ne zna, akcenat se u latinskim i romanskim grecizmima te vrste pomjera na penultimu i tako razlikuje od izvornoga grčkog akcenta.[4]

Uporedi, na primjer, lat. EMPLÁSTRU < grč. ἔμπλαστρον i lat. SCORPAÉNA < grč. σκόρπαινα, odakle onda u nas *škr̀pina* (III 258, iii 173) i *ìmplastar* (I 490*sq.*). U tim se primjerima mjesto s.-h. akcenta (= *škrpȉna, implästar*) poklapa sa mjestom lat.-rom. akcenta. Da se mjesto toga nađe *škr̂pina* i *ìmplastar,* tj. relikti s grčkim mjestom akcenta, onda bi to bio znak neposrednog zaimanja. Uporedi, na primjer, riječ *âmbis* (= **äbis*, Kosmet) < grč. ἄβυσσος (I 3) s nepomjerenim mjestom akcenta. Ima li i u dalmatskoj romanštini grecizama s ovakvim akcentom?

Neka odmah kažem da primjeri tipa *škr̀pina* i *ìmplastar* ne valjaju. Ovi su, naime, grecizmi dio vulgarno-latinske leksike pa ih je dalmatoromanski sa pomjerenim mjestom akcenta naslijedio. Up. REW 7740 i 2863. Takvi su još primjeri grč. ἄχερνα > lat. ACHÉRNA > s.-h. *kȉjerna* (II 78*sq.*, ii 83, ii 140, REW 96), grč. ἔγκαυστος > ENCAÚSTU > s.-h. *ìngvast* (I 724, REW 2869) i grč. μύραινα > lat. MURAÉNA > s.-h. *mùrina* (II 485*sq.*, ii 205*sq.*, REW 5754). Prema tome, kao relevantni se primjeri kvalifikuju samo ona grecizmi koje dalmatski *nije* naslijedio. Od proparoksitona sa dugačkom penultimom to su, čini mi se, samo ova dva primjera:

1) grč. παράνυμφος > lat. PARANÝMPHU, odakle u nas sa promjenom roda *porenjùha* (Rava) »posnašica« i *parenjùha* f (Jelić) »*id*.« (iii 66). Po prostiranju sjeverno-dalmatski, i to samo zadarsko-romanski. Od ostalih romanskih jezika posvjedočeno samo u sard. *paralimpu* (REW 6228b), a to je pak samostalna pozajmljenica iz grčkoga. (Za disimilaciju A—A > A—E up. dubrovačko *parèstāt* < grč. παραστάτης, III 608). I jedna i druga varijanta, tj. i *porenjùha* (starije) i *parenjùha* (mlađe), pokazuju lat.-rom. mjesto akcenta.

2) grč. τούρπαινα > lat. *TURPAÉNA, odakle u nas *tarpîna* (Zapuntel,

[4] Pomjeranje akcenta u ovom tipu može alternativno biti uzrokovano ili zaimanjem iz grčkih kosih padeža (A. Loma, usmjeno), dativa i genitiva gdje se akcenat zbog kvantiteta ultime bio pomjerio udesno već u grčkome, ili, u slučaju ranijeg slovenskog zaimanja, Diboovim zakonom.

Sestrunj, Veli Rat, Žman, Sali, Rivanj, Ugljan, Ražanac, Petrčane, Jezera, Žirje, Zaton kraj Šibenika, Zlarin, Skradin) »električna jegulja, *Torpedo ocellata*« i *trpȉna* (Silba, Ist, Molat, Božava) »*id*.« (iii 281*sq*.). Po prostiranju opet samo zadarsko-romanski; u drugim romanskim jezicima nije posvjedočeno. I jedna i druga varijanta, tj. i *trpȉna* (starije) i *tarpîna* (mlađe), pokazuju lat.-rom. mjesto akcenta.[5]

Sudeći prema ovim primjerima ja bih onda rekao da se akcentuacija jadranskih grecizama — makar u onoj mjeri u kojoj to građa dozvoljava — slaže sa Vinjinom pretpostavkom, tj. da su jadranski Sloveni stare grčke riječi zaimali posredstvom dalmatskih Romana, jer na Jadranu, čini se, nema grčkih proparoksitona sa dugačkom penultimom u kojima akcenat ne bi na taj slog bio pomjeren, a to pak pokazuje da su ove pozajmljenice prošle kroz dalmato-romanski medij.

Bibliografija

I, II, III = Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, ur. M. Deanović / Lj. Jonke, 1–4, Zagreb 1971–1974.

i, ii, iii = Vinja, V., *Jadranske etimologije: Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku*, 1–3, Zagreb 1998–2004.

DI = Vuletić, N., »Dopune *Jadranskim etimologijama* Vojmira Vinje«, *Croatica et Slavica Iadertina* 2 (2006), 135–144.

DII = Vuletić, N., »Etimološke bilješke s hrvatskih otoka i obale«, *Croatica et Slavica Iadertina* 6 (2010), 9–19.

[5] Osim toga postoje još dva upitna primjera. Prvo, grč. ἄκανθα > *ACÁNTHA + lat. RŪSCU (REW 7460) > *katarôška f* (Cres), *kotoroška f* (Cres, Krk) »veprina, leprina, koštrika, *Ruscus aculeatus*«. (Vidi I 221, i 32, ii 75.) Po prostiranju sjerverno-dalmatski, i to samo osorsko- i krčko-romanski; u drugim romanskim jezicima nije posvjedočeno. Mjesto akcenta u grčkoj riječi se ne vidi ali, sudeći po aferezi, biće da se akcenat najprije bio pomjerio, tj. ἄκανθα > *ACÁNTHA; up. i aferezu u *kȉjerna* odozgo. Odatle onda *katarôška, kotoroška* mjesto *akataroška*, *okotoroška.* Drugo, grč. δράκαινα > lat. DRACAÉNA > *dragànja* (Budva, Muo) »tarantîn, Trachinus draco«, *dragàna* (Kostajnica, Boka, Prčanj), *dràgana* (Vuk) »*Trachinus draco*«, *dràganja* (Dubrovnik, Boka), *dràganja* (Korčula, Račišće) »*Trachinida*« (I, 429*sq*.). Po prostiranju južno-dalmatski, i to budvansko-, bokeljsko- i dubrovačko-romanski; u drugim romanskim jezicima nije posvjedočeno. Ova pozajmljenica pokazuje lat.-rom. mjesto akcenta, ali pokazuje i neobičan refleks grč. sufiksa -αινα; up. i *škrȁpina, mùrina* odozgo.

Ligorio, O., »Nešto o akcentu dalmato-romanskih relikata«, *Croatica et Slavica Iadertina* 9 (2013), u štampi.

REW = Meyer-Lübke, W., *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, [3]1935.

Skok, P., »Zum Balkanlatein IV«, *Zeitschrift für romanische Philologie* 54 (1934), 175–215; 424–499.

Vinja, V. 1967. »Le grec et le dalmate«, *Zeitschrift für Balkanologie* 5 (1967), II, 203–223.

Orsat Ligorio
Faculteit der Geesteswetenschappen, Leiden

Whom did the Slavs on the Adriatic borrow their Greek from?

Abstract

Devoted to the question of Greek borrowings in coastal Serbo-Croatian, the paper discusses the route these borrowings took, i.e. whether they were borrowed in Serbo-Croatian directly from Greek or filtered through Dalmato-Romance. From the point of view of accentuation, mediation can arguably be seen from a particular accent type, namely Gr. ἔγκαυστος > Lat. ENCAÚSTU, where the accent is always protracted in the Latin word. Since both Greek and Dalmato-Romance borrowings preserve the place of original accent, the question is then which type do they reflect: the Greek or the Latin type? Having examined the available examples we conclude, with Vinja 1967, that coastal Serbo-Croatian must have borrowed its Greek through the Dalmato-Romance medium..

Key Words: Dalmato-Romance, Greek, Prosody.

UDK 811.14'06'367.623 ID 205141260

Мирослав Вукелић
Одељење за класичне науке, Филозофски факултет, Београд
eirenokles@gmail.com

Придеви у новогрчком

Апстракт. Број придева са три завршетка, који су били предоминантни и у старогрчком, још више је увећан у новогрчком. Њихова јасноћа при одређивању рода и погодност њихове парисилабичке промене учинили су да придеви са три наставка надвладају оне са једним или два наставка. Треба рећи да је постепени нестанак тих придева из живог језика ишао паралелно са губљењем парадигми консонантских основа старогрчке треће деклинације, којима су махом припадали. Неки од тих придева пали су у заборав, а неки су сачувани у метаплазираном облику. Ипак, известан број тих придева још увек се користи у одређеним колокацијама, а особито као именице. Придеви су у грчком тесно повезани са именицама и та се њихова особина огледа не само у томе што следе именичку промену већ и у томе што се поименичују.

Кључне речи: новогрчки, старогрчки, придеви, промена, парисилаба, завршетак, деклинација, компарација, перифрастична компарација.

Иако је новогрчки именски систем у морфолошком погледу знатно једноставнији од старогрчког, процеси аналогије који су водили ка његовој симплификацији, како примећује Мирамбел,[1] нису довели и до његове потпуне унификације, нити су ти процеси захватили све именске категорије у подједнакој мери.[2] Најупорније се тим аналошким процесима противе категорије заменица (*личне заменице првог и другог лица*), бројева (кардинални бројеви *један*, *три* и *четири*), као и одређеног члана, који је симплификован утолико што је изгубио вокатив, али је основа номинатива остала различита од основе косих падежа. Најдаље је процес унификације одмакао код категорије именица и са њима тесно повезане категорије придева.

Та повезаност именица и придева, карактеристична и за старо-

[1] Mirambel 1959, 111.

[2] О односу именског система у новогрчком према старогрчком Schwyzer 1939, 585–586.

грчки, чини се да је још израженија у новогрчком. Јер, не само да се промена придева готово у потпуности подудара са променом именица, него се именице често могу користити и као придеви, нпр. γέρος »старац« > »стар«, и обрнуто: νέος »млад« > »младић«, ξένος »стран, туђ« > »странац«, τα ξένα »туђина«.[3] Нека nomina communia попут ο/η ασθενής »болесник, -ца«, ο/η ευγενής »племић, племкиња«, ο/η συγγενής »рођак, рођака« настала су од одговарајућих придева: ασθενής »болестан«, ευγενής »племенит«, συγγενής »сродан«. Мушки и женски род групе придева који се завршавају на -ης, -α, -ικο редовно се користе као именице, на пример, ο γκρινιάρης »цангризало«, што је вероватно био и разлог да се код ове групе придева од облика средњег рода развију и паралелни облици: γκρινιάρικος, -η, -ο.

Треба још напоменути да када се именица користи као придев, уз њу може стајати и прилог: Οι γονείς του είναι λίγο γκρινιάρηδες. »Његови родитељи су помало цангризави.« Затим, као и у старогрчком, именице могу имати и компарацију: Οι πιο κλέφτες είναι οι δικηγόροι »Највећи лопови су адвокати«. Упореди овде старогрчку компарацију помоћу завршетка -ίστερος -ίστατος, коришћеног не само код придева већ и код именица за исказивање негативних или непожељних особина, на пример, κλεπτίστερος и κλαπτίστατος од именице ό κλέπτης »лопов«, μονοφαγίστατος од ό μονοφάγος »ждероња«, βλακίστερος од ό/ή βλάξ »будала« итд. На тесну повезаност именица и придева указује и појава да се при исказивању етничке припадности неког лица не користи придев изведен из етника, већ се у том случају употребљава сам етник: ο Ελληνας πρωθυπουργός али η ελληνική κυβέρνηση, ο Σέρβος ποιητής али η σερβική ποίηση, итд.

Повезаност ове две именске категорије још је очигледнија кад се посматра дијахронијски. Придеви који су у старогрчком имали један завршетак махом су се сачували у новогрчком као именице. Они су као именице почели да се користе још у покласично време, а њихов и иначе невелики број временом је редукован тако да их има свега неколико у новогрчком: ο/η φυγάς, -άδος »бегунац, дезертер«, ο/η μιγάς, -άδος »мелез, (о животињама) мешанац«, ο πένης, -ητος

[3] Thumb 1910, 62–63.

»сиромах«. Данас се о/η αλαζών, -όνος јавља само у архаизованом језику, иначе о αλαζόνας »хвалисавац«, док се за ἄπαις, -δος користи άτεκνος 3 »без деце«, а за ἀγνώς, -ῶτος «незнан, непознат« још у антици постоји облик ἄγνωστος 2, који у савременом језику има посебне облике за сва три рода. Ипак, њихова именичка употреба није у потпуности потиснула придевску; упор. κατάντησα σχεδόν ανέστιος και πένης (Кавафи) »скончах готово к'о бескућник и сиромах«, или наслов једне новије историјске студије: «*Πτωχοί» και «πένητες» στην πόλη της Θεσσαλονίκης 1912–1941*, тј. »'Сиромашни' и 'убоги' у Солуну, 1912–1941«.[4]

	Sg	Pl
N	πένης	πένητες
G	πένητος	πενήτων
A	πένητα	πένητες

Општа тенденција да придеви за сваки род имају посебан завршетак, као и губљење треће деклинације, којој су ови придеви припадали, свакако су главни узроци њиховог нестанка. Нешто боље прошли су придеви који су имали два завршетка, један за мушки и женски род, а други за средњи род, иако је и њихов број знатно редукован у новогрчком, а делом су се и они сачували само као именице.

Исто важи и за придеве на **-ωρ, -ορ**, чији је облик за средњи род још у антици био редак. Они су се, заједно са својом деклинацијом (ликвидне основе типа ρήτωρ), изгубили из живог језика и данас се јављају углавном као именице: о/(понекад и η) απάτωρ »без оца, сироче«, данас: ορφανός (πατρός); придев πανδαμάτωρ »свесилни« познат је преко наставе Хомера, а αμήτωρ се јавља само у изразу *μήτηρ αμήτωρ* »мајка-немајка«. У архаичном језику и даље фунционише као придев.[5]

	Sg	Pl
N	απάτωρ	απάτορες
G	απάτορος	απατόρων
A	απάτορα	απάτορες

Од придева на **-ην, -εν** једино се јавља άρρην, -εν, -ενος, нпр. *αυτό το*

[4] О придевима с једним завршетком в. Jannaris 1897, 143.

[5] Упор. нпр. Вамвин превод Новог Завета, *Hebr*. 7,3.

ζήτημα αφορά μόνο τον άρρενα πληθυσμό »ово питање тиче се само мушке популације«. Овај придев служи и као именица: *σχολείο αρρένων* »школа за дечаке«.

	Sg		Pl	
	m. f.	n.	m. f.	n.
N	άρρην	άρρεν	άρρενες	άρρενα
G	άρρενος		αρρένων	
A	άρρενα	άρρεν	άρρενες	άρρενα
[V]	άρρην	άρρεν	άρρενες	άρρενα

Од малобројних придева атичке деклинације који су се завршавали на **-ως, -ων**, а који су делимице још у антици прешли у придеве на -ος, -ον (ἔκπλεως, -ων → ἔκπλεος 2 »по/ис/пуњен«) или у придеве са три завршетка –ος, -η, -ον (ἀξιόχρεως, -ων → ἀξιόχρεος, -η, -ο »способан, ваљан«, σῶς, σῶν → σώος, -α, -ον «читав«) данас се само, поред облика αξιόχρεος, јавља αξιόχρεως, редовно само у номинативу, и то искључиво у значењу »кредитно способан, солвентан«, док се, на пример, σῶς јавља само у метаплазираном облику σώος у изразу *σώος και αβλαβής* »здрав и читав« и у тестаментарној формули *έχω(ν) σώας τας φρένας* »при пуној свести«.

Свега је неколико придева на -**ους, -ουν**: άνους »глуп, блесав«, εύνους (нема плурала) »благонаклон«, σύννους »замишљен, забринут«, αγχίνους »брзе памети, бистар«, οξύνους »оштроуман, интелигентан«, βραδύνους »глуп, туп(аст)«, αμβλύνους »туп, затупан«, άχρους »безбојан«: *είναι ένας άχρους, άοσμος γραφειοκράτης* »он је један потпуно безбојан чиновник«, δίχρους (и неконтраховано δίχροος) »двобојан«, (τρίχρους се не јавља, в. τρίχρωμος 3).

	Sg		Pl	
	m. f.	n.	m. f.	n.
N	άχρους	άχρουν	άχροι	άχροα
G	άχρου		άχρων	
A	άχρουν	άχρουν	άχρους	άχροα
V	[άχρου]	[άχρουν]	[άχροι]	[άχροα]

Придеви на **-ων, -ον** сачували су се и у новогрчком: αγνώμων, -ον »незахвалан«, ευγνώμων, -ον »захвалан«, ακτήμων, -ον »без земље« (Ιωάννης ο Ακτήμων »Јован без Земље«), ευδαίμων, -ον »срећан«, δεισιδαίμων, -ον »сујеверан«, νοήμων, -ον »разуман«, ελεήμων, -ον

»милостив«, απράγμων, -ον »беспослен«, πολυπράγμων, -ον »вредан, раден«, μεγαλοπράγμων, -ον »који стреми великим делима«, ευσχήμων »благообразан«. Супротно општој тенденцији истискивања придева са једним и два завршетка тако што ће сваки род добити засебан наставак, ова група је обогаћена у новогрчком. У њу, наиме, спада и више новијих сложених придева чији други део чини -φρων (< стр. φρήν): βασιλόφρων, -ον »монархистички«, εθνικόφρων »националистички«, νομιμόφρων »лојалан«, μετριόφρων »скроман«, а од старих σώφρων, -ον »разуман, разборит«, παράφρων, -ον »суманут«, μεγαλόφρων »великодушан«; стр. πρόφρων, -ον не јавља се у савременом стандарду (уместо њега користи се πρόθυμος 5).

	Sg		Pl	
	m. f.	n.	m. f.	n.
N	ευγνώμων	εύγνωμον	ευγνώμονες	ευγνώμονα
G	ευγνώμονος		ευγνωμόνων	
A	ευγνώμονα	εύγνωμον	ευγνώμονες, -ας	ευγνώμονα
V	(ευγνώμων)	(εύγνωμον)	(ευγνώμονες)	(ευγνώμονα)

Вокатив ових придева није више у живој употреби. У претраживању интернет издања дневних новина *Катимерини* нисмо наишли ни на један облик вокатива, а нема ни генитива плурала, као ни облика акузатива плурала на -ας. Облик средњег рода са непренесеним акцентом ευγνώμον, настао очито аналогијом према акценту облика за мушки и женски род, наводи се у неким граматикама[6] као једини облик средњег рода, али није тако. Поред примера с парокситоном у средњем роду (*Σήμερα η βρετανική εφημερίδα Sun κάνει αφιέρωμα στο μοντέλο το οποίο δηλώνει πολύ ευγνώμον και χαρούμενο για τις ψήφους και την αγάπη που της έδωσε ο κόσμος*) среће се и пропарокситона εύγνωμον: *Το εντυπωσιακότερο όμως στοιχείο της έρευνας αποτελεί το γεγονός πως το 44% των ερωτηθέντων εμφανίζεται εύγνωμον προς τον Λουζκόφ, με το 56% να δηλώνει πως, παρά το καλό του έργο, είχε έλθει το πλήρωμα του χρόνου να αποσυρθεί*. (»Катимерини «).

Од промене придева ευγνώμων/εύγνωμον одступају сложени придеви на -φρων, који не повлаче акценат у облицима средњег рода са пенултиме на антепенултиму.

[6] Нпр. Μπαμπινιώτου / Κοντού 1967, 125, и Tzermias 1969, 88.

	Sg		Pl	
	m. f.	n.	m. f.	n.
N	μεγαλόφρων	μεγαλόφρον	μεγαλόφρονες	μεγαλόφρονα
G	μεγαλόφρονος		μεγαλοφρόνων	
A	μεγαλόφρονα	μεγαλόφρον	μεγαλόφρονες, -ας	μεγαλόφρονα
V	μεγαλόφρων	μεγαλόφρον	μεγαλόφρονες	μεγαλόφρονα

Неки од ових придева, напр. επιστήμων, -ον, ειδήμων, -ον данас су чешће или искључиво именице: ο επιστήμων → επιστήμονας »научник«, ο ειδήμων → ειδήμονας »зналац, експерт«.

Придеви на **-ης, -ες** (сигматске основе) очували су се и у новогрчком, иако су делом метаплазирани, као на пример, αμαθής → άμαθος, δυστυχής → δύστυχος »несрећан« (у овом значењу данас се неупоредиво чешће користи облик δυστυχισμένος, што је партицип од средњогрчког δυστυχίζω < стр. δυστυχῶ), а неки су замењени потпуно новим, на пример, αυθάδης је још у сред. веку замењено са αδιάντροπος »дрзак, који нема стида« (уместо очекиваног правилног αδιάτρεπτος од διατρέπω, са епентетичним -ν- под утицајем глагола (ε)ντρέπομαι »стидети се«). Ако је у старогрчком постојао паралелни облик на -ος, -η, -ον, онда је тај облик фаворизован, на пример, ἀληθής—ἀληθινός »истинит«, ὑγιής—ὑγιηρός (које је потом у средњем веку дало γερός »здрав, јак«), а исто тако нису ретки случајеви да се уместо придева -ης, -ες користи одговарајући партицип: ευτυχής—ευτυχισμένος »срећан« (од ευτυχώ, аналогијом према партиципима од глагола на -ίζω), συνήθης—συνηθισμένος »уобичајен«. За неке метапластичке облике везане су и промене у значењу: ακριβής »тачан« → ακριβός »скуп«.[7]

	Sg		Pl	
	m. f.	n.	m. f.	n.
N	ευτυχής	ευτυχές	ευτυχείς	ευτυχή
G	ευτυχούς		ευτυχών	
A	ευτυχή	ευτυχές	ευτυχείς	ευτυχή
V	ευτυχή(ς)	ευτυχές	ευτυχείς	ευτυχή

Придеви на **-υς, -υ** јављају се у стандардном новогрчком ретко, као архаизми, обично у изразима преузетим из катаревусе, на пример, άδακρυς, -υ »без суза, неоплакан« у *άδακρυς μάχη* »победа без

[7] О употреби ових придева у димотици крајем XIX века, Hatziakis 1975, 381–382, Thumb 1910, 68; за историјски преглед, Jannaris 1897, 134–135.

губитака, тј. она у којој победник није претпео никакве губитке те није имао кога да оплаче«, πολύδακρυς, -υ »много оплакан«. Али ἀρίδακρυς, ἀρίδακρυ (ген. ἀριδάκρυος) »плачљив« и синоним φιλόδακρυς су нестали из новогрчког; ἀρίδακρυς је још у стр. имао и облик ἀριδάκρυος, -ον, а постојао је и облик φιλοδάκρυος. За δίπηχυς, -υ »дужине два лакта« се још од класичног грчког па све до данас користи облик διπηχυαῖος, -αία, -αῖον, за λεύκοφρυς »белих обрва« у нгр. се користи ασπροφρύδης, а за σύνοφρυς »намргођен« данас σκυθρωπός, -η, -ο.

	Sg		Pl	
	m. f.	n.	m. f.	n.
N	άδακρυς	άδακρυ	αδάκρυες	αδάκρυα
G	αδάκρυος		αδακρύων	
A	άδακρυ	άδακρυ	αδάκρυες	αδάκρυα
V	άδακρυ	άδακρυ		

Придеви на **-ις, -ι** јављају се само као архаизми, на пример, άχαρις »немио, незахвалан«, εύχαρις »љубак« (али не и синоним ἐπίχαρις), εύελπις »пун наде« (*βλέπω εύελπι το μέλλον του* »с оптимизмом гледам на његову будућност«) и синониман придев φέρελπις (*φέρελπις νέος* »дечко који обећава«), άπελπις »безнадежан« (*άπελπις μάχη* »безнадежна борба«, *άπελπις προσπάθεια* »безнадежан покушај«).

	Sg		Pl	
	m. f.	n.	m. f.	n.
N	εύελπις	εύελπι	ευέλπιδες	ευέλπιδα
G	ευέλπιδος		ευελπίδων	
A	εύελπι(ν)	εύελπι	ευέλπιδες	ευέλπιδα
V	εύελπις	εύελπι	ευέλπιδες	---

У групу на **-υς, -υ,** као и на **-ις, -ι,** спада неколико сложених придева, који се склањају према промени свог другог елемента: они на **-υς, -υ** као вокалске основе старе 3. деклинације, а они на **-ις, -ι** као консонантске основе (најчешће χάρις, ἐλπίς), с тим што у акузативу сингулара чак и они сложени од ἐλπίς следе промену баритона (χάρις, ἔρις).

Као именица, εύελπις значи »питомац, кадет«, а поред облика за акузатив εύελπι(ν) каткад се среће и облик ευέλπιδα. У генитиву сингулара уместо ευέλπιδος наилазимо и на облик του εύελπι (*οι στενοί συγγενείς του Εύελπι*; *η στρατιωτική ηγεσία έδειχνε να*

επιθυμεί την αποπομπή του Εύελπι από τη Σχολή), тако да има оних који пишу η уместо ι, будући да се једнина стопила са именицама 1. деклинације на -ης: ο εύελπης, του εύλεπη, τον εύελπη.

Придеви на **-ος, -ον** добили су посебан облик за женски род. Неки од њих имали су још у класичном грчком час два, час три завршетка, нпр. βάρβαρος, -ον и βάρβαρος, -η, -ον »варварски, нецивилизован«, βέβαιος, -ον и βέβαιος, -η, -ον »сигуран«, ἔρημος, -ον и ἔρημος, -η, -ον »пуст«, χρήσιμος, -ον и χρήσιμος, -η, -ον »користан«, ἥμερος, -ον и (у јонском) ἥμερος, -η, -ον »питом«, αἴσιος, -ον, али поетски и αἴσιος, -α, -ον »повољан, срећан«, што је утицало на то да не само други прости придеви који су имали само два завршетка добију три, попут ἥσυχος, -ον → ήσυχος, -η, -ο »миран«, λάλος, -ον → λάλος, -η, -ο »причљив«, већ и да посебан облик за женски род добију и они бројни сложени придеви, који су у стр. имали само два завршетка: άδικος »неправедан«, ένδοξος (данас у истом значењу чешће: δοξασμένος) »славан«, άλογος, стр. »неразумљив«, нгр. »нелогичан«, άνομος »незаконит, неморалан«, αντίξοος »неповољан«, άπειρος »неискусан«, αγροίκος (кл. ἀγροῖκος и ἄγροικος), стр. »сеоски«, сгр. »наиван, прост«, нгр. »неотесан, неваспитан«, αθάνατος »бесмртан«, αμήχανος метаф. »затечен«, άπιστος »неверан«, διάφορος »различит«, δύσβατος »недоступан, тешко проходан«, έμπειρος »искусан«, εύφωνος »који добро звучи«, εύψυχος »смео, одважан«, υπέροχος »одличан, чудесан, сјајан« итд. Ови придеви и данас се користе и са два и са три завршетка,[8] већ у зависности од језичког регистра. На пример, ορθόδοξος много чешће са два него са три завршетка: (*ορθόδοξος Ιεραρχία*, *ορθόδοξος εκκλησία*) или ενεργός: *αποσύρθηκε από την ενεργό πολιτική δράση* »повукао се из активног политичког живота«; *νοσογόνος παχυσαρκία* »болесна гојазност«, *ειδική βιταμινούχος φόρμουλα* »специјална витаминска формула«.

Неки од ових придева користе се данас само као именице, нпр. ύπήκοος 2 »послушан« → ο/η υπήκοος »поданик, држављанин«, док се придев εὔξενος сачувао само у свом јонском облику εὔξεινος у називу Εύξεινος Πόντος »Црно море«.

[8]Стога у неким речницима (нпр. Wendt 1978) уз њих стоји број 5, у смислу »и три и два«.

	Sg		Pl	
	m. f.	n.	m. f.	n.
N	επίγειος	επίγειον	επίγειοι	επίγεια
G	επίγειου / επιγείου		επίγειων / επιγείων	
A	επίγειο(ν)	επίγειον	επίγειους / επιγείους	επίγεια
V	επίγειε	επίγειον	επίγειοι	επίγεια

Придеви са три завршетка најбројнији су придеви током читаве историје грчког језика. Општа тенденција да сваки придев има засебан облик за сваки род не само да је сачувала ове придеве, већ су они у новогрчком бројнији него што су били (види горе).

То у највећој мери важи за придеве на **-ος, -η/α, -ο**, јер су у ову групу придева прешли: а) некадашњи контрактни придеви на -οῦς, -ῆ, -οῦν; промена контрактних придева била је у косим падежима (осим акузатива једнине) идентична промени придева на -ος, -η/-α, -ο: ἁπλοῦ—καλοῦ, ἁπλῷ—καλῷ, ἁπλοῖ—καλοί, ἁπλῶν—καλῶν, ἁπλοῖς—καλοῖς, ἁπλοῦς—καλούς, што је омогућило да се образује и номинатив ἁπλός аналогијом према καλός; б) сигматски придеви, (види горе); в) придеви на -ος, -ον (види горе), као и бројни други који су се склањали по сгр. 3. деклинацији.

Ипак, две су разлике у односу на старогрчки (атички). Прва је та што alpha impurum у новогрчком имају сви придеви ове класе, осим оних који пре наставка имају наглашени вокал или ненаглашено [i] (ι, υ, ει, οι), те се на основу ове особине и деле у две поткласе, у оне на **-ος, -η, -ο**, и оне на **-ος, -α, -ο**. А друга разлика се тиче покретности акцента, који у новогрчком код огромне већине придева показује тенденцију да у свим облицима промене задржи основни акценат.

	Sg			Pl		
	m.	f.	n.	m.	f.	n.
N	καλός	καλή	καλό	καλοί	καλές	καλά
G	καλού	καλής	καλού	καλών	καλών	καλών
A	καλό(ν)	καλή	καλό	καλούς	καλές	καλά
V	καλέ	καλή	καλό	καλοί	καλές	καλά

Као καλός склањају се окситоне: ακριβός »скуп«, απαλός »нежан, мек«, γερός »здрав, солидан«, γυμνός »наг«, δυνατός »јак, могућ, εξοχικός »који је ван града«, κρυφός »скривен, тајан«, μικρός »мали«, ξερός »сув«, πονηρός »лукав«, πυκνός »густ«, σκοτεινός »таман«,

σωστός »тачан, правилан«, ταπεινός »скроман, понизан«, τρανός »велик, одрастао«, τρυφερός »нежан«, τυχερός »срећан« итд.

Парокситоне: ἄσπρος »бео«, αφράτος »пенаст«, γεμάτος »пун«, ίσος »једнак«, κεφάτος »расположен«, μεγάλος »велики«, μυρωδάτος »мирисан«, ξένος »стран«, ορεξάτος »расположен«, φευγάτος »одсутан«, φορεμένος »(из)ношен«, χιονάτος »снежно бео«, χορτάτος »сит« итд.

Пропарокситоне: ανήθικος »неморалан«, αμάρτυρος »непосведочен«, ανήλικος »непунолетан«, αξιόλογος »знаменит«, απίθανος »невероватан«, απότομος »изненадан, (о човеку) дрзак«, άφοβος »неустрашив«, αφόρετος »неношен«, αφόρητος »неподношљив«, έτοιμος »спреман«, ήσυχος »миран«, θανάσιμος »смртан«, καλόκαρδος »добродушан«, καλούτσικος »који није лош«, κόκκινος »црвен«, ξύλινος »дрвен«, πανύψηλος »изразито висок«, πράσινος »зелен«, υπέρογκος »гломазан, претеран«, φλύαρος »брбљив«, φρόνιμος »разуман«, ψεύτικος »лажан«,, ωφέλιμος »користан« итд.

Изузеци су ретки и претежно се тичу новијих туђица: μοντέρνος, -α, -ο »модеран« (< итал. *moderno*), σκούρος, -α, -ο »таман, мрачан« (*scuro*), γ(κ)ρίζος, -α, -ο »сив« (*grigio*), φίνος »фин, истанчан« (*fino*), σβέλτος, -α, -ο »хитар, окретан« (*svelto*), али ту спада и мањи број старих придева: στείρος, -α, -ο »јалов« (< стр. στεῖρος, -α, -ον), στέρφος, -α, -ο »неплодан, јалов« (< стр. στέριφος, синкопом -ι-), κακούργος, -α, -ο »пакостан, рђав«, πανούργος, -α, -ο »лукав« (< стр. πανοῦργος, 2), παρθένος, -α, -ο »невин, нетакнут« (< стр. ἡ παρθένος »девица«), ραδιούργος, -α, -ο »смутљив« (< стр. ῥᾳδιουργός 2 »брзоплет«, са повлачењем акцента аналогијом према πανούργος, κακούργος), χέρσος, -α, -ο »сув, неплодан« (< стр. χέρσος 2).

Придеви који испред завршетка имају наглашени вокал склањају се по парадигми ωραίος: αθώος »невин«, αναγκαίος »нуждан«, αρχαίος »стар«, αστείος »шаљив«, γελοίος »смешан«, γενναίος »одважан, великодушан«, γυναικείος »женски«, ενιαίος »јединствен«, κεντρώος »централни«, κορυφαίος »врхунски«, κρύος »хладан«, λαθραίος »који се дешава кришом«: *λαθραίο κυνήγι* »лов на црно«, λείος »гладак«, μεσαίος »средњи«, νέος »млад, нов«, οικείος »домаћи«, ραγδαίος »изненадан, брз«: *ραγδαία βροχή* »изненадни пљусак«,

σπουδαίος »важан«, σώος »цео, читав«, τελευταίος »последњи«, τυχαίος »случајан« итд.

	Sg			Pl		
	m.	f.	n.	m.	f.	n.
N	ωραίος	ωραία	ωραίο	ωραίοι	ωραίες	ωραία
G	ωραίου	ωραίας	ωραίου	ωραίων	ωραίων	ωραίων
A	ωραίο(ν)	ωραία	ωραίο	ωραίους	ωραίες	ωαρία
V	ωραίε	ωραία	ωραίο	ωραίοι	ωραίες	ωραία

Придеви који испред завршетка имају ненаглашено [i] (ι, υ, ει, οι) ἅγιος »свети«, ἄγριος »дивљи«, ἄδειος »празан«, ἀδέξιος »неспретан«, ἄθλιος »јадан, мизеран«, αἰώνιος »вечан«, ἀλληλέγγυος »солидаран«, ἀντάξιος »достојан«, ἄρτιος »потпун, комплетан«, ἀσημένιος »сребрни«, βόρειος »северни«, βουνήσιος »брдски«, γαλάζιος »плав(етан)«, γιγάντειος »гигантски«, δαιμόνιος »генијалан, блистав«, δόλιος: 1) δό-λι-ος »подмукао«, 2) δό-λιος »јадан«, δραστήριος »активан, ефикасан«, εγκάρδιος »срдачан«, επίγειος »земаљски«, επιζήμιος »штетан«, επιτήδειος »искусан, способан«, ηλίθιος »идиотски«, θαυμάσιος »чудесан«, ίσιος »раван, једнак«, καινούργιος »нов«, καμπήσιος »долински«, μαρμαρένιος »мраморни«, μέτριος »умерен, осредњи«, ξυλένιος »дрвен«, ξύπνιος »будан«, όμοιος »сличан, исти«, όρθιος »усправан«, ουράνιος »небески«, παράλιος »обалски«, παρόμοιος »сличан«, πελώριος »огроман«, πλούσιος »богат«, σάπιος »труо«, σιδερένιος »гвозден«, σπάνιος »редак«, τέλειος »савршен«, τεράστιος »огроман«, τίμιος »частан«, τιποτένιος »безначајан, ништаван«, τρύπιος »који има рупе«, υπαίθριος »који се налази на отвореном«: *υπαίθριος κινηματογράφος* »биоскоп на отвореном«, υπόγειος »подрумски« итд.

	Sg			Pl		
	m.	f.	n.	m.	f.	n.
N	άξιος	άξια	άξιο	άξιοι	άξιες	άξια
G	άξιου	άξιας	άξιου	άξιων	άξιων	άξιων
A	άξιο(ν)	άξια	άξιο	άξιους	άξιες	άξια
V	άξιε	άξια	άξιο	άξιοι	άξιες	άξια

И придеви на **-υς, -ια, -υ** углавном су се добро очували у новогрчком, премда су се још од старине мешали са придевима на -ος, -η/α, -ο. Још у антици срећемо облике муш. и сред. рода попут εὐθεῖος и

εὐθεῖον за εὐθύς, εὐθεῖα, εὐθύ, аналогијом према ἀνδρεῖος, ἀνδρεία, ἀνδρεῖον, γυναικεῖος, γυναικεία, γυναικεῖον, као и παχειός поред παχύς, βαρειός поред βαρύς, γλυκειός и γλυκός поред γλυκύς итд.[9] С друге стране, известан број окситонираних придева на -ός прелази у облике на -ύς сродне по значењу, нпр. ελαφρύς »лак« према βαρύς »тежак«, ἀργύς према βραδύς, μακρύς према παχύς или застарело πρικύς, πρικειά, πρικύ (< стр. πικρός »горак«, са метатезом ликвиде) према γλυκύς; упореди још и ἁδρύς (< стр. ἁδρός) према τραχύς и ἀρύς (< стр. ἀραιός – ἀρϳός) према παχύς. Већина метаплазираних облика није се усталила. Из стандардног новогрчког нестали су облици εὐθεῖος, παχειός, βαρειός, γλυκειός, као и ἀργύς, πρικύς, ἁδρύς, ἀρύς, али су облици ελαφρύς и μακρύς данас сасвим уобичајени.

Мешање ове две групе придева утицало је на њихову промену, тако да они генитив граде додавањем наставка -ου карактеристичног за придеве на -ος или просто губитком номинативске сигме: (ο) βαθύς, (του) βαθ-ιού (< βαθεού) или βαθ-ύ. И у облицима множине, пред старих облика ном.-акуз. (οι, τους) βαθείς, јављају се нови облици са завршецима из 1. деклинације (οι) βαθιοί, (τους) βαθιούς, а исто тако и у ген. множине (των) βαθιών поред βαθέων.

Тако да парадигма гласи:

	Sg			Pl		
	m.	f.	n.	m.	f.	n.
N	βαθύς	βαθιά	βαθύ	βαθιοί / βαθείς	βαθιές	βαθιά
G	βαθιού / βαθύ	βαθιάς	βαθιού / βαθύ	βαθιών	βαθιών	βαθιών
A	βαθύ	βαθιά	βαθύ	βαθιούς / βαθείς	βαθιές	βαθιά
V	βαθύ	βαθιά	βαθύ	βαθιοί	βαθιές	βαθιά

Неки од ових придева, као што су βραχύς »кратак«, δριμύς »резак, суров«, ευθύς »директан«, ευρύς »широк«, θρασύς »дрзак«, οξύς »оштар, акутан« итд., задржали су старију промену, како у стручним регистрима, посебно у медицини, нпр. *αντιβιοτικό ευρέος φάσματος* »антибиотик широког спектра«, *σύνδρομο βραχέος QT διαστήματος*

[9] Hatzidakis 1975, 381, и Thumb 1910, 66.

»синдром кратког интервала QT«, *η εξάπλωση του οξέος υποσιτισμού στη Σομαλία* »ширење акутне потхрањености у Сомалији«, или у филологији: *η κλασική γλώσσα διέκρινε τα μακρά από τα βραχέα φωνήεντα* »у класичном грчком постојала је разлика између дугих и кратких вокала«, *μετατροπή του ευθέος λόγου σε πλάγιο* »претварање директног говора у индиректни«, тако и у журналистици: *μια κυβέρνηση ευρέος συνασπισμού*, »влада широке коалиције«, *βραχεία εμφάνιση δημοσίως του προέδρου Τσάβες* »кратко појављивање у јавности председника Чавеза«, *δρυμεία κριτική* »оштра критика«, *θρασεία απάντηση* »дрзак одговор«, *θρασεία κλοπή* »дрска крађа«; у новије се време израз *κράτος εν κράτει* »држава у држави«, а посебно кад се ради о режимима у којима војска има такву улогу (Турска, Египат), често замењује изразом *βαθύ κράτος* (< енгл. *Deep State* < тур. *derin devlet*, уп. и нем. калк *Tiefer Staat*), а генитив је увек *βαθέος κράτους* итд.

	Sg			Pl		
	m.	f.	n.	m.	f.	n.
N	ευρύς	ευρεία	ευρύ	ευρείς	ευρείες	ευρέα
G	ευρέος	ευρείας	ευρέος	ευρέων	ευρειών	ευρέων
A	ευρύ(ν)	ευρεία	ευρύ	ευρείς	ευρείες	ευρέα
V	ευρύ(ς)	ευρεία	ευρύ	ευρείς	ευρείες	ευρέα

Међу ове придеве спада и једна група новијих придева, по правилу изведених од именица, а којима се исказују боје. Иако њихова промена у потпуности одговара парадигми придева типа βαθύς, те би стога, ради једнообразности, било логично да се облици номинатива мушког и средњег рода пишу са -υς, одн. -υ, како су се до у новије време обично писали, ипак је њихова ортографија у новогрчком неуједначена, а последњих деценија преовлађује графија -ης, -ι (према одговарајућој именској промени: ном. -ης, ген. -η). Најређа је и данас потпуно напуштена, а етимолошки можда најоправданија графија -ις, -ι,[10] јер се сматра да су ови придеви настали аналогијом према облику средњег рода μαβί (< тур. *mavi*)[11] те да је -ι постало изражајно средство за означавање боје, па су аналогијом створени облици: θαλασσί, χρυσαφί итд. Ову групу чине следећи придеви:

[10] Μπαμπινιώτης 1998, 1995 (коментар под лемом χρώμα).

[11] Αντριώτη 1967, 126.

βυσσινής, βυσσινιά, βυσσινί »бордо«, θαλασσής, θαλασσιά, θαλασσί »светлоплаво«, καφετής, καφετιά, καφετί »боје кафе, браон«, μαβής, μαβιά, μαβί »љубичаст«, ουρανής, ουρανιά, ουρανί »небески плав«, πορτοκαλής, πορτοκαλιά, πορτοκαλί »наранџаст«, σταχτής, σταχτιά, σταχτί »сив« итд.

	Sg			Pl		
	m.	f.	n.	m.	f.	n.
N	καφετής	καφετιά	καφετί	καφετιοί	καφετιές	καφετιά
G	καφετιού	καφετιάς	καφετιού	καφετιών	καφετιών	καφετιών
A	καφετή	καφετιά	καφετί	καφετιούς	καφετιές	καφετιά
V	καφετή	καφετιά	καφετί	καφετιοί	καφετιές	καφετιά

Новијег порекла су и придеви који се завршавају на **-ης, -α, -ικο**. Велики број тих придева означава било неку телесну особину: ασχημομούρης »ружног лица«, ασκημομούλης, -α, -ικο »ружњикав«, γαλανομάτης, -α, -ικο »плавоок«, γκριζομάλλης, -α, -ικο »(про)сед«, καμπούρης, -α, -ικο »погрбљен«, κουτσονούρης, -α, -ικο »кус«, κουτσοχέρης, -α, -ικο »сакат (у руку)«, ξανθομάλλης »плавокос«, πυκνοφρύδης, -α, -ικο »густих обрва«, στραβολαίμης, -α, -ικο »искривљеног врата«, στραβομούρης, -α, -ικο »изобличен«, било психичку особину: γ(κ)ρινιάρης, -α, -ικο »цангризав«, ζηλιάρης, -α, -ικο »завидљив, љубоморан«, κλαψιάρης, -α, -ικο »плачљив«, πεισματάρης, -α, -ικο »јогунаст, дрзак«, τσιγκούνης, -α, -ικο »шкрт«.

Женски род ових придева често има триплету, те се осим облика на -α може завршавати на -ούσα или на -ού: ξανθομάλλης > ξανθομαλλούσα или ξανθομαλλού поред ξανθομάλλα. Завршетак -ού обавезан је код окситона ове групе придева: μερακλής »страствен« – μερακλού, ατζαμής »невешт« – ατζαμού, καταφερτζής »спретан, довитљив« – καταφερτζού, παραλής »богат« – παραλού. Код неких од ових придева поред завршетка на -α постоји и облик на -ισσα: γαλανομάτης »плавоок« > γαλανομάτισσα, κουτσομπόλης »онај који сплеткари« > κουτσομπόλισσα, ψωριάρης метаф. »уображен« > ψωριάρισσα. Женски облик придева ακαμάτης »лењ« поред уобичајених облика ακαμάτα и ακαμάτισσα има и неочекиван облик ακαμάτρα.

Мушки и женски род ових придева често се користи као именица те има и одговарајућу именску промену. Мушки род иде по проме-

ни импарисилабних именица, док женски род следи промену именица на *-α*, с тим што у генитиву множине нема свој облик, већ га надокнађује обликом генитива множине средњег рода.

Sg

	m.	f.	n.
N	τεμπέλης	τεμπέλα	τεμπέλικο
G	τεμπέλη	τεμπέλας	τεμπέλικου
A	τεμπέλη	τεμπέλα	τεμπέλικο
V	τεμπέλη	τεμπέλα	τεμπέλικο

Pl

	m.	f.	n.
N.	τεμπέληδες	τεμπέλες	τεμπέλικα
G.	τεμπέληδων	(τεμπέλικων)	τεμπέλικων
A.	τεμπέληδες	τεμπέλες	τεμπέλικα
V.	τεμπέληδες	τεμπέλες	τεμπέλικα

Облици женског рода на *-ου* и на *-ισσα* имају регуларан генитив плурала.

Ови придеви имају обично и паралелне облике на *-ικος, -η, -ο*: γρινιάρικος, -η, -ο.

У новогрчком постоји знатан број придева који су пореклом партиципи. То су већином они настали од партиципа презента медиопасива (εργαζόμενος »запослен«, ερχόμενος »долазећи, следећи«, τρεχούμενος »текући«) и партиципа перфекта медиопасива (αρρωστημένος »болестан«, δυστυχισμένος »несрећан«, θυμομένος »љут, срдит«, πεινασμένος »гладан«, συννεφιασμένος »облачан«; неки од њих сачували су и перфекатску редупликацију: κεκτημένος (*κεκτημένα δικαιώματα* »стечена права«), μεμονωμένος »изолован, усамљен«, πεπιεσμένος »пресован«, τετελεσμένος »свршен«). Сви се ови придеви пореклом од медиопасивних партиципа склањају по парадигми καλός.

Постоји, међутим, и нешто мањи број придева који потичу од активних партиципа презента и старог тематског аориста. Први су парокситоне: ενδιαφέρων, ενδιαφέρουσα, ενδιαφέρον »интересантан, занимљив«, διανυκτερεύων, διανυκτερεύουσα, διανυκτερεύον »дежуран ноћу«, а други окситоне *απών*, *απούσα*, *απόν* »одсутан«. Ови придеви следе стару партиципску промену, тј, мушки и средњи род

ових придева склањају се као старе основе на -ντ-, задржавајући асигматски номинатив, док женски род иде по -α основи.

Велики број ових придева користи се и као именице.

	Sg		
	m.	f.	n.
N	ενδιαφέρων	ενδιαφέρουσα	ενδιαφέρον
G	ενδιαφέροντος	ενδιαφέρουσας (-ούσης)	ενδιαφέροντος
A	ενδιαφέροντα	ενδιαφέρουσα	ενδιαφέρον
V	ενδιαφέρων	ενδιαφέρουσα	ενδιαφέρον

	Pl		
	m.	f.	n.
N	ενδιαφέροντες	ενδιαφέρουσες	ενδιαφέροντα
G	ενδιαφερόντων	ενδιαφερουσών	ενδιαφερόντων
A	ενδιαφέροντες (-ντας)	ενδιαφέρουσες	ενδιαφέροντα
V	ενδιαφέροντες	ενδιαφέρουσες	ενδιαφέροντα

Постоји у новогрчком једна релативно мала група непромењивих придева који су, будући да већином означавају боје, врло фреквентни: μπλε »плав«, καφέ »браон«, γκρι »сив«, ροζ »ружичаст«, μπεζ »беж«, σατινέ »сјајан« (папир), σόκιν »шокантан«, φύσκα »препун, крцат« итд.

Неправилни придеви

Међу неправилне спада придев πολύς, πολλή, πολύ, чија промена гласи:

	Sg			Pl		
	m.	f.	n.	m.	f.	n.
N	πολύς	πολλή	πολύ	πολλοί	πολλές	πολλά
G	πολλού / πολύ	πολλής	πολλού / πολύ	πολλών	πολλών	πολλών
A	πολύ(ν)	πολλή	πολύ	πολλούς	πολλές	πολλά
V	[πολύ]	[πολλή]	[πολύ]	[πολλοί]	[πολλές]	[πολλά]

Иако ретко, јављају се и неправилни придеви πας и άπας: *Διοργανώνονται τέραστιες εκδηλώσεις εις άπασαν την επικράτειαν*, »Организују се огромни скупови по целој држави.«

	Sg			Pl		
	m.	f.	n.	m.	f.	n.
N	ἅπας	ἅπασα	ἅπαν	ἅπαντες	ἅπασες	ἅπαντα
G	ἅπαντος	απάσης	ἅπαντος	απάντων	απασών	απάντων
A	ἅπαντα	ἅπασα(ν)	ἅπαν	ἅπαντες	ἅπασες	ἅπαντα
V	ἅπαντα/ ἅπας	ἅπασα	ἅπαν	ἅπαντες	ἅπασες	ἅπαντα

Каткад су у употреби и неправилни придевски облици μέγας и μέγα (уместо μεγάλος одн. μεγάλο), посебно као устаљени атрибут историјских личности, нпр. Μέγας Αλέξανδρος, Μέγας Ναπολέων.

Компарација придева

Компарација може бити у новогрчком аналитичка или синтетичка. Сви придеви у новогрчком могу имати аналитичку компарацију, док синтетичку компарацију немају сви придеви.

Компаративом и суперлативом изражава се мања или већа, односно најмања или највећа вредност, својство, мера, степен итд. онога што се исказује придевом. Компаратив и суперлатив користе се релативно, тј. компаративом се врши поређење између два или две групе бића, ствари, особина и сл., док суперлатив казује да у оквиру неког мноштва једно биће, ствар, појам и сл. поседује својство исказано придевом у већој мери од било код другог бића, ствари или појма тога мноштва.

Осим релативног компаратива и суперлатива новогрчки користи и апсолутни суперлатив, или елатив, којим се без поређења с другим бићима, стварима или појмовима исказује да својство исказано придевом постоји у мери знатно већој или мањој од просечне или уобичајене.

Аналитички компаратив образује се помоћу прилога πιο који стоји испред позитива придева: πιο ωραίος »лепши«. Πιο је настало од πλέον које је још у покласично време почело да потискује класично μᾶλλον у компаративској перифрази, а које је стајало испочетка обично уз придеве чији је позитив био непогодан за уобичајену синтетичку компарацију на -τερος и -τατος: μᾶλλον εὔελπις, μᾶλλον ἀγαπῶν. Релативно редак у класичном грчком, овај се тип компарације проширио временом и на оне придеве који су са лакоћом могли градити синтетички облик компаратива, да би у

новогрчком и превагнуо, мада не и истиснуо синтетички облик компаратива.

Синтетичи компаратив се гради од номинатива средњег рода сингулара позитива на који се додаје, као и у стр., суфикс -τερος. Облици компаратива су пропарокситоне и склањају се као позитиви придева на -ος, -η, -ο. Придеви који су пореклом партиципи на -μενος, -η, -ον и -ων, -ουσα, -ον, затим придеви на -ής, -ιά, -ί и придеви чији се облик за средњи род завршава на -ικο, као и непроменљиви придеви, немају синтетичке облике компаратива.

ακριβός, ακριβή, ακριβό: ακριβότερος
ωραίος, ωραία, ωραίο: ωραιότερος
βαθύς, βαθιά, βαθύ: βαθύτερος
ακριβής, ακριβές: ακριβέστερος

Суперлатив се у новогрчком гради тако што се испред облика компаратива, било аналитичког, било синтетичког, додаје одређени члан:

ο πιο ακριβός или ο ακριβότερος »најскупљи«,
η πιο ωραία или η ωραιότερη «најлепша«,
το πιο ψηλό или το ψηλότερο »највише«.

Још од хеленистичких времена, у случајевима када је уз компаратив у генитиву поређења стајало πάντων или ἁπάντων, он је почео да добија значење суперлатива: NT *Mc*. 4,31 μικρότερος πάντων τῶν σπερμάτων »мање од свих семена«; *1Cor*. 15,19 ἐλεεινότεροι πάντων ἀνθρώπων »јаднији од свих људи«; *Eph*. 3,8 τῷ ἐλαχιστοτέρῳ πάντων »најмањем од свих«. Ова употреба компаративског облика на -τερος у суперлативном значењу у потпуности је преовладала у новогрчком и потисла употребу облика на -τατος као релативног суперлатива. Тако је облик на -τατος остао да се користи у новогрчком само као апсолутни суперлатив.

Апсолутни суперлатив имају само они придеви који имају синтетички облик компаратива. И они су, као и облици компаратива и релативног суперлатива пропарокситоне и склањају се као позитиви придева на -ος, -η, -ο.

Апсолутни суперлатив уобичајен је у титулацијама, при обраћању високом свештенству (нпр. παναγιώτατος цариградском патријарху, μακαριώτατος патријарсима Александрије, Антиохије и

Јерусалима, али и пећком патријарху и охридском архиепископу, αγιώτατος римском папи, σεβασμιώτατος епископима, итд.), крунисаним главама (μεγαλειότατος, с обликом женског рода који чува стари акценат: μεγαλειοτάτη) и некрунисаним члановима краљевске породице (υψηλότατος, ж.р. υψηλοτάτη) као и високим државним чиновницима (εξοχώτατος, εκλαμπρότατος председнику републике, владе и сл.).

Као и у старогрчком, и у новогрчком се апсолутни суперлатив може образовати и перифрастично, додавањем прилога πολύ или πάρα πολύ испред позитива: είναι πάρα πολύ ωραίος »веома је леп«; πολύ може бити и удвојено: είναι πολύ πολύ πλούσιος »веома је богат«. У старијем новогрчком коришћен је, уместо πολύ, облик средњег рода множине πολλά: πολλά σοφός »веома мудар«. Остали прилози који су у старогрчком служили у ову сврху, σφόδρα, πάνυ, ἄγαν, πάντως, λίαν, данас се више не користе.

Новогрчки располаже са још начина да искаже апсолутни суперлатив:

- анадиплозом позитива придева: Μάς ήρθε φρέσκος φρέσκος »стигао је потпуно свеж«. Είναι ψηλός ψηλός »веома је висок«.
- префиксацијом позитива придева елементима κατά- (κατακόκκινος »јарко црвен«), όλο- (ολομόναχος »потпуно сам«), υπέρ- (υπεράξιος »више него достојан«), παν- /παμ- /παγ- (πανάρχαιος »прастар«), θεο- (θεοσκότεινος »веома мрачан«), πέντε-/πέντα-/πέντ- (πεντάμορφος »прекрасан«), τέτρα- (τετράπαχος »предебео«), εφτά- (εφτάψυχος »здрав к'о дрен«, »неуништив«, дословно: »који има седам живота«).

Неки од овако сложених апсолутних придева представљају хиперлативе: ολομόναχος »потпуно сам«, »сам самцат« (упореди старогрчко μονώτατος), υπερπλήρης »препун«, такође и ολόγιομος et ολόγεμος (од ολο- + γέμος < γεμίζω) »препун«.

Постоји један мали број облика компаратива и суперлатива који немају свог позитива, већ стоје у вези са другим врстама речи. Најчешћи су:

Позитив	**Компаратив**	**Суперлатив**
[άνω]	ανώτερος, -η, -ο	ανώτατος, -η, -ο
[άπω]	απώτερος, -η, -ο	απώτατος, -η, -ο
[εγγύς]	εγγύτερος, -η, -ο	εγγύτατος, -η, -ο
[ένδον]	ενδότερος, -η, -ο	ενδότατος, -η, -ο

[έξω]	εξώτερος, -η, -ο	εξώτατος, -η, -ο
[έσω]	εσώτερος, -η, -ο	εσώτατος, -η, -ο
[κάτω]	κατώτερος, -η, -ο	κατώτατος, -η, -ο
[πλησίον]	πλησιέστερος, -η, -ο	πλησιέστατος, -η, -ο
[προτιμώ]	προτιμότερος, -η, -ο	προτιμότατος, -η, -ο
[υπέρ]	υπέρτερος, -η, -ο	υπέρτατος, -η, -ο
[стр. ὕψι]	--	ύψιστος, -η, -ο

Овде спада и неколико компаратива и суперлатива који су у стр. имали позитив, али се овај у новогрчком више не користи:

[μεταγενής, -ές]	μεταγενέστερος, -η, -ο	--
[προγενής, -ές]	προγενέστερος, -η, -ο	--
[ὑποδεής, ές]	υποδεέστερος, -η, -ο	-έστατος, -η, -ο
[ἐπικρατής, ές]	επικρατέστερος, -η, -ο	-έστατος, -η, -ο

Неправилну компарацију имају следећи придеви:

Позитив	**Компаратив**	**Рел. суперлатив**	**Апс. суперлатив**
καλός	καλύτερος	ο καλύτερος	άριστος κάλλιστος καλώτατος
κακός	χειρότερος κακώτερος	ο χειρότερος	χείριστος κάκιστος κακώτατος
άσχημος	χειρότερος	ο χειρότερος	χείριστος
πολύς	περισσότερος	ο περισσότερος	πλείστος
μεγάλος μέγας	μεγαλύτερος	ο μεγαλύτερος	μέγιστος
μικρός	μικρότερος	ο μικρότερος	ελάχιστος μικρότατος
λίγος	λιγώτερος	ο λιγώτερος	ελάχιστος
γέρος	γεροντότερος	ο γεροντότερος	--
απλός	απλούστερος	ο απλούστερος	απλούστατος
φίλος	--	--	φίλτατος

Код неколицине придева облици компаратива могу се завршавати и на -ότερος и на -ύτερος: γλυκότερος и γλυκύτερος (од γλυκός); χοντρότερος и χοντρύτερος (од χοντρός); ελαφρότερος и ελαφρύτερος (од ελαφρός); κοντότερος и κοντύτερος (од κοντός).

Библиографија

Αντριώτη, Ν. Π., *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη [2]1967.

Δημητράκου, Δ. Β. / Θ. Τζαννετάτου, *Επίτομον λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, Αθήναι 1970.

Χόρικωφ, І. / М. Μάλλιος, *Ελληνορωσικό λεξικό*, Μόσχα 1980.

Hatzidakis, N. G., *Einleitung in die neugriechische Grammatik*, Leipzig 1892. Фототипско издање ен Αθήναις 1975.

Holton, D. / P. Mackridge / I. Philippaki-Warburton, *Greek: An Essential Grammar of the Modern Language*, London / New York 2004.

Jannaris, A. N., *An Historical Greek Grammar: Chiefly of the Attic Dialect as Written and Spoken from Classical Antiquity Down to the Present Time*, London 1897.

Mackridge, P., *The Modern Greek Language: A Descriptive Analysis of Standard Modern Greek*, Oxford 1987.

Mirambel, A., *La langue grecque moderne : description et analyse*, Paris 1959.

Μπαμπινιώτης, Γ., *Λεξικό τής Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα 1998.

Μπαμπινιώτου, Γ. / Π. Κοντού, *Συγχρονική γραμματική της Κοινής Νέας Ελληνικής*, Αθήναι 1967.

Schwyzer, E., *Griechische Grammatik*, 1: *Allgemeiner Teil, Lautlehre, Wortbildung, Flexion*, München 1939.

Thumb, A., *Handbuch der neugriechischen Volkssprache: Grammatik, Texte, Glossar*, Strassburg 1910.

Τριανταφυλλίδης, Μ., *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*, Θεσσαλονίκη 1993.

Tzermias, P., *Neugriechische Grammatik: Formenlehre der Volkssprache mit einer Einführung in die Phonetik, die Entstehung und den heutigen Stand des Neugriechischen*, Bern 1969.

Wendt, H. F., *Langenscheidts Taschenwörterbuch der neugriechischen und deutschen Sprache*, Berlin и др. 1978.

Miroslav Vukelić
Department of Classics, Faculty of Philosophy, Belgrade

Adjectives in Modern Greek

Abstract

Modern Greek is characterized by considerably increasing number of adjectives with three endings, one for each gender. Having perspicuity in indicating each gender by a distinct ending and, as well, convenience of parisyllabic inflexion, the three-ending adjectives preponderate over those of one or two endings. It is to be mentioned that the process of retreat of one- and two-ending adjectives followed the gradual disappearance of the consonantal stem of third declension. Some of them fell into oblivion and some of them survived in remodeled form (as metaplasm). However, there is a certain number of those adjectives still in use in some collocations, but preferably as nouns. Generally, adjectives in Greek are closely related to the nouns not only by following various noun declensions, but by serving as nouns themselves.

Key Words: Modern Greek, Ancient Greek, adjectives, metaplasm, parisyllabic, inflexion, ending, declension, comparison, periphrastic comparison.

Један приручник реторичких стратегија

Krešimir Bagić, *Rječnik stilskih figura*, Zagreb: Školska knjiga, 2012.

Лексикографски подвиг описа 158 лема стилских фигура професора стилистике загребачког Филозофског факултета Крешимира Багића није био изненађење за оне који су пратили њихово сукцесивно појављивање у педесетак огледа објављиваних током 2010/11. у Матичином часопису *Вијенац*. Багићев квалитетан стручни увид очекивано је исходиште једне реторичко-стилистичке традиције коју је утемељио Лука Зима својим првенцем са статусом класика међу монографијама о уметничком фигуративном изразу с овог поднебља – *Фигуре у нашем народном стваралаштву* из 1880, али и каснијих лингвистичко-стилистичких истраживања Дубравка Шкиљана, чији је сабирак античких фигура и тропа у два наврата приказао часопис *Latina et Graeca* током 1985/6, а објединио *Лексикон античких термина* из 2003. године. Багићев искорак из традиције остварује, пре свега, релевантан интердисциплинарни приступ теорији фигура, који ће ангажовати све оне области знања и умећа одговорне како за језик фикције и ефектног политичког дискурса, правилног али и приметљивог свакодневног говорења, тако и за фигуративност рекламног, новинарског, медијског дискурса уопште, чија је главна професионална алатка говор који остварује своју интенционалност. Отуда је изузетно значајно што је аутор ове монографије филолог, али и песник, новинар и ретор. То је, вероватно, био и најпресуднији услов за владање изабраним корпусом разноврсних предложака које је увео у ово фигуративно ткање.

Античком реторичком наслеђу своје лексикографске приче о фигурама Багић се одужио пригодним уводним текстом који, у кратком осврту на софистичко утемељење горгијанских фигура

(σχήματα), подсећа на општа места античке реторичке оставштине, на Квинтилијанову прву систематизацију тропа и фигура, као и етимолошким одређењем назива фигура у одредницама, понегде њиховим старогрчким, а понегде латинским именом, у склопу представљања историје појма и његове употребе. Савремени и актуелни аспект описа фигура ангажовао је предлошке познатих имена стилистичко-лингвистичко-реторичке теорије. Најчешће је цитиран Рикард Симеон, консултован је швајцарски стилистичар Лоран Жени (Laurent Jenny), подразумевани су Барт, Женет и комплетна Група из Лијежа, Бенвенист, Рикер, Дерида, Кристева, Еко, Мајер, семиостилистичар Жорж Молиније, лингвостилистичар Милош Ковачевић и др. Нема сумње да Багићева концепција теорије фигура претендује на поменути дијахронијски распон увида, мада он није начелан у самом опису лексиколошких одредница.

Аутор сам каже да су му одреднице у форми »обрнуте пирамиде«, почињу основним информацијама о фигури, њеним препознатљивим одређењима из познатијих предложака, да би у каснијим додацима и коментарима, поређењима, примерима и сугестијама Багић био инвентивнији и оригиналнији у властитом приступу фигуративним видовима онога што представља. Нарочито су креативне деонице својеврсног експеримента са различитим стваралачким медијима којима поткрепљује фигуративне видове и варијације у илустрацијама које прате објашњења *адинатона, акумулације, алегорије, алузије, амбиграма, епизеуксе, градације, хиперболе, метонимије, палиндрома* итд. У ствари, реч је о примени »визуелне реторике« у ауторовој организацији текста, која се методички заснива на самој екфраси у корелацији различитих видова изражајних техника. Тако ће *хипербола* наћи свој пандан у карикатури као ликовном виду пренаглашавања; браћа Далтон, белгијског аутора Мориса, *градацију* ће изразити језиком стрипа; док ће поменута веза *адинатона*, аргументацијског топоса за афективно истицање немогућих ситуација, и анимираног филма – пре сугерисати нове методичке стратегије за стваралачку продукцију ученика него што ће оптеретити њихову пренатрпану меморију новим рогобатним термином. Мотивација је у овом смислу и стратегија памћења.

Свестан реторичког набоја савременог доба и неопходности

увођења нових стратегија изражајних дискурсних форми, стилистичар у Багићу је посегнуо за »вртом фигура«, који је и најзахвалнији вид приступа овом фигуративном изражајном обиљу. Извлачећи их из традиционалних станишта – разних речника књижевних, лингвистичких и античких термина, теорија књижевности и приручника стилистике, аутор им је омогућио да се прегледније, систематичније, бројније и јасније представе у овом абецедаријуму имена са потпунијим описима и перспективама примене, исказаних разумљивим научно-популарним стилом. У том смислу прегледности и појмовне дескриптивности, потпомогнуте углавном примерима из хрватске књижевности, што му сужава домете примењивости, док његова интердисциплинарност у корелацијама разноврсних стваралачких техника буди широка интересовања – Багићев приручник је свакако један од квалитетнијих и потпунијих прегледа стилских фигура који нам је доступан.

Оно чега је професор Багић сигурно свестан јесте проблем комплексности одржања генеалошког исходишта у разноврсним функционалним, граматичким, стилистичким, реторичким видовима фигуративних деоба, препознатљив у недоследности типологија стилских фигура. То је и проблемско наслеђе хрватске лингвистичко-стилистичке школе, које су различито решавали Шкреб, Шкарић и Шкиљан осамдесетих година прошлог века. Добро упознат са свим значајнијим академским референцама из области фигуративног израза, професор Багић се определио за петоделну деобу својих 158 стилских фигура, поделивши их у пет група: фигуре дикције, фигуре конструкције, фигуре речи (или тропи), фигуре мисли и фигуре дискурса. Обједињавањем фигура и тропа, Багић је и симболично одступио од класичне реторичке традиције Квинтилијана, али није остварио онај спој антике и савремености коју проналазимо код Фонтанијеа и једног Лаузберга, чија је *Књижевна реторика* и данас изазов за реторичке домете филолога. Отуда је поређење хрватског лингвисте са славним Лаузбергом прихватљиво као остварени национални домет у области стилистике и теорије дискурса, мада Лаузбергова аналитика у типологији *Grenzen-verschiebungstropen*, са дистинкцијом дванаест видова синегдохе, пре одговара темељнијем лингвистичком приступу који примењује гра-

матика стилских фигура Милоша Ковачевића у анализи Његошевог дела. Такав комплексан приступ не може у потпуности омогућити стратегија »врта фигура« у прегледном низу и најквалитетније описаних одредница, колико полазиште стратегије »сплета фигура«, која поменутим регистрима фигура надређује примарну анализу дискурса у контексту. Иманентни вид стилских фигура јесте њихова преклопљеност и испреплетеност у тексту – »сплет фигура« у оквиру чије анализе у контексту тек добијамо прави увид у поступке и исходе конкретних стилских језичких интервенција. Багићев приручник показује свест о таквом сплету појединих фигура постављеним упутницама на крају описа, којима умрежава породицу фигура и њихових сродника. Такође је видљиво и знање о доминантним принципима типологија стилских фигура (»језичка разина на којој су презентне, дискурзивна оса – парадигматска и синтагматска, на којој се остварују, начин повезивања елемената израза«), њихових фонолошких, морфолошких, семантичких, синтаксичких аспеката, али се ипак аутор определио за већ проходану соларовску типологију којој је додао *фигуре дискурса*. Највећа последица арбитрарности оваквих типологија јесте тзв. синдром типолошког лутања фигуре. Тако ће *емфаза* код Багића и Шкарића бити фигура мисли, код Лаузберга троп померања граница у равни плана садржаја и фигура понављања делова сличних на плану садржаја, односно синтаксичко-семантичка, хомографско-хомофонијска фигура код Ковачевића. У суштини, они језицима различитих приступа говоре о истом.

Као абецедни сабирак подужих прича о стилским фигурама, овај *Рјечник* постаје место значајних увида, међу којима се квалитетом описа издвајају оне о *метафори*, *алегорији*, *алузији* и *оксиморону*, иновативношћу приступа истиче се опис *амфиболије*, *дијасирма* и *ономатопеје*, а наставнике ће довести у недоумицу амплификација *епитета*, као и занемаривање дикцијског учинка *анадиплозе* међу фигурама конструкције. Свим циљевима Багићевог пројекта ипак доминира реторичка интенција. Њу не заступа само увођење *фигура дискурса* – што несумњиво јесте најексплицитнији реторички корпус овог лексиколошког поретка, већ је сагледива константа те реторичке интенције у глобалном ауторовом приступу материји. Он је

најпре – реторичан. Његове фигуре дискурса су аутентичне позноантичке припремне реторске вежбе (προγυμνάσματα): *екфраса*, *реторска амплификација*, *сентенција*, *етопеја*, а *ентимем* – званични реторички силогизам, аристотеловско средство уверавања. То су најудаљеније тачке традиционалних корпуса стилских фигура које потиру разлике између стилских фигура и реторичких стратегија. Тиме је надиректније реторичка стратегија призвана и укључена у школске курикулуме, будући да је овај приручник Крешимира Багића најзаступљенија академска референца загребачког Филозофског факултета откако му је 2013. донела *Киклопову награду* за научну књигу године.

Виолета Јелачић Србуљ
Филолошка гимназија, Београд
zlatoustifil@gmail.com

Digitalna epigrafika u jugoistočnoj Evropi

EpiDoc XML Workshop Sofia, Univerzitet »Sv. Kliment Ohridski«,
3–6. septembar 2013.

Prošlog septembra Sofijski univerzitet je ugostio zanimljiv i važan događaj: međunarodnu radionicu posvećenu digitalnoj epigrafici pod nazivom *EpiDoc XML Workshop Sofia*, koju je organizovao dr Dimitar Iliev u ime Fakulteta za klasičnu i savremenu filologiju, Fakulteta za istoriju i programa za digitalnu humanistiku pri centru »Alma Mater«. Predavači su bili dr Gabriel Bodard i Simona Stoyanova sa King's College, London. Bila je to prva EpiDoc radionica održana u istočnoj Evropi, a okupila je učesnike iz Bugarske, Rumunije, Makedonije, Srbije, Hrvatske i Gruzije – epigrafičare, ali i stručnjake u drugim granama klasičnih studija – s idejom da se stvori nukleus jedne regionalne akademske mreže okupljene oko digitalne epigrafike i korišćenja informatičke tehnologije u klasičnim studijama.

Sam naziv radionice »EpiDoc XML« može biti nejasan čitaocu koji nije upoznat sa digitalnom epigrafikom i informatikom. Stoga evo nekoliko osnovnih pojmova. EpiDoc predstavlja jedan set preporuka za kodiranje antičkih, pre svega epigrafskih i papiroloških tekstova u TEI XML. Te preporuke su zasnovane na Lajdenskoj konvenciji.[1] TEI je skraćenica za

[1] V. npr. Ch. ROUECHÉ / J. FLANDERS sa T. ELLIOTT i G. BODARD, Introduction for Epigraphers (http://www.stoa.org/epidoc/gl/latest/intro-eps.html); G. BODARD, »EpiDoc: Epigraphic Documents in XML for Publication and Interchange«, u zborniku F. FERAUDI-GRUÉNAIS (ed.), *Latin on Stone: Epigraphic Research and Electronic Archives*, Lanham 2010, 101–118, dostupan i online: www.stoa.org/wordpress/wp-content/uploads/2010/09/Chapter05_EpiDoc_Bodard.pdf; Ch. TUPMAN, »Contextual Epigraphy and XML: Digital Publication and its Application to the Study of Inscribed Funerary Monuments«, u zborniku G. BODARD / S. MAHONY (edd.), *Digital Research in*

Text Encoding Initiative, konzorcijum koji razvija standarde za digitalizaciju teksta.[2] Zatim, XML je Extensible Markup Language, proširivi metajezik za kodiranje tekstualnih dokumenata koji preporučuje konzorcijum W[3] (www.w3.org). XML se danas široko primenjuje u digitalnoj humanistici. Prema iskustvu mnogobrojnih uspešnih projekata,[3] pokazao se kao izvanredno sredstvo za anotiranje antičkih tekstualnih korpusa, jer XML, za razliku od nekih drugih formata, omogućava da se tekstualni podaci definišu ne samo prema njihovom izgledu, već prema strukturi i značenju.

Program EpiDoc XML radionice[4] podrazumevao je uvod u TEI XML, i njegovu primenu u humanističkim naukama, zatim, osnovne principe kodiranja antičkih epigrafskih tekstova u EpiDoc-u, počev od čitanja i razrešenja teksta do kodiranja različitih metapodatka i pojedinosti vezanih za tekst i izdanje natpisa (npr. bibliografija, fizički opis spomenika, slova, leme, imena, datumi, *variae lectiones* itd.). Učesnici radionice imali su priliku da sa upoznaju sa upotrebom posredničke sintakse Leiden+, kroz alatku Papyrological Editor,[5] koja omogućava kodiranje u EpiDoc XML-u »bez tagova«.[6] Svaka prezentacija praćena je praktičnom vežbom, tako da su svi učesnici radionice imali priliku da samostalno vežbaju usvojene veštine kodiranja u EpiDoc-u. Po završetku obuke usledila je generalna diskusija, u kojoj su učesnici radionice imali priliku da razgo-

---

the Study of Classical Antiquity, Farnham 2010, 73–86. EpiDoc bibliografija postoji na www.stoa.org/epidoc/gl/latest/app-bibliography.html.

[2] www.tei-c.org.

[3] Npr. epigrafski korpusi: *Inscriptions of Aphrodisias* (insaph.kcl.ac.uk/iaph2007/), *Aphrodisias in Late Antiquity* (insaph.kcl.ac.uk/ala2004); *Inscriptions of Roman Tripolitania* (inslib.kcl.ac.uk/irt2009/), *Vindolanda Tablets Online* (vindolanda.csad.ox.ac.uk/), *Curse Tablets of Roman Britain: (*curses.csad.ox.ac.uk); *Monumenta Asiae Minoris Antiqua* XI (mama.csad.ox.ac.uk) i dr. Zatim, papirološki projekti: *Duke Databank of Documentary Papyri* (DDbDP); *Advanced Papyrological Information System* (*APIS*), i dr. Upor. wiki.digitalclassicist.org/Category:Projects.

[4] Program i materijali radionice održane u Sofiji dostupni su na internet adresi wiki.digitalclassicist.org/EpiDoc_Summer_School [zadnji pristup: januar 2014].

[5]Za Papyrological Navigator (PN) i Papyrological Editor (PE) vidi papyri.info. Upor. papyri.info/editor/documentation.

[6] Upor. wiki.digitalclassicist.org/Leiden-plus; takođe Son of Suda Online (*SoSOL*), wiki.digitalclassicist.org/SoSOL.

varaju o stečenom iskustvu i o tome kako se ono može primeniti u radu na postojećim i budućim projektima.

Poslednji dan radionice bio je posvećen prezentacijama projekata koji se razvijaju na Sofijskom univerzitetu. Vredi posebno istaći prezentaciju digitalnog epigrafskog projekta domaćina radionice, projekta *Telamon*, koju je održao dr Dimitar Iliev. Cilj projekta jeste stvaranje digitalnog EpiDoc korpusa grčkih natpisa sa teritorije Bugarske, koji će predstavljati novo izdanje *Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae* G. Mihailova.[7] Sada se radi na obradi materijala iz dva važna antička grada: Philippopolis i Augusta Traiana.

Ukupno, može se reći da je ova epigrafska radionica u svakom pogledu ispunila, pa i premašila očekivanja učesnika. Njeni domaćini visoko su postavili letvicu za buduće regionalne događaje ovog tipa – koje iščekujemo s nestrpljenjem.

Dragana Grbić
Balkanološki institut SANU, Beograd
ddgrbic@gmail.com

[7]Projekat *Telamon* učinio je dostupnom online svoju projektnu dokumentaciju na adresi: http://epixml.proclassics.org/.

Peti međunarodni kongres o crnomorskim starinama

Filozofski fakultet u Beogradu, 17–21. septembar 2013.

Peti međunarodni kongres o crnomorskim starinama (Fifth International Congress on Black Sea Antiquities) održan je u zajedničkoj organizaciji Univerziteta u Beogradu i Melburnu, Narodnog muzeja i Arheološkog instituta SANU. Tema skupa bila je »Dunavsko područje između Crnog, Egejskog i Jadranskog mora od 7. veka p.n.e. do 10. veka n.e.«. Tokom četiri radna dana, izlaganja oko 130 učesnika bila su podeljena u četiri tematske celine:

(1) Grčke kolonije na Crnom moru i njihov odnos sa zaleđem,
(2) Dunav i područje Crnog mora,
(3) Rimski i vizantijski limes,
(4) Novi projekti i iskopavanja.

Sudeći po temama koje su izlagane u okviru prve sekcije, odnos između grčkih kolonista i lokalne populacije još predstavlja jedno od ključnih pitanja arheoloških istraživanja u crnomorskom području. Iako raznovrsni u pogledu sadržaja, tačnije arheoloških nalaza koje interpretiraju, izloženi radovi većinom počivaju na istom metodološkom pristupu kulturnim odnosima u kolonijalnom kontekstu. Polazeći od ustanovljene stilske i morfološke razlike između grčke i lokalne materijalne kulture, oni su pretežno bazirani na praćenju prostorne i hronološke distribucije određenih vrsta artefakata pod pretpostavkom da ona odslikava dinamiku odnosa između grčkih kolonista i lokalne populacije. Takav arheološki pristup je u nekoliko radova podržan odn. kombinovan sa tumačenjem pisanih izvora koji se odnose na razmatrana područja. Osim toga, dva rada zasnovana na analizi istorijskih podataka posvećena su religijskom životu grčkih kolonija na Crnom moru. Među njima, pažnju zavređuje izlaganje pod naslovom »Religion and society on the Western Black Sea shore«, u kojem je Ligia Ruscu istakla da opažene promene u

religijskom životu grčkih gradova na zapadnoj obali Crnog mora u helenističkom i rimskom periodu nisu bile u vezi sa političkim promenama, već se tiču promena u društvenoj i etničkoj strukturi gradova. Ekonomskim aspektima grčkih gradova posvećena su dva rada, od kojih jedan ukazuje na značaj ekoloških uslova, tj. dostupnosti resursa za razvoj grčkih kolonija: Romanescu i Boungeru, »The shape of influence of the Milesian colony of Histria and the continental delimitation of the nearby hinterland«, dok drugi razmatra ekonomsku povezanost grčkih kolonija na obali Crnog mora: J. G. de Boer, »Sinope and Colchis, secondary colonisation or Greek population in local settlements«. Sveukupno, većina radova u okviru ove sekcije počiva na tradicionalnom kulturno-istorijskom pristupu. Upadljiv je nedostatak potrebe da se ekspliciraju teorijska i metodološka polazišta, kao i odsustvo diskusije u vezi s postojećim teorijskim i metodološkim trendovima u zapadnom akademskom svetu. Jedini kakav-takav izuzetak u tom smislu predstavlja izlaganje Manolisa Manoledakisa, koji je kao problem istakao koncept zaleđa koji se uobičajeno koristi u diskusijama o grčkoj kolonizaciji, naglasivši nepostojanje konsenzusa o tome da li se u slučaju grčke kolonizacije zaleđe određuje u geografskom ili u kulturnom smislu.

Drugog dana kongresa održana je sekcija »Dunav i područje Crnog mora« (The Danube and the Black Sea region). Kako po broju izlagača tako i po rasponu tema, hronološkom okviru i metodološkom pristupu, ovo je bila daleko raznovrsnija sekcija. Ne može se, međutim, reći da je to doprinelo i njenom kvalitetu. Veoma široko postavljen tematski okvir sesije u geografskom i hronološkom smislu, bez smernica u pogledu konkretnih problema, teorijskog i metodološkog pristupa onemogućili su pokretanje neke opšte diskusije, odnosno dolaženje do određenih zajedničkih zaključaka skupa. Većina radova je bila usmerena na specifična pitanja, bilo da je reč o analizi pojedinih pisanih izvora, epigrafskih podataka, jezičkih ostataka ili određenih vrsta arheoloških nalaza. Ipak, ako bi se neka tema mogla izdvojiti kao dominantna, onda je to pitanje kontakata između različitih geografskih i kulturnih područja, ili između pretpostavljenih etničkih i jezičkih grupa. Iako važno i praktično neiscrpno pitanje svih disciplina koje istražuju prošlost, pitanje kontakata između različitih društvenih aktera je, kao i u slučaju prve sekcije, bilo uglavnom bazirano na opštim konstatacijama o tome da je na određe-

nom prostoru i u određenom vremenu postojala izvesna komunikacija, bez ulaženja u objašnjenje na koji način, kojim mehanizmima i sa kakvim posledicama se ona odvijala.

Treća sekcija, »Rimski i vizantijski limes« (The Roman and Byzantine Limes), iako ne bez manjkavosti sličnih onim već pomenutim, ipak je nekolicinom radova doprinela nešto drugačijem opštem utisku. Tu pre svega imam na umu potrebu iskazanu od strane pojedinih učesnika da se preispituju postojeća teorijska i metodološka polazišta u rešavanju određenih problema. Tako je Jelena Anđelković Grašar u radu koji se odnosi na analizu ženskih portreta u funerarnom kontekstu (»The funerery image of woman in the Late Antique and early Byzantine period from the central Balkan region«) istakla potrebu da se, u skladu sa multidisciplinarnim pristupom vizuelnoj kulturi, ikonografska analiza proširi pitanjima vezanim za društveni, rodni i etnički status žene u datom periodu. U radu Ila Akkada i Milene Joksimović »Women at the verge: Roman and Byzantine women on the Danubian limes«, poređenje diskursa pisanih izvora koji se odnose na svakodnevni život žena u oblasti Rimskog limesa sa podacima do kojih je došla savremena nauka dobar je primer onoga što nedostaje u velikom broju radova sa ovog kongresa, a to je uporedno preispitivanje podataka dobijenih na osnovu pisanih izvora s podacima do kojih se dolazi drugim istraživačkim metodama, kako bi se ukazalo na stepen njihove podudarnosti i iz toga izvele dalje metodološke pretpostavke. Kritičko preispitivanje mogućnosti da se istražuje regionalno prisustvo latinskog jezika na Balkanu dato je u izlaganju Vojina Nedeljkovića »Castles made of sand: Balkan Latin from Petar Skok to J. N. Adams«.

Kako nagoveštava naslov četvrte sekcije, »Nova iskopavanja i projekti« (New Excavations and Projects), namera organizatora bila je da se u ovom segmentu kongresa učesnici upoznaju sa aktuelnim terenskim i drugim istraživačkim projektima.

Radi konačne ocene Kongresa potrebno je imati u vidu i ciljeve njegovog organizovanja. Uzme li se u obzir da su izlagači bili istraživači iz srodnih no ipak različitih disciplina – istorije, arheologije, istorije umetnosti, klasične filologije – može se pretpostaviti da je osnovni cilj bio međudisciplinarna razmena rezultata i dilema, što bi u krajnjem ishodu trebalo da dovede do sagledavanja istih problema iz različitih perspek-

tiva. Takva ideja o svrsi kongresa je sugerisana i u uvodnom predavanju Miroslave Mirković »From the Black Sea to the Adriatic: Ground research and detailed investigations«. Ipak, ne bi se moglo reći da su ta očekivanja i ispunjena. Razloge bi trebalo pre svega tražiti u tome što su sekcije bile definisane veoma široko, uglavnom po prostorno-hronološkom principu, bez bližih problemskih, teorijskih ili metodoloških usmerenja. Time je diskusija bila praktično onemogućena, pa se na kongresu nije moglo doći ni do zajedničkih zaključaka.

Zorica Kuzmanović
Odeljenje za arheologiju, Filozofski fakultet, Beograd
zoricakuzmanovic@gmail.com

Sadržaj sveske 42 (2013)

SANDRA ŠĆEPANOVIĆ
A commentary on αἰών in Pindar (Коментар о αἰών код Пиндара) 7

JELENA TODOROVIĆ
Mulieribus apta sunt blandimenta – umiljavanja u govoru ženskih likova u Plautovim komedijama *Amfitrion*, *Bahide* i *Menehmi* (*Mulieribus apta sunt blandimenta*. Blandishing speech of female stock-types in Plautus' *Amphitruo*, *Bacchides* and *Menaechmi*) 29

DANIEL VALLAT / EMMANUEL PLANTADE
Le *furor* en reflet : genre et effets de miroir dans le *Monobiblos* de Properce (Reflections of *furor*. Gender and mirroring in Propertius' *Monobiblos*) 49

ВОЈИН НЕДЕЉКОВИЋ
Приповедачи и проповедници. Скица за једну статистичку студију латинског језичког варирања (Storytellers vs Preachers. An Outline Study of Linguistic Variation in Latin) 79

VIOLETA GERJIKOVA (ВИОЛЕТА ГЕРДЖИКОВА)
The Rhythm of the Day: Poetry and Prose. A Reading of Martial 4.8 (Дневни ритам: поезија и проза. Читање Марцијаловог епиграма 4.8) 109

DRAGANA GRBIĆ
O antroponimiji Azala (Anthroponymy of the Azali) 119

ÉTIENNE WOLFF
La place et la fonction des animaux dans les poèmes d'époque vandale de l'*Anthologie latine* (The place and function of animals in the Vandal period poems of the *Anthologia Latina*) 143

ORSAT LIGORIO
Od koga zajmiše jadranski Sloveni stare grčke riječi? (Whom did the Slavs on the Adriatic borrow their Greek from?) 155

МИРОСЛАВ ВУКЕЛИЋ
Придеви у новогрчком (Adjectives in Modern Greek) 159

[*prikazi, saopštenja*]

Један приручник реторичких стратегија (Виолета Јелачић Србуљ) 181

Digitalna epigrafika u jugoistočnoj Evropi (Dragana Grbić) 186

Peti međunarodni kongres o crnomorskim starinama (Zorica Kuzmanović) 189